

ГО „УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ РЕФОРМ” (УЦСР)
01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
тел.-факс: (044) 280-82-10

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Центру,
член-кор. НАН України

_____ Е.М. Лібанова

ЗВІТ
про проведення дослідження

**ШЛЮБ, СІМ'Я ТА ДІТОРОДНІ ОРІЄНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В
УКРАЇНІ**

**Керівник проекту,
чл.-кор. НАН України,
д.е.н., проф.**

_____ Е.М.Лібанова

“30” травня 2008 р.

Київ 2008

ПЕРЕЛІК ВИКОНАВЦІВ

Керівник проекту, чл.-кор. НАНУ	30 травня 2008 р.	Е.М.Лібанова
Координатор проекту, д.е.н.	30 травня 2008р.	І.О.Курило
Науковий консультант, д.е.н.	30 травня 2008р.	В.С.Стешенко
Науковий консультант, к.соц..н.	30 травня 2008 р.	О.М.Балакірєва
Науковий консультант, к.е.н.	30 травня 2008 р.	С.Ю.Аксьонова
Науковий консультант, к.е.н.	30 травня 2008 р.	Л.І.Слюсар
Науковий консультант, к.е.н.	30 травня 2008 р.	Л.В. Чуйко
Допоміжний персонал	30 травня 2008 р.	В.Г.Бялковська
Допоміжний персонал	30 травня 2008 р.	О.О. Коломієць
Допоміжний персонал	30 травня 2008 р.	Б.О. Крімер
Допоміжний персонал	30 травня 2008 р.	М.Ф. Черепанський

ЗМІСТ

I. ШЛЮБНО-СІМЕЙНА СИТУАЦІЯ ТА НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ.....4

- 1.1. Шлюб та сім'я в Україні:сучасний стан і тенденції розвитку.....4
- 1.2. Народжуваність в Україні на початку ХХІ сторіччя: специфіка посткризової компенсації.....21

II. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОБСТЕЖЕННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБНОЇ Й ДІТОРОДНОЇ ПОВЕДІНКИ.....41

- 2.1. Досвід проведення соціально-демографічних обстежень з питань шлюбної й дітородної поведінки.....41
- 2.2. Організаційно-методичні питання вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я та діти» (квітень 2008 р.).....65
- 2.3.Окремі концептуальні положення щодо демографічної поведінки та орієнтацій.....70

III. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ДІТОРОДНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ (за підсумками вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я та діти»).....85

- 3.1. Соціально-демографічний склад респондентів та економічне становище їх сімей.....85
- 3.2. Шлюбний стан, сімейний склад, шлюбні установки респондентів та їх вплив на дітородну активність.....96
- 3.3. Дітність та дітородні установки респондентів.....124
- 3.4.Особливості шлюбних і дітородних орієнтацій та дітородної ситуації у різних соціально-економічних групах населення.....153
- 3.5. Багатодітність в Україні та ставлення до неї респондентів.....166
- 3.6. Причини соціального сирітства та ставлення населення до питання опіки й усиновлення дітей, позбавлених батьківського піклування.....182

IV. ВПЛИВ СІМЕЙНОЇ Й ПРОНАТАЛІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ

- 4.1. Оцінка населенням можливостей та результатів здійснення демографічної політики.....189
- 4.2. Напрями підтримки розвитку сім'ї та поліпшення умов дітородної діяльності населення.....197
- 4.3. Заходи соціально-демографічної політики щодо підтримки багатодітних сімей у контексті європейського досвіду215

I. ШЛЮБНО-СІМЕЙНА СИТУАЦІЯ ТА НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ

1.1. Шлюб та сім'я в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку

Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму, первинним осередком відтворення населення та формування людського капіталу. Дослідження шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування дозволяє зробити висновок, що у цілому традиції сімейного способу життя населення, без якого неможливе існування суспільства в його сучасному розумінні, в Україні збережено. Однак наприкінці ХХ - на початку ХХІ століття, в умовах соціально-економічної та постіндустріальної трансформації українського суспільства, тенденції розвитку шлюбу і сім'ї в Україні є складними і неоднозначними. Матеріали переписів населення, дані поточної статистичної звітності, вибіркові соціально-демографічні дослідження свідчать про зміни у шлюбно-сімейних процесах та структурах, що безпосередньо впливає на динаміку народжуваності. Їх причиною є ті кардинальні зміни у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення розвинених країн (в першу чергу країн Європи, до яких, нехай і з певними застереженнями, відноситься і Україна), які відбулись на постіндустріальному етапі розвитку цивілізації: це зниження рівня шлюбності, підвищення віку укладання шлюбу, поширення різноманітних форм шлюбного партнерства, нестабільність подружніх відносин і зростання рівня розлучуваності, поширеність позашлюбної народжуваності і неповних сімей тощо. Однак у транзитивному соціумі сучасної України, в умовах демографічної кризи, ці демографічні трансформації проходять складно і болісно, продукують ряд складних соціально-демографічних проблем. Вплив національних традицій, наслідків соціально-економічної та демографічної криз опосередковує, трансформує прояв загальноєвропейських закономірностей демографічного розвитку в Україні.

Шлюбність та розлучуваність. Населення нашої країни здавна характеризувалось високим рівнем шлюбності. І зараз Україна відноситься до країн Європи з високими показниками шлюбності (рис.1.1.1), хоча її рівень поступово знижується. У перше десятиріччя незалежності коефіцієнти шлюбності – як загальні (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 осіб), так і спеціальні (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 неодружених осіб шлюбного віку) – суттєво знизились, однак з 2001 р. намітилась позитивна тенденція до підвищення загального рівня шлюбності: з 6,4 на 1000 осіб у 2001 р. до 7,6 у 2006 р. і 9,0 у 2007 р. (рис.1.1.2), в першу чергу, за рахунок міського населення.. Високі показники 2007 р. можна пояснити як збільшенням чисельності шлюбоактивних контингентів молоді за рахунок поколінь, народжених у 1983-1986 роках, так і високою шлюбною активністю населення, яку підсилює традиція вважати високосний рік несприятливим для укладання шлюбу (а таким є 2008 р.).

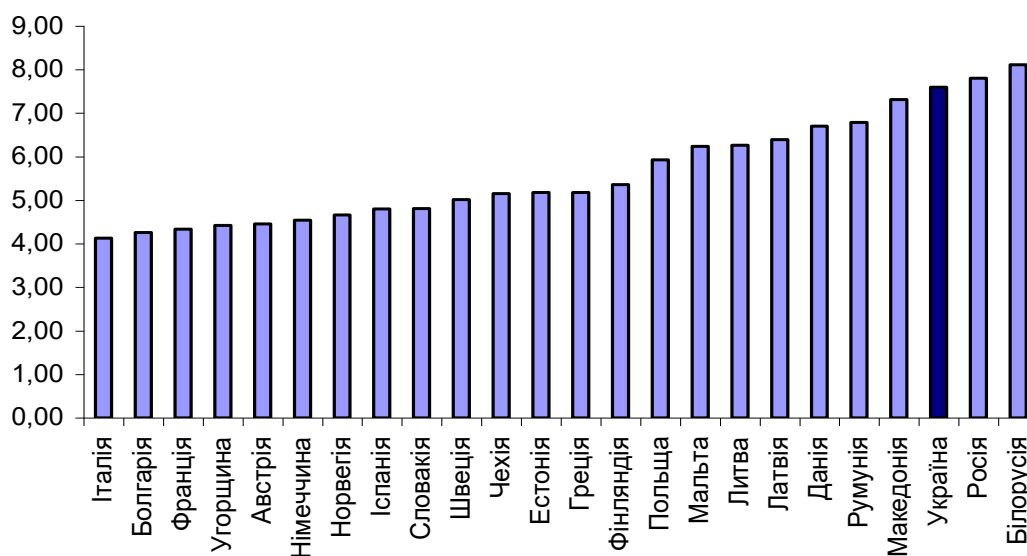

Рис. 1.1.1. Загальний коефіцієнт шлюбності населення України та інших європейських країн у 2006 році, ‰

Джерело: Eurostat Year Book 2006-2007

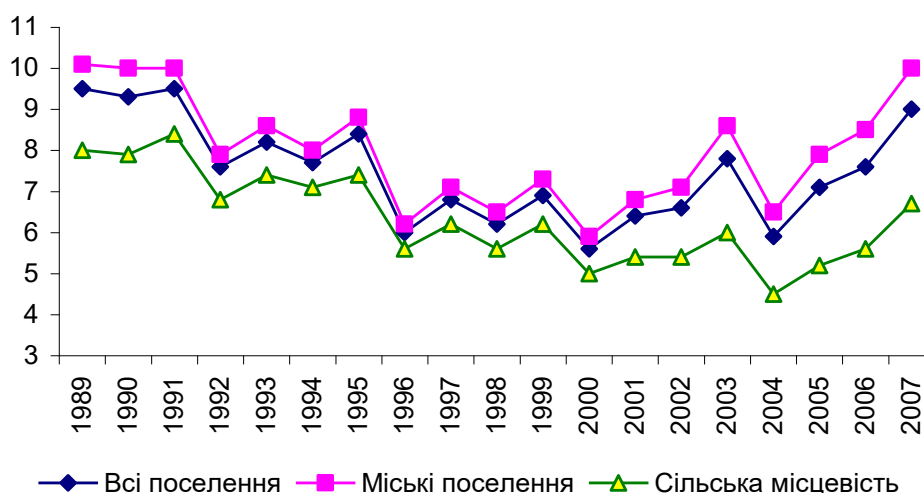

Рис. 1.1. 2. Загальний коефіцієнт шлюбності населення України за типом у 1989-2007 рр., ‰

Важливою характеристикою шлюбності є середній вік взяття шлюбу. В Україні відбувається поступова зміна вікової моделі шлюбності. Як і в інших країнах Європи¹, підвищуються вікові показники укладання шлюбу: зростає середній і медіанний вік взяття шлюбу, у тому числі першого (табл. 1) .

Таблиця 1.1.1. Середній та медіанний вік осіб, які уклали шлюб, у тому числі перший, в Україні у 1989-2006 рр.

	Всі поселення				Міські поселення			Сільська місцевість		
	1989	2002	2004	2007	2002	2004	2007	2002	2004	2007
Всі шлюби										
Середній вік										
Чоловіки	26,8	29,5	30,1	29,6	30,1	30,6	30,1	28,1	28,5	28,2
Жінки	25,3	26,6	27,1	26,8	27,2	27,6	27,2	25,0	25,4	25,3
Медіанний вік										
Чоловіки	24,1	25,8	26,1	26,2	26,2	26,6	26,7	24,7	24,9	25,0
Жінки	21,7	22,9	23,2	23,7	23,4	23,8	24,2	21,4	21,7	22,1
Перші шлюби										
Середній вік										
Чоловіки	23,9	25,5	25,8	26,0	25,7	26,0	26,2	25,3	25,4	25,4
Жінки	21,9	22,8	23,1	23,5	23,1	23,4	23,8	22,2	22,3	22,5

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

Відповідні зміни відбуваються й у розподілі шлюбів за віком наречених. Зменшується частка ранніх шлюбів в їх загальній кількості. Якщо

¹ The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M.Macura, A.L.MacDonald, W.Haug. – UN, New York and Geneva, 2005.

у 1989 р. у 20,2% укладених шлюбів (у тому числі у 26,6% перших шлюбів) наречена була у віці до 19 років, то у 2007 р. – відповідно у 8,5% і 10,9%. Водночас збільшується частка шлюбів, укладених після 30 років, особливо у чоловіків: у 1989 р. 7,9% чоловіків, які перший раз брали шлюб, були у віці 30 років і старше, у 2007 р. таких стало вже 15,3%. Однак у західному регіоні України ще вельми значною лишається схильність населення до ранніх шлюбів.

Середній вік укладання першого шлюбу в Україні залишається нижчим, ніж у більшості країн Європи. Наприклад, середній вік нареченої при укладанні перших шлюбів у Болгарії, Литві, Латвії, Румунії, Чехії, Угорщині дорівнює 24-25 років, Бельгії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії – вже понад 27 років² (в Україні – 23,5 року).

Важливо визначити, якою мірою зміни у шлюбній поведінці населення – безшлюбність певної частини молоді, відкладання шлюбу „на потім”, що зумовлює загальне „постаріння” шлюбності, – пов’язані з незадовільними соціально-економічними умовами життєдіяльності у період ринкової трансформації, а в якій – із засвоєнням населенням, насамперед молоддю, західної моделі матримоніальної поведінки в умовах „відкритого суспільства” та впливом фундаментальних факторів сучасної трансформації сім’ї – індивідуалізації, плюралізму, емансипації, свободи вибору. Відповідь на ці питання можуть дати лише спеціальні вибіркові соціально-демографічні обстеження, оскільки одержати цю інформацію з поточної статистичної звітності неможливо.

Найсуттєвішою рисою розвитку шлюбно-сімейних відносин в сучасному світі є плюралізація форм сімейного життя, різноманітність форм сімейних об’єднань та шлюбних стосунків³. За висловлюванням Жака Валлена, президента Міжнародного союзу по вивченню населення (IUSSP), „Шлюб і сім’я вже не є тим, чим були раніше, різноманітність нових форм

² Europe in figures–2006. - http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,45323734

³ Краткий отчет о работе Европейского форума по народонаселению (Женева, январь 2004 г.). - http://demoscope.ru/weekly/knigi/m_doc/m_doc02.html

подружніх союзів дуже велика... треба вирішити питання про вплив цієї нової реальності на динаміку населення – чи є вона причиною низького рівня народжуваності?”⁴

В Україні, як і в інших країнах, простежується тенденція до зростання ролі незареєстрованих шлюбів у формуванні сімейної структури населення, що є наслідком складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, а також скорочення державної регламентації особистого життя. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у незареєстрованому шлюбі перебуває 7% одружених чоловіків і заміжніх жінок. Однак серед молоді 15-19 років їх частка є доволі вагомою – 25,3% у чоловіків і 19,2% у жінок (рис.1.1.3), тобто нові форми шлюбних союзів більш поширені саме серед молоді, яка знаходиться „на порозі” дітородної діяльності. Незареєстровані шлюби найбільш поширені на півдні та сході України, водночас для населення західного регіону вони не є характерними.

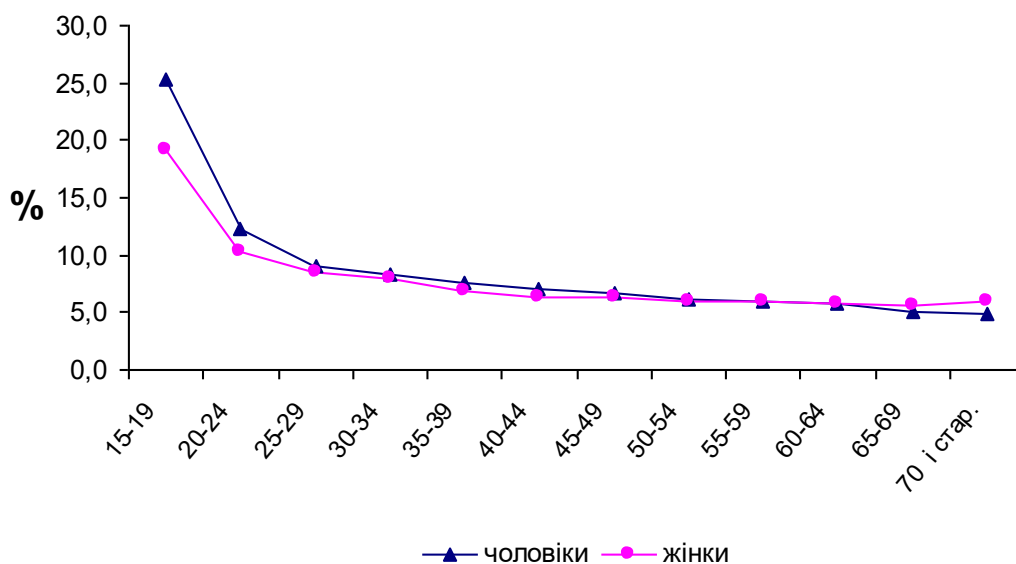

Рис. 1.1.3. Частка осіб, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, серед одружених чоловіків та заміжніх жінок України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

⁴ Речь Жака Валлена, президента Международного союза по изучению населения, на открытии XXV Международного конгресса по народонаселению - <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0207/nauka01.php>

Відчувається гостра нестача інформації щодо нових форм шлюбу в Україні у роки після перепису населення та їх впливу на дітородну поведінку населення, що доводить необхідність додаткових соціально-демографічних обстежень.

Однією з найбільш складних і актуальних проблем розвитку населення України у шлюбно-сімейній сфері є нестабільність шлюбних відносин, висока ймовірність розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружньої пари. Підвищений рівень розлучуваності сформувався ще у 70-ті роки минулого століття, і всі наступні роки залишався дуже високим, досягнувши пікових значень (4,2-4,3‰) у 1992-1993 роках. Хоча з 1995 р. і спостерігається певна тенденція до зменшення кількості розлучень, вона не є стійкою. Після певного спаду у 2001-2004 роках, у 2005 р. коефіцієнт розлучуваності знову підвищився і становив 3,9‰, у 2006 і 2007 рр. – 3,8‰. Якщо у міських поселеннях відбувається певне зниження рівня розлучуваності, то у селах спостерігається зворотня тенденція – показник розлучуваності збільшується (рис.1.1. 4).

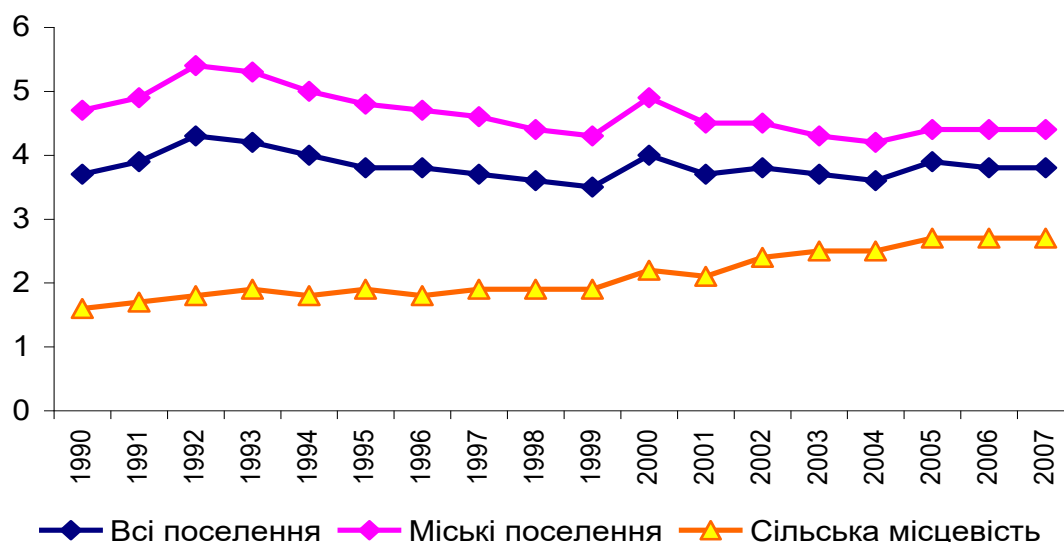

Рис. 1.1. 4. Кількість розлучень у розрахунку на 1000 осіб у міських поселеннях та сільській місцевості України у 1990-2007 рр.

За рівнем загального коефіцієнта розлучуваності Україна поряд із Росією лідирує в Європі (рис. 1.1.5).

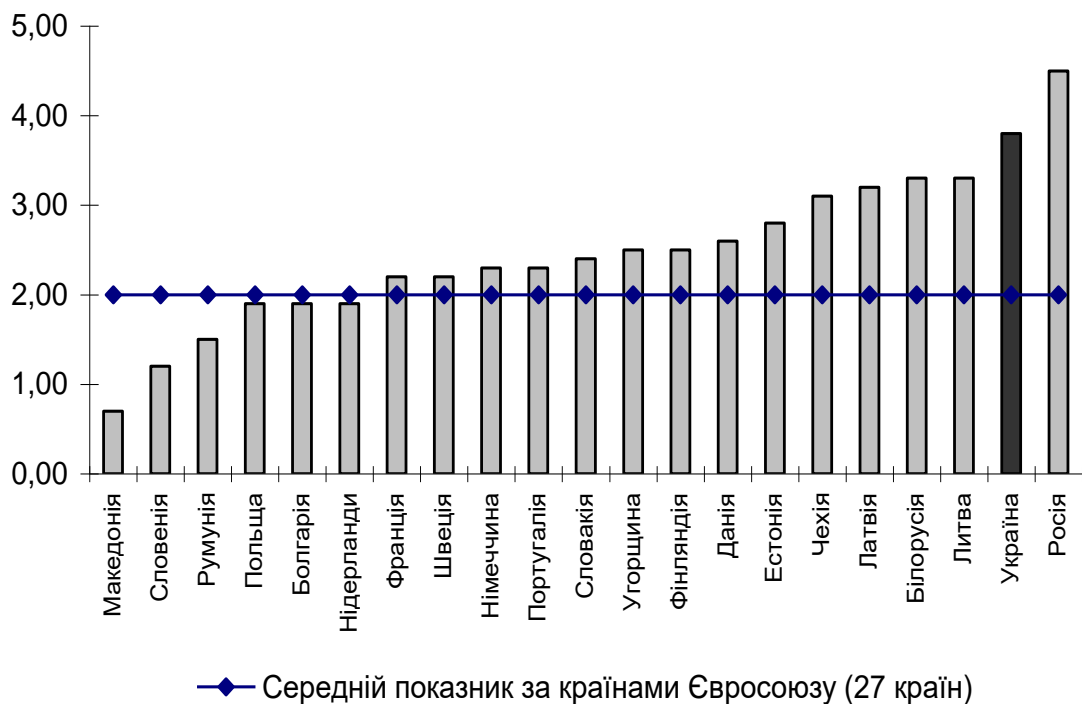

Рис. 1.1. 5. Загальний коефіцієнт розлучуваності в Україні та інших європейських країнах у 2006 р., %

Джерело: Eurostat Year Book 2006-2007

Регіони України значно відрізняються за показниками «міцності шлюбу»: найнижчим рівнем розлучуваності традиційно характеризується населення західної України, особливо Закарпатської області, найвищим – населення півдня та сходу країни.⁵

Негативні наслідки розпаду шлюбу у тій чи іншій формі впливають на життя всіх членів родини, однак найбільшу небезпеку становить розпад сім'ї, в якій проживають неповнолітні діти, адже відбувається руйнація того природного осередку розвитку дитини, якою є повна сім'я з матір'ю та батьком. У більшості шлюбних пар, які розпадаються, є спільні діти, і відповідно кожен рік тисячі дітей переживають розлучення батьків: у 2005 р. таких дітей було 135,7 тисяч, 2006 р. - 128,6 тис., у 2007р. – 123,8 тис. (рис.1.1.6).

⁵ Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // Населення України-2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К.: ІДСД НАНУ, Держкомстат України, 2005, с. 67-72.

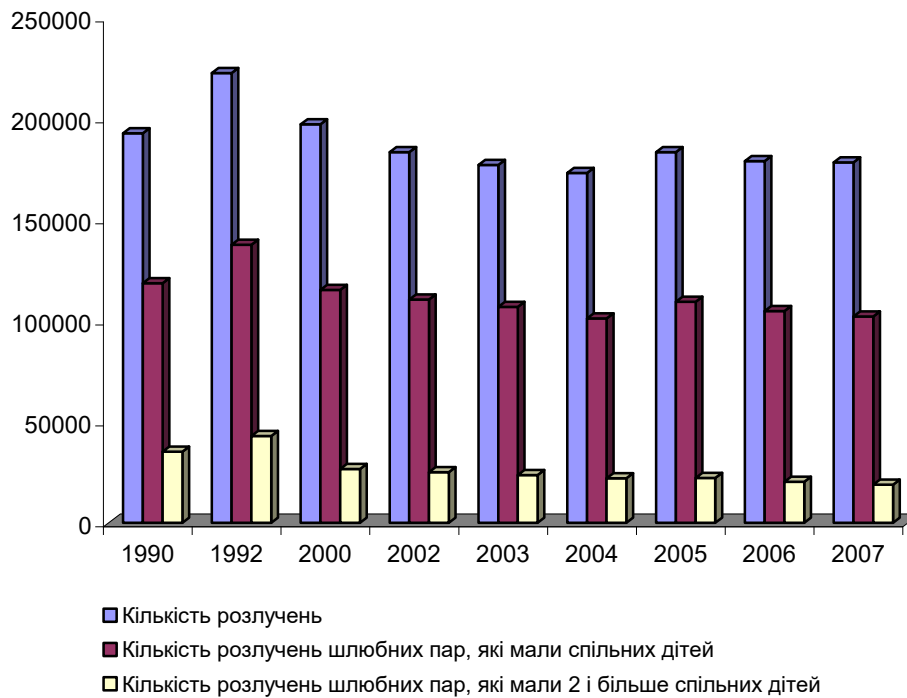

Рис. 1.1.6. Кількість розлучень, у тому числі тих шлюбних пар, які мали спільних дітей у віці до 18 років, в Україні у 1990-2007 рр.

Зниження рівня розлучуваності населення – зміцнення шлюбу, підвищення його стабільності – є одним із найважливіших завдань соціально-демографічної політики у нашій країні, однак його вирішення ускладнюється відсутністю достатньої інформації про причини розлучень, особливо на мікро-рівні. Про внутрішні й зовнішні чинники, які спонукають сучасне українське подружжя розірвати шлюб, навіть за наявності спільних неповнолітніх дітей, відомо дуже мало, а без цієї інформації неможливо створити соціально-економічні передумови для зміцнення сім'ї.

Високий рівень розлучуваності є головною причиною поширення в Україні неповних сімей, де діти проживають без одного з батьків, як правило, тільки з матір'ю. Кількість і питома вага неповних сімей, в яких виховуються неповнолітні діти, в Україні є настільки великою, що може оцінюватись як порушення природного середовища розвитку й виховання дітей. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. кожна четверта українська сім'я з неповнолітніми дітьми є неповною (при цьому у 92,5% таких сімей діти

ростуть без батька, у 7,5% - без матері), а в містах України – це кожна третя сім'я з дітьми.

За даними вибірових обстежень умов життя домогосподарств, здійснюваних Держкомстатом України, частка індивідуальних домогосподарств, де проживали діти до 18 років, які не мали одного чи обох батьків, у загальній кількості домогосподарств з дітьми становила у 2005 р. 18,9%, у 2006 р. – 20,9%, 2007 р. – 19,2%.⁶ За даними цих обстежень, у складі домогосподарств, представлених повною сім'єю, проживає 80,3% дітей; 18,3% дітей проживає у домогосподарствах без батька; 0,9% дітей не мають матері, 0,5% – не мають обох батьків. Отже, хоча більшість українських дітей проживає у складі повної сім'ї з батьком і матір'ю, кількість дітей, які проживають у неповних сім'ях, особливо без батька, є значною і суттєво впливає на загальні умови життя й розвитку підростаючого покоління. Неповні сім'ї з дітьми поширені у всіх без винятку регіонах України, але найбільшою є їх питома вага у промислово розвинених областях сходу країни.

Зростання кількості неповних сімей з дітьми навіть у економічно благополучних розвинених країнах оцінюється негативно, адже ці сім'ї знаходяться у зоні економічного й соціального ризику: численні соціологічні дослідження як в Україні, так і за кордоном свідчать, що у неповних сім'ях зростає ризик залучення дітей до вживання алкоголю, наркотиків, наркоманії, протиправних дій тощо.⁷ Доволі гострими є і економічні проблеми. За твердженням Л. Туроу, в американській сім'ї у випадку розлучення її життєвий рівень знижується на 40%⁸; і навіть у Швеції, яка відома активною політикою підтримки сімей з дітьми, зрівняти економічні

⁶ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2006. – С. 17

⁷ Динамика распространения курения, потребления алкоголя и наркотических веществ среди учащейся молодежи Украины: 1995, 1999, 2003 годы. – К.: Государственный институт проблем семьи и молодежи, 2003. – 174 с.; Аллан Карлсон Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. под ред. проф. А.И. Антонова. – М.: 2003, с. 89-94.

⁸ Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В. Иноземцева. - М.: Academia, 1999, с. 204.

умови виховання дітей у неповних і повних сім'ях вдалось лише частково⁹. В умовах сучасної України, коли рівень доходів більшості населення є низьким, неповні сім'ї є особливо соціально вразливими, значна їх частина знаходиться за межею бідності. Слід зазначити, що за даними Держкомстату України, у 18,9% домогосподарств, представлених неповними сім'ями, проживає двоє дітей, у 5,2% - троє і більше дітей (у сільській місцевості відповідно у 24,7% і 9,0% домогосподарств)¹⁰, а одному з батьків (як правило, матері) вкрай важко утримувати і виховувати кілька дітей.

Поширення в сучасній Україні сімей, в яких дітей виховує лише один із батьків, іноді за допомоги своїх родичів (як правило, бабусі чи дідуся) є тим викликом, на який повинні реагувати всі суміжні соціальні інститути, у першу чергу – система освіти та органи соціального захисту, мінімізуючи для дітей з цих сімей соціальні й економічні ризики.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; форми їх утримання й виховання. Нестабільність шлюбу, поширеність неповних сімей з дітьми в умовах соціально-економічної трансформації, коли відбувається маргіналізація частини сімей внаслідок зниження життєвого рівня населення, загострення соціальних патологій - алкоголізму, наркоманії, насильства – породжують такі небезпечні явища як соціальне сирітство, безпритульність та бездоглядність частини дітей.

Збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є однією з найбільш гострих соціально-демографічних проблем сучасної України. Це один з найбільш серйозних проявів соціально-демографічної кризи, свідчення серйозних збоїв у реалізації основних функцій сім'ї. До даної категорії відносяться діти, які за різними обставинами не можуть виховуватись у власній сім'ї: діти-сироти (батьки яких померли чи загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки яких позбавлені батьківських

⁹ Аллан Карлсон Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. под ред. проф. А.И. Антонова. – М.: 2003, с. 46.

¹⁰ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2006. – С. 17

прав, або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовились від дитини). Чисельність таких дітей в Україні на кінець 2006 р. вже перевищила 100 тисяч і становить 102912 осіб (рис.1.1. 7).

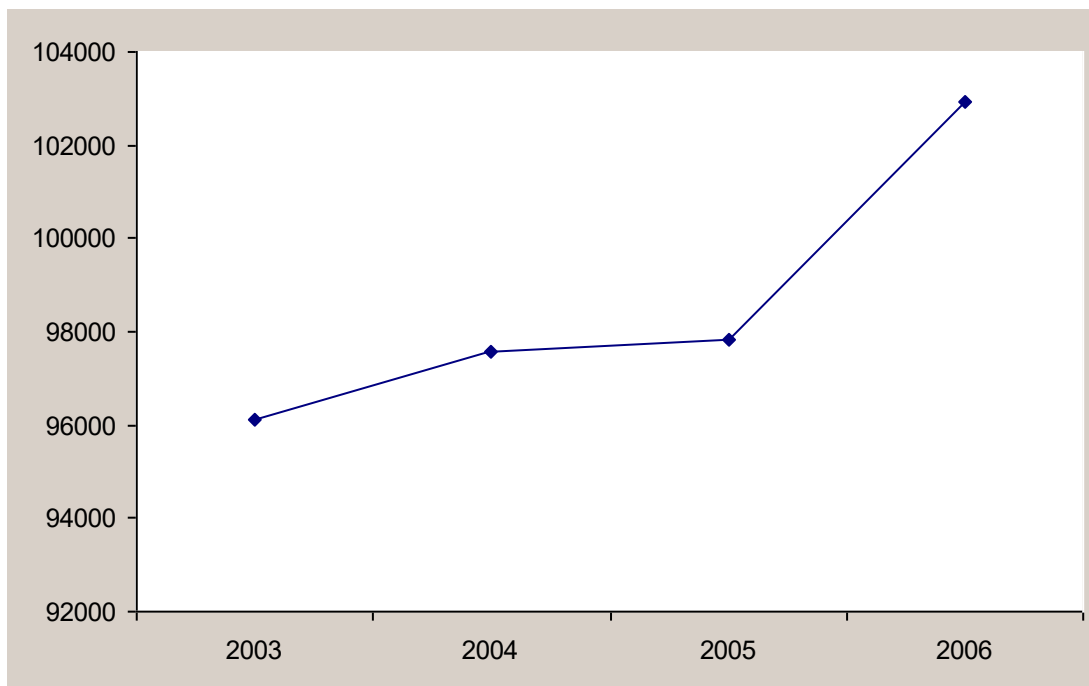

Рис. 1.1.7. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2003-2006 рр., осіб (станом на кінець року).

Сімейним кодексом України передбачено декілька форм утримання й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме: усиновлення, передача під опіку у сім'ї, патронат (у тому числі прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу), а також повне державне утримання у навчально-виховних закладах. Більшість цих дітей перебуває у державних інтернатних закладах: дитячих будинках, будинках дитини і будинках-інтернатах, школах-інтернатах. На кінець 2006 р. 11,5 тис. дітей з цієї категорії перебувало у дитячих будинках, будинках дитини і будинках-інтернатах, 10,6 тис. дітей проживало і навчалось у 55 школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (рис.1.1.8)..

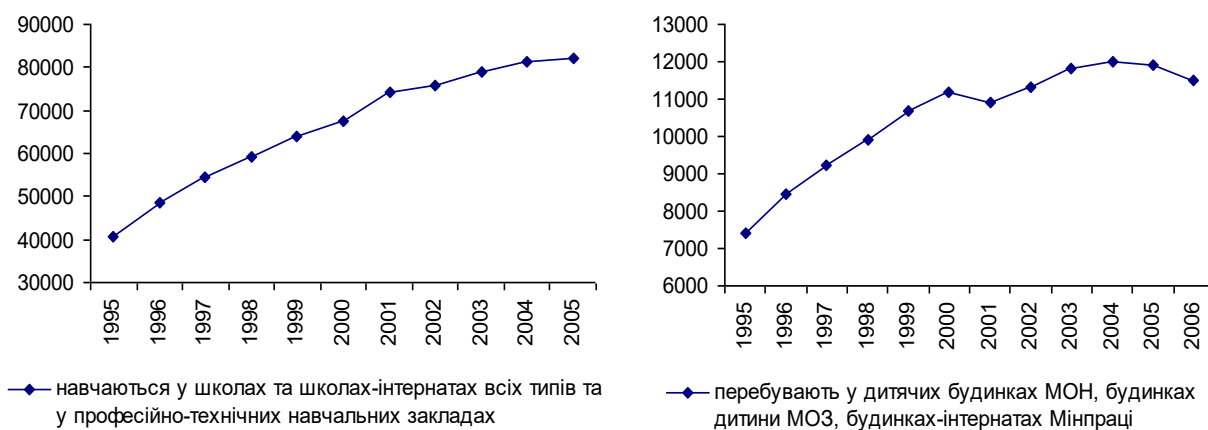

Рис.1.1. 8. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються у школах та школах-інтернатах всіх типів і у професійно-технічних навчальних закладах, та тих, які перебувають у будинках дитини, дитячих будинках і будинках-інтернатах в Україні у 1995-2006 рр.

Однак розуміння того, що природним середовищем для розвитку дитини є сім'я, змушує суспільство й державу всіляко підтримувати й стимулювати сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Тільки сімейні форми – усиновлення, опіка, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу – забезпечують реалізацію одного з ключових прав дитини, визначених Конвенцією ООН про права дитини, – права на проживання у складі сім'ї, разом з батьком і матір'ю, „права на піклування батьків”¹¹.

Завдяки державній стратегії щодо підтримки дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, а особливо реалізації принципу „гроші ходять за дитиною”, кількість цих сучасних й більш ефективних, у порівнянні з державними інтернатами, форм утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, поступово зростає, однак їх поширення ще недостатнє, вони ще не стали основною формою виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Станом на кінець 2005 р. в Україні налічувалось 149 дитячих будинків сімейного типу та 180 прийомних сімей; на кінець 2006 р. - вже 234 дитячих будинків цього типу, в яких

¹¹ Конвенція ООН про права дитини. – К.: ТМ Прінтікс Прес, Print Press, 1999, с. 6, 7.

перебувало 1462 прийомних дітей, і 744 прийомних сімей з 1152 вихованцями (табл. 1.1. 2).

Таблиця 1.1.2. Розподіл дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей за місцем розташування та кількістю дітей в них станом на кінець 2006 р.

	Кількість дитячих будинків сімейного типу	в них дітей		Кількість прийомних сімей	в них дітей	
		вихованців	рідних		вихованців	рідних
Всього	234	1462	421	744	1152	879
у тому числі: міські поселення	128	835	211	375	575	410
сільська місцевість	106	627	210	369	577	469

Найкраща для дитини форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – це, безумовно, всиновлення. Протягом 2006 р. в Україні було усиновлено 4318 дітей, з них 73,7% - громадянами України, 26,3% - іноземцями. Однак слід зазначити, що лише 60% всиновлених (2569 осіб) – це діти сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, інші випадки всиновлення представлені дітьми, які проживають з одним із батьків і всиновлені вітчимою або мачухою. Всиновлення дитини у реструктурованій (створеній внаслідок повторного шлюбу) сім'ї є, безумовно, позитивним фактором, і засвідчує намагання вітчима чи мачухи ставитись до дитини як до рідної, нести повну відповідальність за її виховання, виконувати батьківські обов'язки щодо дитини.

Більшість всиновлених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є малолітніми (0-3 роки), і з підвищенням віку дитини вірогідність її всиновлення громадянами України знижується (рис. 1.1.9). Крім того, лише дещо більше половини цих дітей (57,5%) всиновлені громадянами України, інші – іноземцями.

Суспільство зацікавлене у національному всиновленні, і держава повинна створити найкращі економічні, соціальні й організаційні умови для виконання цього завдання. Для цього необхідно мати повний обсяг інформації про сім'ї,

які хотіли б усиновити дитину чи створити прийомну сім'ю, та про те, що заважає їм реалізувати своє прагнення, а що може допомогти.

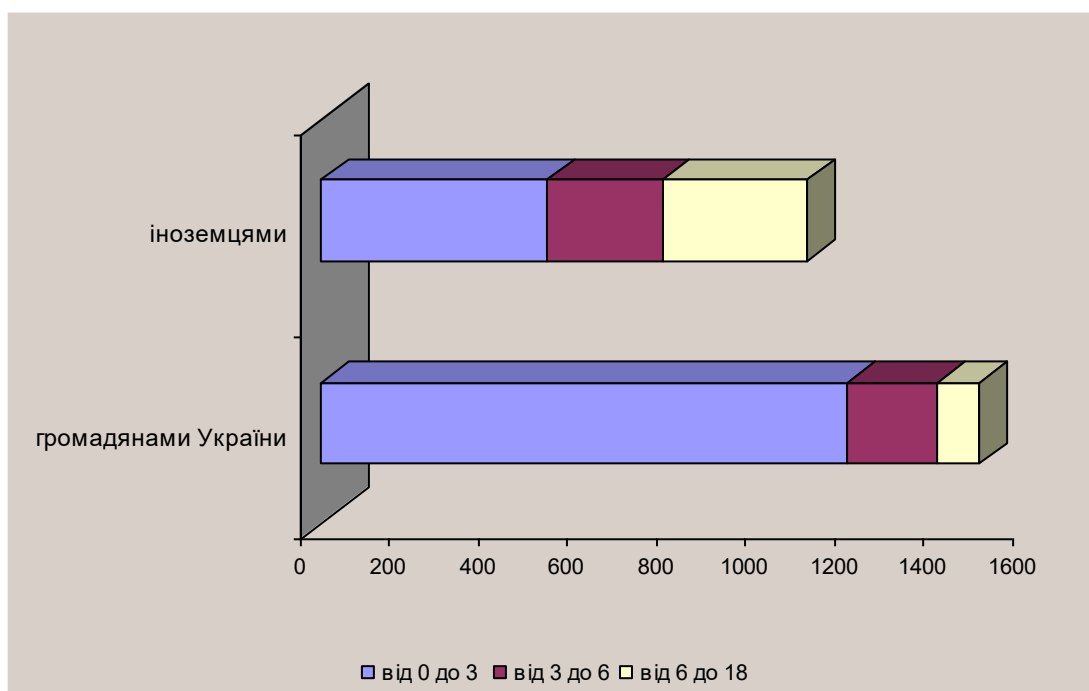

Рис. 1.1.9. Кількість усиновлених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2006 році та їх розподіл за віком.

Дітність української сім'ї. З кожним десятиліттям внаслідок зниження народжуваності та постаріння населення знижуються показники дітності української сім'ї: скорочується питома вага сімей з дітьми у загальній кількості сімей, поширюється одnodітність та зменшується кількість та питома вага багатодітних сімей. На момент перепису населення 1970 р. в Україні у 75,4% сімей проживали діти у віці до 18 років, у тому числі налічувалось 1209 тис. сімей, в яких проживало троє і більше дітей, що становило майже 10% всіх сімей з дітьми; на момент перепису 1979 р. сімей з дітьми було 59,8%, у тому числі 698,5 тисяч багатодітних; за переписом 1989 р. – відповідно 56,4% і 668,3 тисяч, а матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили, що лише у 51,5% сімей є діти, а кількість сімей з трьома і більше дітьми

становила лише 396,2 тис., що дорівнювало 5,7% всіх сімей з неповнолітніми дітьми (табл.1.1. 3).

Таблиця 1.1.3. Частка сімей з неповнолітніми дітьми та їх розподіл за кількістю дітей у їх складі *

Роки	Питома вага сімей з дітьми у загальній кількості сімей, %	Розподіл сімей за кількістю дітей у їх складі, %		
		1 дитина	2 дітей	3 і більше дітей
1970 р.	75,4	50,2	36,8	13,1
1979 р.	59,8	55,9	35,5	8,7
1989 р.	56,4	52,1	39,5	8,4
2001 р.	51,5	64,1	30,2	5,7

* за 1970, 1979, 1989 роки - сім'ї; за 2001 рік – індивідуальні домогосподарства, які складаються з двох і більше осіб

Отже, традиції багатодітності в Україні були втрачені ще за часів Радянського Союзу, але і в роки незалежності продовжувався процес зниження показників дітності сімей, набула ще більшого поширення однодітність. За період між переписами 1989 р. і 2001 р. кількість сімей з трьома дітьми в Україні зменшилась з 510841 до 298395 одиниць, тобто на 42%, сімей з чотирма дітьми – з 101486 до 63926 од., тобто на 37%, сімей з 5 і більше дітьми – з 55958 до 33854 одиниць, тобто на 40%. Якщо на момент перепису троє дітей мала тільки кожна шістнадцята українська сім'я, яка виховує дітей (у сільській місцевості – кожна десята), то сім'ї з чотирма і більшою кількістю дітей стали вже рідкістю. За нашими розрахунками, на одну сім'ю з неповнолітніми дітьми на момент перепису населення 1989 р. припадало 1,59 дитини (1,52 у містах і 1,77 у селах), під час перепису 2001 р. — 1,44 дит. (1,34 й 1,65 відповідно).

Починаючи з 2002 р., в Україні спостерігається позитивна тенденція поступового збільшення кількості народжених дітей, що призвело до певного „гальмування” темпів зниження (але не до підвищення) показників дітності сімей: за розрахунками, проведеними за матеріалами вибіркового

обстеження умов життя домогосподарств, середня кількість дітей у домогосподарствах з дітьми на початок 2007 р. дорівнювала 1,37 дит. (1,28 у містах і 1,57 у селах).

Позитивні зрушення у показниках народжуваності у роки після Всеукраїнського перепису населення 2001 р. поки що мало вплинули на поширеність багатодітних сімей: за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2007 р. 67,9% індивідуальних домогосподарств з дітьми у віці до 18 років були однодітними, 28,4% - дводітними, лише у 2,6% цих домогосподарств проживало троє дітей (1,7% у містах і 4,7% у сільській місцевості), у 1,1% - четверо і більше дітей (0,2% у містах і 2,9% у сільській місцевості) (табл.1.1.4).

Таблиця 1.1.4. Розподіл домогосподарств з дітьми за кількістю дітей в їх складі у 2007 р., %

	Всі поселення	міські поселення			сільська місцевість
		всього	у великих містах	у малих містах	
1 дитина	67,9	74,0	76,9	69,5	54,3
2 дитини	28,4	24,1	21,3	28,5	38,1
3 дитини	2,6	1,7	1,7	1,7	4,7
4 і більше	1,1	0,2	0,1	0,3	2,9

Джерело: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році. Статистичний збірник. – К.: 200. - С. 13.

Найбільша питома вага домогосподарств з дітьми й менша поширеність однодітності спостерігається у населення західного регіону України. Можна навіть стверджувати, що у Західному регіоні, особливо у сільській місцевості, певною мірою збереглися традиції багатодітності: на цих територіях понад 12% сільських сімей з дітьми мають трьох і більше дітей. Вища частка домогосподарств без дітей та масове поширення однодітності характерне для індустріально найпотужніших областей сходу та багатьох областей центру країни.

В умовах демографічної кризи цінність багатодітних сімей для суспільства зростає, оскільки вони певною мірою гальмують процес депопуляції. Хоча їх кількість є невеликою (близько 5% всіх сімей з дітьми),

у селах вони досить поширені, тому умови проживання в них дітей значною мірою впливають на розвиток підростаючого покоління в Україні, особливо у сільській місцевості, де кожна п'ята дитина проживає у багатодітній родині. Необхідна соціальна й економічна підтримка цих родин як на державному рівні, так і територіальними громадами, органами місцевого самоврядування.

Дані соціологічного опитування багатодітних сімей, проведеного Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, та дані анкетування багатодітних родин, здійсненого благодійним фондом „Розвиток України”, засвідчили, що емоціонально-психологічний клімат у більшості цих сімей є позитивним: фактично всі респонденти охарактеризували взаємини у сім'ї як гарні (дуже гарні, скоріше гарні – дві третини опитаних; інколи гарні, інколи погані – третина опитаних; скоріше погані та дуже погані - майже ніхто з опитаних). При цьому 80% респондентів зазначили, що у них із чоловіком/дружиною існує повна чи часткова спільність поглядів та інтересів у житті; майже у всіх родинх діти відверті з батьками, розповідають їм багато або майже все. Однак за оцінками опитаних осіб, матеріальне становище їх сім'ї нижче середнього рівня по країні (лише у частини опитаних – на середньому рівні); вони, як правило, незадоволені матеріальним достатком сім'ї та житловими умовами, у більшості родин грошей вистачає лише на харчування та на найнеобхідніші речі (у деяких – не вистачає і на це). Отже, багатодітні родини потребують матеріальної підтримки держави, оскільки сучасний рівень доходів населення країни не дозволяє багатодітній сім'ї самій вирішити свої матеріальні проблеми, а суспільство зацікавлене як у створенні гарних умов для розвитку всіх дітей, так і у певному „стимулюванні” багатодітності, що дасть надію на збереження осередків цього стилю життя хоча б на тих територіях, де традиції багатодітності ще не втрачені.

1.2. Народжуваність в Україні на початку XXI сторіччя: специфіка посткризової компенсації.

Більшість із нас, пересічних громадян, у виснажливому життєвому марафоні, у популярній нині гонитві за матеріальним добробутом і життєвим успіхом забуває, що зрештою сенс людського життя й істинне призначення особистості в усі часи полягає не в тому, щоб заробити якомога більше чи ж забезпечити небачені статки, а у тому, щоб дарувати життя й продовжуватись, реалізуючи себе, свої риси і мрії, у наступних поколіннях.

У новітній демографічній історії людства, що пройшла під знаком відходу від взірців та традицій масової багатодітності (а згодом і середньодітності), втілилась відповідна логіка соціально-економічного розвитку, а саме: перехід від трудомісткого аграрного виробництва з притаманною цьому суспільно-економічному устрою низькою продуктивністю праці, високою потребою у мало-кваліфікованій робочій силі та невисокою ефективністю народжуваності (за якої значна частина народжених не доживала до дорослого віку) до індустріального — із зумовленими технічним прогресом можливостями економії живої праці та змінами в її характері, певними досягненнями у зниженні дитячої смертності й у життєзбереженні взагалі, а відтак — і до постіндустріального суспільства з його підвищеними вимогами до якості робочої сили, високою ефективністю народжуваності, «підйомом» інститутів соціального забезпечення й освіти та широкими можливостями забезпечення гендерної рівності у царині праці. Згаданими соціально-економічними тенденціями значною мірою зумовлені та стимульовані сучасні зміни у шлюбно-сімейній ситуації та дітородній діяльності населення, зокрема, переорієнтація сімей із народження більшої кількості дітей на поліпшення умов їх виховання й соціалізації, збільшення вкладень в їх якісні характеристики (здоров'я, рівень освіти).

Водночас тісно пов'язана із загальною спрямованістю цивілізаційного прогресу модернізація сім'ї та народжуваності не позбавлена протиріч, соціально-демографічних втрат та «крайнощів»: як спільних для усього розвинутого світу, що прямує цим шляхом, так і специфічних, зумовлених

особливостями суспільно-політичного устрою й інституціональної моделі окремих соціумів, а також пов'язаних із певними збоями у соціальному розвитку, катаклізмами, кризами тощо.

Стосовно загальних факторів варто зазначити, що, наприклад, раціоналізація суспільно-економічного життя, своєрідний «апофеоз» економічної раціональності й індивідуальної конкурентоспроможності зрештою призвели до специфічної «економізації» сімейних та міжпоколінних відносин, до витіснення споживчо-індивідуалістичною культурою «Я» інвестиційної культури «Ми»¹², до загострення конкуренції між вкладеннями у народження й виховання дітей та інвестиціями у нарощування власного людського капіталу і, як наслідок, до таких негативних соціально-демографічних наслідків як поширення безшлюбності, свідомої бездітності, самотності (у похилому віці) тощо. В останні декілька десятиріч люди перестали народжувати багатьох (або навіть просто кількох) нащадків не тільки внаслідок підвищення ефективності народжуваності (за якого кожна народжена дитина має достатньо високі шанси прожити довге життя), але й тому, що засвоїли переважно міновий тип мислення, втративши при цьому здатність **дарувати** (будь-що й будь-кому). Адже внаслідок перетворення дітей з «центрів прибутку» на «центри витрат», більшість індивідів нині не бачить мінових перспектив **вкладень у дітей** і присвячує відтворенню наступних поколінь (як архаїчній сфері, що стоїть поза всеохоплюючими законами еквівалентного обміну) лише незначну часточку свого життя.

У різних країнах на фундаментальну тенденцію зниження народжуваності, що панувала на європейському просторі принаймні протягом усього ХХ сторіччя, окрім загальних суспільно-економічних та соціально-психологічних детермінант, впливали й специфічні чинники—обставини, пов'язані з рівнем та моделлю соціально-економічного розвитку, культурно-історичними особливостями, успадкованим демовідтворювальним

¹² Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М:Academia, 1999. – С. 203,205.

потенціалом населення та ін. Так, на довготривалій тренд народжуваності в Україні наклали свій відпечаток особливості соціально-економічного складу населення, специфічні риси його менталітету та культурно-історичні традиції, а також пережиті країною численні соціальні катаклізми (війни, голодомори, суспільно-політичні й економічні перетворення, кризи) і пов'язані з ними демографічні втрати та сформовані «демографічні хвилі».

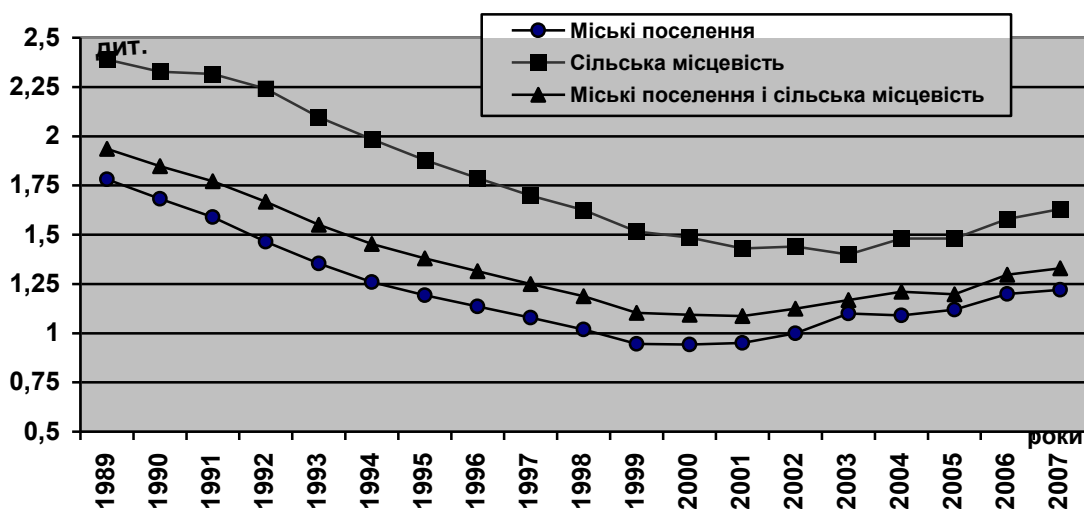
Сучасні тенденції народжуваності в Україні та їх чинники. Перебіг процесу народжуваності в Україні за роки незалежності позначився як неординарністю її динаміки, так і істотними структурними зрушеннями (за покоєвим профілем, черговістю народження, ознакою шлюбного стану матерів). Останнє десятиріччя ХХ століття в демографічній історії України насамперед ознаменувалось прискореним падінням народжуваності (середньорічний темп зниження її сумарного показника у 1990-і роки вдсятеро перевищив такий за попереднє тридцятиріччя), яке поєднувалось зі скороченням середньої тривалості життя та погіршенням інших якісних характеристик населення, що засвідчило розгортання в країні гострої й затяжної демографічної кризи.

Одним з основних чинників посилення негативних демографічних тенденцій (і, зокрема, обвального падіння народжуваності) в Україні у трансформаційний період стало погіршення економічних умов відтворення населення, у тому числі значне скорочення матеріальної бази реалізації потреби в дітях. Рівень заробітної плати як основного економічного джерела відтворення населення переважної більшості населення був (а значною мірою й досі є) вкрай недостатнім не лише для утримання і виховання здорових дітей, а й для відновлення (у належній якості) робочої сили батьків. На існуючій в Україні матеріальній базі неможливим є належне забезпечення життєво важливих потреб працюючих осіб та їх сімейних утриманців. Це призвело до того, що більшість шлюбних пар змушені були значно більшою мірою, ніж раніше, обмежувати розмір сім'ї. Механізм зниження народжуваності у цих умовах полягає в тому, що задоволення потреби в дітях, у материнстві і батьківстві конкурує з низкою інших потреб, тим

елементарніших, чим нижчий рівень життя. Не народжуючи бажаного числа дітей, сім'ї намагаються зберегти досягнутий рівень життя, наслідком чого і стало істотне падіння рівня народжуваності в Україні у 1990-і роки.

Спричинене кризовими соціально-економічними умовами 1990-х падіння народжуваності особливо стрімким і зрештою істотнішим виявилось у міських поселеннях України, де й без того помітно нижчий її сумарний показник зменшився на 44% проти 36% — у селах. Роком найнижчої у новітній демографічній історії народжуваності в Україні видався 2001-й, за підсумками якого загальний коефіцієнт народжуваності становив 7,7‰ (у тому числі у містах – 7,2‰, у сільській місцевості – 8,7‰).

Найбільш коректним індикатором результатів дітородної діяльності населення є сумарний показник народжуваності. Він відображає підсумок взаємодії демографічної структури (статеві-вікової і шлюбно-сімейної) і дітородної поведінки, враховує наявну потребу у дітях разом з оцінкою можливості її реалізації. Сумарний показник народжуваності в Україні у 2000-2001 рр. опускався нижче межі, що уособлює половину рівня народжуваності, необхідного для простого відтворення населення. А у містах України сумарний показник народжуваності у 1999–2001 рр. впав до безпрецедентно низького рівня (менше 1 дитини), який не спостерігається у жодній країні світу і є нижчим того соціального мінімуму, за який звичайно приймається одна дитина (рис. 1.2.1).

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 1.2.1. Сумарний показник народжуваності в Україні у 1989–2007 рр.

Масове відкладання «до кращих часів» народження дітей (причому не лише других-третьох, але подеколи й первістків) призвело до надмірного поширення одностатевості й бездітності. Частка дітей першої черговості серед новонароджених в Україні порівняно з кінцем 1980-х зросла з 47% до 60% у 2001 р.

Після тривалого етапу обвального падіння народжуваності, на початку поточного сторіччя перебіг даного демографічного процесу поступово почав входити в «еволюційне русло», а відтак — в останні шість років позначився компенсаційним приростом числа народжень, що зазвичай притаманний періодам посткризової стабілізації. І хоча реальність суспільно-економічної стабілізації у нашій країні можна поставити під сумнів, все ж наявне пожвавлення дітородної діяльності у ці роки правомірно пов'язати з поліпшенням макроекономічної ситуації й стану ринку праці, зі зламом негативних тенденцій життєвого рівня населення і з поступовим «включенням» механізмів його адаптації до життя у нових складних умовах.

Тож з 2002 р. (у 2002-2004 рр. та у 2006-2007 р.) спостерігаємо певне збільшення чисельності народжених (табл. 1.2.1), яке однак не свідчить про докорінний «перелом» у тенденціях народжуваності, а являє собою вже неодноразово фіксовану у посткризові (у тому числі повоєнні) роки компенсацію народжень, що відбувається до того ж на тлі припливу «демографічної хвилі» (мається на увазі вступ у дітородний вік більш численних контингентів жінок (1983–1988 рр. народження¹³)), а також певної активізації соціально-демографічної політики в останні роки.

Чисельність новонароджених в Україні у 2006 р. становила 460,4 тис. а у 2007 р. – 472,7 тис. осіб і відповідно на 83,9 тис. та на 96,2 тис. дітей перевищувала сукупність народжених у році мінімальної народжуваності — 2001-му. Загальна чисельність новонароджених за останні п'ять років (з 2003 по 2007 рр. включно) становила 2195,1 тисяч і була на 182,6 тис. осіб більшою, ніж сукупність народжених в Україні за період з 1997 по 2001 рр.

¹³ Підвищена народжуваність у цей період була пов'язана із заходами щодо посилення допомоги сім'ям з дітьми, запровадженими у листопаді 1982 р.

Таблиця 1.2.1 Динаміка чисельності народжених та загальних коефіцієнтів народжуваності в Україні у 2001–2006 рр.

Рік	Чисельність народжених, тис.				Загальні коефіцієнти народжуваності, ‰			
	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення у % до сільської місцевості	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення у % до сільської місцевості
2001	376,5	237,2	139,3	170,3	7,7	7,2	8,7	82,8
2002	390,7	248,9	141,8	175,5	8,1	7,7	9,0	85,6
2003	408,6	266,4	142,2	187,3	8,5	8,3	9,1	91,2
2004	427,3	284,4	142,9	199,0	9,0	8,9	9,3	95,7
2005	426,1	284,3	141,8	200,5	9,0	8,9	9,4	94,7
2006	460,4	306,6	153,7	199,5	9,9	9,7	10,2	95,1
2007	472,7	314,1	158,6	198,0	10,2	9,9	10,7	93,5
2007 у % до 2001 р.	125,6	132,4	113,9	х	132,5	137,5	123,0	х

Джерело: дані Держкомстату України та розрахунки за ними

Як це видно з табл. 1, темп збільшення числа новонароджених у сільській місцевості в останні шість років виявився нижчим, ніж у міських поселеннях. Чисельність новонароджених у 2007 р. у містах України зроста порівняно з 2001р. ледве не на третину, а загальний коефіцієнт народжуваності – майже на 38% проти 14% та 23% відповідно у сільській місцевості. Подібні ж співвідношення у динаміці склалися й між окремими групами регіонів України: промислово розвинутими та найбільш урбанізованими (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Одеська області, АР Крим, м. Київ, де зростання показників народжуваності нині найбільш відчутне) та переважно аграрними з порівняно більш високою часткою сільського населення, традиційно вищою народжуваністю, однак нижчими темпами її зростання в останні роки (Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька області тощо).

Звісно, можна пов'язати міжпоселенські й регіональні відмінності у сучасній динаміці народжуваності в Україні з особливостями впливу на неї економічних факторів (адже основний вигреш від економічного зростання й підвищення рівня життя в країні в останні роки отримали переважно городяни, а особливо — жителі великих міст), однак слід визнати і той факт, що на наведених кількісних характеристиках народжуваності у міських поселеннях позначається й суто статистичний «ефект надто низької бази».

Слід зазначити, що, попри позитивні зрушення останніх років, число народжень в країні у 2006-2007 рр. все ж є значно нижчим (більш ніж на 200 тисяч), ніж, скажімо, кількість новонароджених в Україні у докризовий період, на межі 1980-х і 1990-х років, а рівень сумарного показника народжуваності (найбільш коректного її індикатора) лишається на сьогодні одним із найнижчих серед європейських країн (рис. 1.2.2).

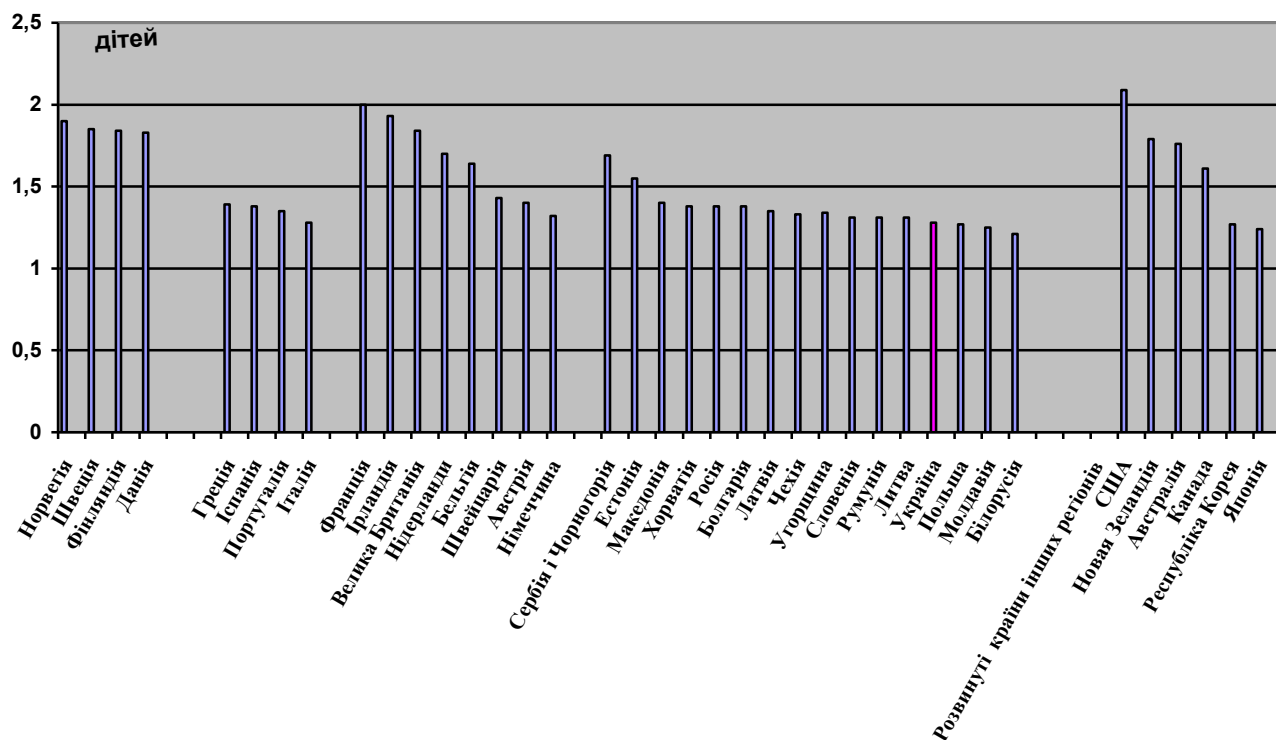

Рис. 1.2.2. Сумарний показник народжуваності в Україні, інших європейських країнах та розвинутих країнах інших регіонів світу у 2006 р.

Навіть у селах, де традиційно дітородна активність вища, ніж у містах, сучасний рівень народжуваності не наблизився до межі простого відтворення і за підсумками 2006 р. становив 1,6 дитини. При цьому сумарний показник народжуваності у сільській місцевості нині становить лише 75,1% від рівня 1993 р., коли він вперше впав нижче межі простого відтворення населення. Збільшення ж загальних показників народжуваності за останні шість років у сільській місцевості менш ніж наполовину, а у містах — лише на 2/5 компенсувало їх падіння у 1990–2001 рр..

В останні роки періоду новітнього підвищення народжуваності в Україні визначальну роль в її прирості відіграє саме поживлення повікової дітородної

активності жінок, на відміну від перших двох років, коли вельми впливовим фактором динаміки чисельності новонароджених і загального показника народжуваності виступило збільшення контингенту потенційних матерів (і відповідно, його частки у структурі населення). При цьому більш високі темпи підвищення повікових показників народжуваності в останнє п'ятиліття демонструють жінки віком 25-29 років і особливо 30-39-річні, хоча віковою групою з найбільш високою дітородною активністю у нашій країні ще лишаються 20-24-річні жінки. У цілому ж підвищення повікової інтенсивності народжуваності в Україні у даний період супроводжується певним зміщенням її кривої у бік старших вікових груп, що може свідчити як про реалізацію певної частини народжень, відкладених у найтяжчі роки соціально-економічної кризи, так і про початок перебудови вікової моделі народжуваності у напрямі її постарішання. Слід зазначити однак, що цей процес швидше протікає у містах, ніж у сільській місцевості країни, де народжуваність лишається більш ранньою: середній вік матері при народженні дитини у містах України у 2007 р. становив 26,0 років проти 24,9 року – на селі, у тому числі при народженні первістка – 23,9 року та 22,0 роки відповідно.

Оскільки сільські жительки розпочинають дітородну діяльність раніше, ніж городянки, то й більш високі показники народжуваності у молодшому дітородному віці та нижчий середній вік народження дитини фіксуються саме у тих регіонах країни, де значною є частка сільського населення з його доволі ранньою шлюбністю, вищими репродуктивними установками та порівняно раннім початком дітородної діяльності. Хоча середній вік матері при народженні дитини у міських поселеннях вищий, ніж у сільській місцевості, однак вже після другої–третьої дитини міжпоселенські відмінності щодо середнього віку матері із підвищенням черговості народження скорочуються, як і різниці між показниками середнього віку народження дітей суміжних черговостей. Це опосередковано віддзеркалює ту відому закономірність, згідно з якою відмінності щодо місця проживання, умов життя та інших пов'язаних із цим чинників мають більше значення при прийнятті рішення стосовно народження дру-

гої (або й першої) дитини, для тих же, хто обирає багатодітність, ці фактори відіграють меншу роль, при цьому їм вже легше, аніж малодітним, зважитись на народження чергової (четвертої, п'ятої тощо) дитини.

Слід зауважити, що на тлі загальної тенденції збільшення віку матері при народженні дитини в Україні спостерігалось й певне підвищення, порівняно з дотрансформаційним періодом, частоти найбільш ранніх підліткових вагітностей і пологів (у дівчат віком до 16 років), що зумовлено появою необмеженої й некерованої сексуальної свободи на тлі недостатньої обізнаності у питаннях сексуальної (й зокрема, контрацептивної) культури, а також і маргіналізацією певної частини підлітків та молоді. При тому, що вже з середини 1990-х частка народжень, які припадають на групи найбільш молодих жінок дітородного віку (15–19 та 20–24 роки) в Україні знижувалась і їх вплив на сумарну народжуваність помітно зменшився, ситуація щодо частоти народжень у дівчат–підлітків лишається неоднозначною: у сільській місцевості ця частота істотно вища, ніж у містах, але при цьому її динаміка у першій половині поточного десятиліття була спадною, на противагу міським поселенням, де коефіцієнт народжуваності у віці до 16 років за 2001–2005 рр. підвищився. У 2006 ж році деяке збільшення частоти народжень у матерів–підлітків зафіксовано було в обох типах поселень.

Контингентами жінок, в яких збільшення частоти народжень за 2002-2006 рр. було настільки відчутним, що практично компенсувало падіння її інтенсивності у 1990-2001 рр. (а отже, повікові коефіцієнти народжуваності повернулися до рівня 1989-1990 рр.), стали міські жінки віком 30-34 та 35-39 років, які в поточному десятиріччі здебільшого реалізували народження дітей, відкладені у кризових соціально-економічних умовах.

У цілому ж за еволюційного перебігу демографічних процесів, за відсутності екстраординарних обставин і умов, порівняно «пізняя» народжуваність зазвичай пов'язана з відкладанням народжень до моменту набуття економічної самостійності й незалежності. При цьому у більшості розвинутих європейських країнах середній вік народження дитини наближається до тридцятирічної відмітки (рис. 1.2.3) і, природно, найбільш

високим є у тих країнах з порівняно більш високою народжуваністю, де значна частина жінок не обмежується народженням однієї дитини.

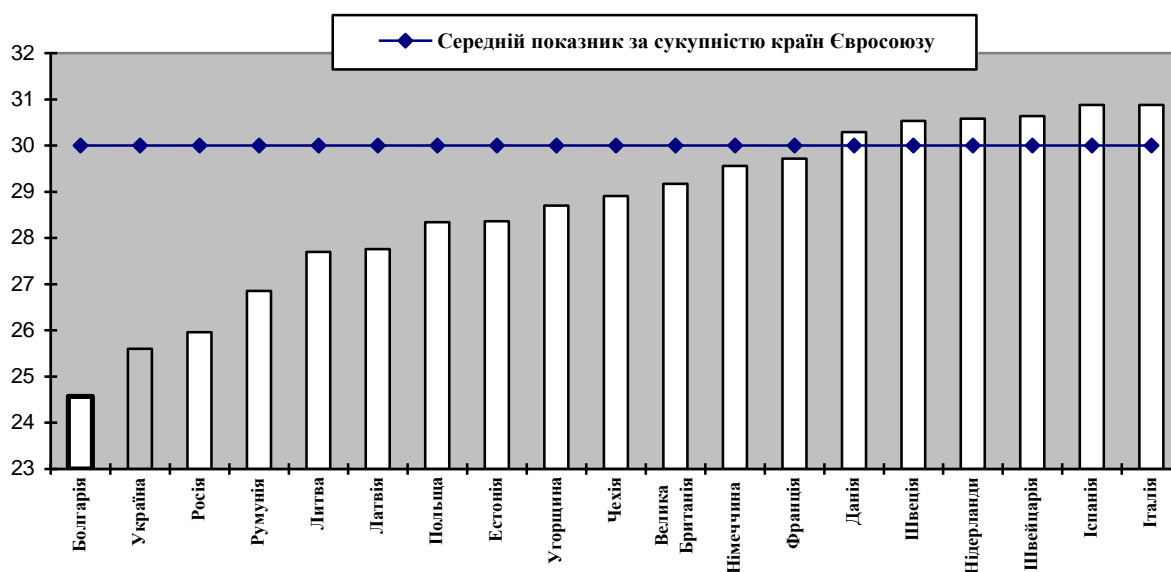

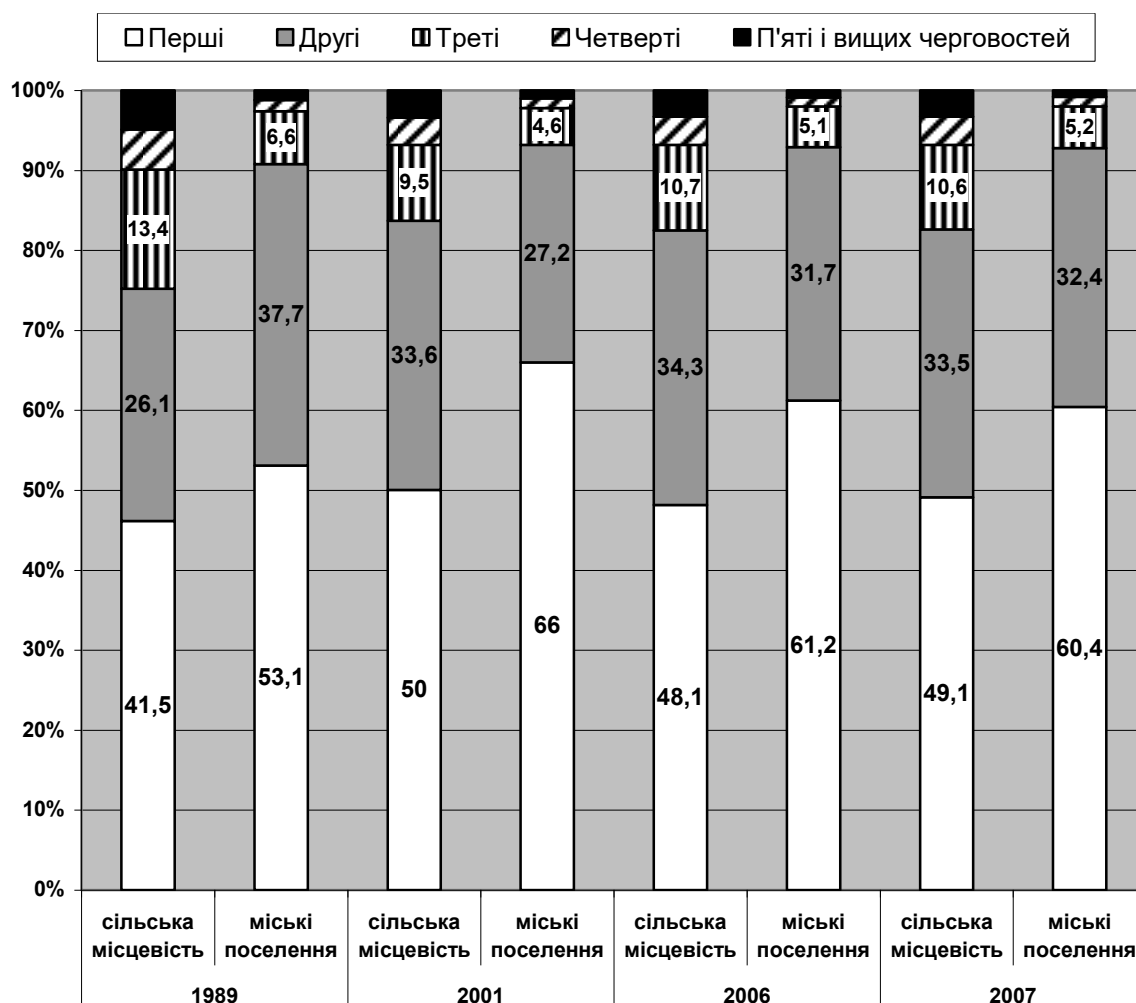
Рис. 1.2.3. Середній вік матері при народженні дитини в Україні та інших європейських країнах у 2006 р.

Стосовно нашої країни слід вказати також на наявність певних якісних особливостей, що «стоять» за сучасним постарінням народжуваності та уповільненням темпів формування сім'ї у різних типах поселень. На перебіг цього процесу може впливати як поширення практик відкладання народження дітей (вже починаючи з первістка) за умови орієнтації на малодітну або й однодітну сім'ю, так і зрушення у структурі народжуваності за іншою її ознакою — черговістю народження — «на користь» дітей другої й вищих черговостей, яких, зрозуміло, жінки народжують у більш пізньому віці. Можна припустити, що нині у міських поселеннях України провідним фактором постаріння народжуваності є саме відкладання народжень (дещо рідше — й шлюбів) до моменту завершення професійної освіти й формування економічної бази розвитку сім'ї; у селах же більш впливовим, порівняно з містами, є такий фактор подовження періоду формування сім'ї як реалізація установок на середньодітність¹⁴. Перевірити дану

¹⁴ Йдеться про середньодітність у традиційно-демографічному її розумінні (як установку на народження 3–4 дітей).

гіпотезу нам дадуть змогу як підсумки проведеного соціологічного опитування, так і результати аналізу розподілу новонароджених за черговістю народження.

Зміни у структурі народжуваності за черговістю народження. Новітні зміни у структурі народжених за черговістю народження засвідчують, що протягом 2002-2004 рр. в Україні йшлося про компенсаційний приріст народжуваності переважно за рахунок реалізації відкладених народжень первістків, а вже у наступні роки випереджаючими стали темпи приросту новонароджених другої–четвертої черговостей народження. Відтак внесок других-третіх дітей у приріст народжень став найбільш вагомим і їх частка у структурі новонароджених дещо збільшилась. Однак нині вона лишається помітно меншою, ніж у дотрансформаційний період, особливо у міських поселеннях, де на сьогодні троє з кожних п'яти новонароджених – первістки (рис. 1.2.4).

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 1. 2.4. Розподіл новонароджених у різних типах поселень України за черговістю народження у 1989, 2001 та 2006-2007 рр.

Питома вага третіх дітей серед новонароджених у сільській місцевості нині більш ніж удвічі, четвертих — більш ніж утричі, а дітей вищих черговостей — більш ніж у три з половиною рази вища, ніж у міських поселеннях. Загалом, дещо більше 29% усіх первістків, однак вже понад 34% других дітей, половина третіх і майже 64% дітей вищих черговостей із числа усіх новонароджених у 2007 р. народилися саме у селах. При цьому аналіз народжуваності за черговістю народження засвідчує, що, на противагу двом попереднім рокам, у 2007 р. на селі знову стала підвищуватись частка первістків серед новонароджених. В Україні ж у цілому половину приросту чисельності народжених у 2007 р. порівняно з 2006-м становили первістки.

У цілому ж сучасна Україна у спільноті європейських країн за даною структурною ознакою народжуваності вирізняється однією з найбільш високих часток первістків серед новонароджених (близькі до українського значення даної частки фіксуються останнім часом у Болгарії, Білорусі, а також і у Франції, однак в останній більш високою, на тлі України, є частка новонароджених третьої-четвертої черговості народження)¹⁵.

Привертає увагу також та обставина, що у попередній нетривалій період збільшення народжуваності, який свого часу мав місце в Україні у 1983–1986 рр., зміни у структурі новонароджених «на користь» других–третьох дітей були істотнішими, ніж за сучасного компенсаційного приросту народжуваності.

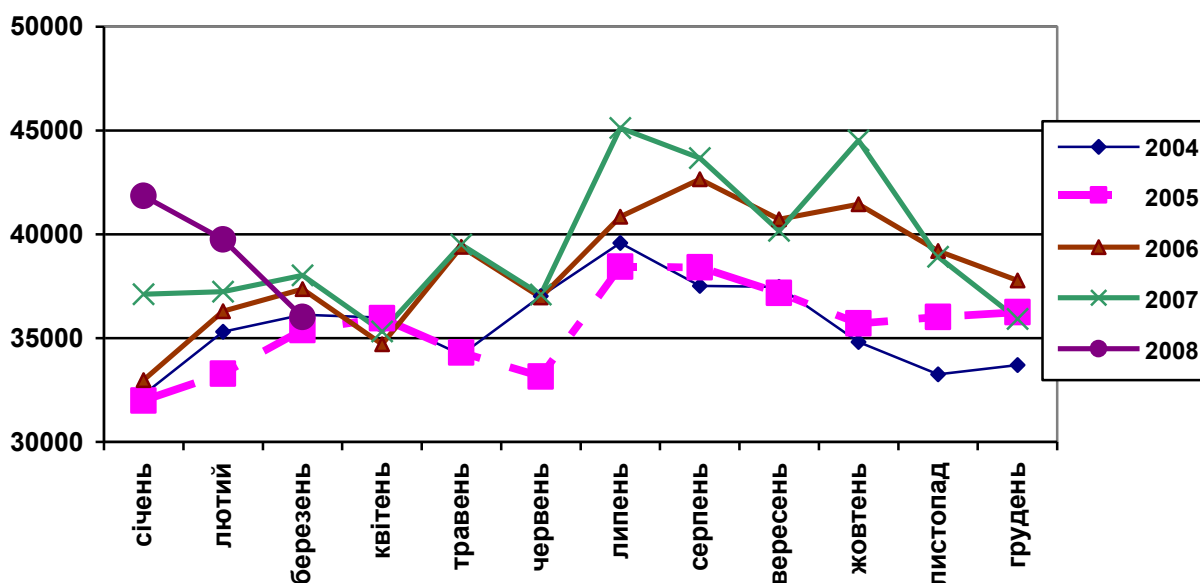
Новітня динаміка народжуваності у контексті активізації демографічної політики. Згадане тимчасове підвищення народжуваності понад двадцять років тому (яке дало поштовх відповідній сприятливій демографічній хвилі у середині поточного десятиріччя) було пов'язане із активізацією демографічної політики у цей період¹⁶, що, до речі, певною

¹⁵ Що ж до найбільш демографічно сприятливих співвідношень між новонародженими за черговостями народження, то вони нині склалися переважно у таких північноєвропейських країнах як Швеція, Фінляндія, Норвегія, Ісландія та деяких інших.

¹⁶ Йдеться про введення у листопаді 1982 р. заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми: введення частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною у віці до 1 року та неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1,5 року із призначенням щомісячної допомоги по оплачуваній відпустці на рівні, що відповідав 1/5 середньомісячної грошової оплати праці робітника і службовця та понад 1/4 оплати праці колгоспника на той час; причому згадана виплата була найбільшою у загальній сумі виплат сім'ям, які мають дітей.

мірою стосується і новітнього пошвавлення дітородної активності населення. Адже зрушення у традиційному «календарі народжень», реалізацію частини запланованих на більш пізній термін народжень стимулювало і введення, починаючи квітня 2005 року, вагової одноразової допомоги при народженні дитини¹⁷. З початку поточного (2008) року розмір цієї допомоги в Україні збільшено та диференційовано у залежності від черговості народження¹⁸.

Демостатистичним свідченням певної результативності введення згаданої одноразової допомоги при народженні дитини можуть слугувати результати співставлення помісячних чисел народжених у 2006, 2007 і на початку 2008 рр. з відповідними даними за попередні роки (рис. 1.2.5). Водночас підстав констатувати настання «бебі-буму» у традиційному розумінні цього поняття (як підняття народжуваності понад звичний або колишній рівень) ми не маємо.

Джерело: дані Держкомстату України

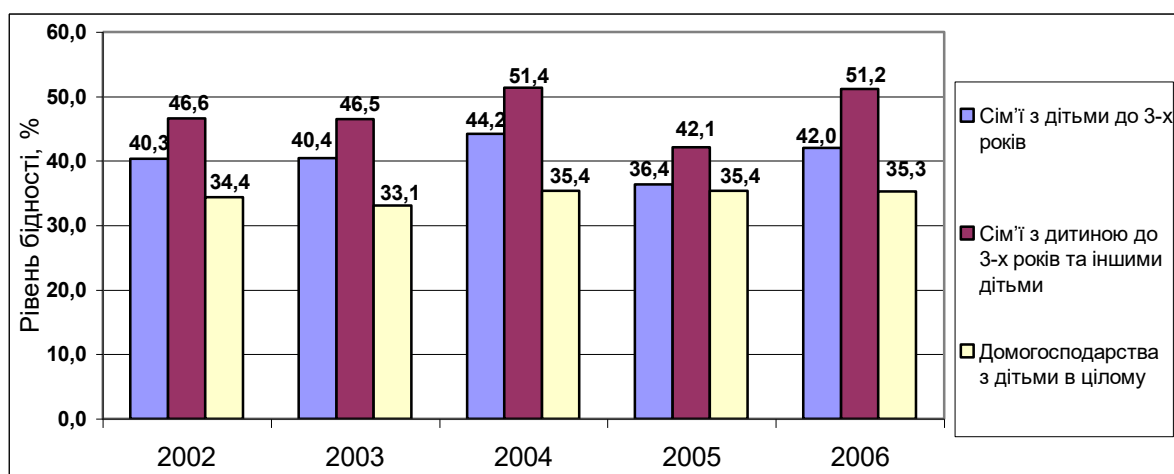
Рис. 1. 2.5. Помісячні числа народжених в Україні у 2004–2007 рр. та у першому кварталі 2008 р., осіб

¹⁷ Постановою КМ України від 21 квітня 2005 р. № 315 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» було передбачено призначення одноразової допомоги при народженні дитини у сумі кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років. Статтею 56 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» визначено, що допомога при народженні дитини у 2007 р. виплачуватиметься у розмірі 8500 грн.

¹⁸ Згідно зі статтею 12 Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» з 1 січня 2008 р. допомога при народженні дитини надається у розмірі 12 240 гривень - на першу дитину, 25 000 гривень - на другу дитину, 50 000 гривень - на третю і наступну дитину.

При цьому навряд чи можна також розраховувати на довгострокову сталу результативність даного пронаталістського заходу, адже, як підказує вітчизняний і міжнародний досвід проведення демографічної політики, зазвичай одноразові (чи інші короткострокові) грошові допомоги діють за принципом «доза–ефект» і стосовно нашої країни не у змозі компенсувати надто низький рівень оплати праці як основного джерела відтворення як власне працюючого населення, так і підростаючих поколінь дітей. Як правило, такі демополітичні заходи викликають саме кон’юнктуру реакцію, а спричинений ними ефект є недовготривалим.

Необхідно визнати, що з боку держави головною метою надання сучасної одноразової грошової допомоги при народженні дитини здебільшого є не соціальна підтримка сімей, спрямована на зменшення диференціації життєвого рівня сімей без дітей та сімей з дітьми, а насамперед підвищення народжуваності. Щодо соціальної результативності введення даної одноразової грошової допомоги, то відповідний ефект доволі швидко спадає, що демонструє новітня динаміка рівня бідності сімей з дітьми віком до 3 років (рис.1.2.6) (і особливо «повернення», після нетривалого зниження, до попереднього рівня частки бідних серед тих сімей, які мають кількох дітей (у тому числі й дитину віком до 3 років).

Джерело: розрахунки за базою даних обстежень умов життя домогосподарств, що здійснюються Держкомстатом України

Рис. 1. 2.6. Рівень бідності серед сімей з дітьми в Україні у 2002-2006 рр.

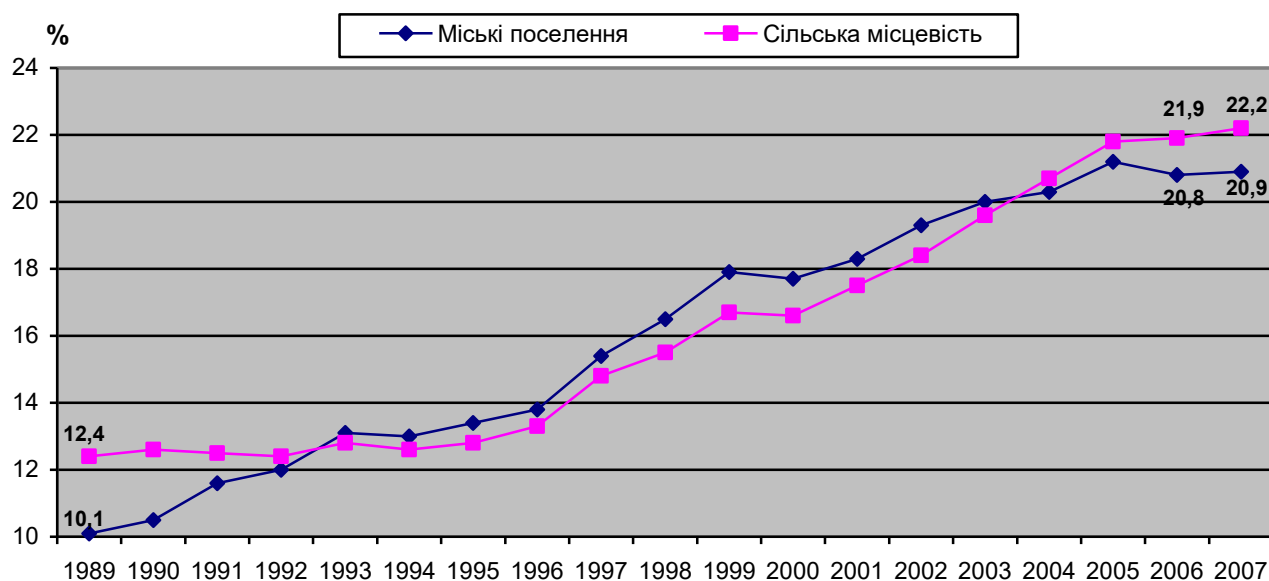
Слід зазначити також, що кілька минулих і найближчі наступні роки – не найкращий час для реалізації подібних витратних і недостатньо (нетривало) ефективних заходів і у демографічному сенсі, оскільки сучасний ефект дії одноразової грошової допомоги «накладався» у часі як на вищезгаданий демографічний приплив (збільшення контингентів потенційних матерів), так і на власне післякризовий період компенсації відкладених народжень, тож він потягне за собою більш сильну, ніж зазвичай, дезорганізацію «календаря народжень» з можливою «демографічною ямою» у наступні роки.

Варто вказати і на деякі прояви у цілому небажаних ефектів пронаталістського заходу щодо призначення вагомого розміру одноразової допомоги при народженні дитини. Йдеться, зокрема, про активізацію дітородної активності маргінальних та інших верств населення, в яких поширена матеріально й духовно «не забезпечена» народжувальність (а то й багатодітність) і вельми проблематичною видається належна організація майбутнього виховання й соціалізації дітей. Кількісно оцінити внесок згаданих контингентів населення у «стимульований» одноразовою допомогою приріст народжень ми не можемо, однак у зв'язку з цим мусимо нагадати про підвищення (принаймні за підсумками 2006 р.) показника народжувальності у наймолодшій віковій групі дівчат–підлітків (віком до 18 років), а, крім того, на прискорене збільшення у загальні новонароджених у два останні роки частки позашлюбних немовлят високих черговостей народження (четвертої-п'ятої), що почасти можна віднести на рахунок поширеності консенсуальних шлюбів серед жінок зрілого дітородного віку, які народжують третіх–четвертих дітей (особливо якщо йдеться про повторні шлюби), однак ще більшою мірою — на рахунок «несвідомої» багатодітності дійсно незаміжніх жінок із маргінальних або «напівмаргінальних» верств.

Взагалі ж збільшення частки позашлюбних народжень (а точніше – народжень дітей поза зареєстрованим шлюбом) є ще однією відмітною рисою

структурних зрушень у народжуваності в Україні в останнє десятиріччя ХХ – на початку ХХІ сторіччя.

Позашлюбна народжуваність. В останні роки частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі в Україні перевищила 1/5 (як у міських поселеннях країни, так і у сільській місцевості), у той час як на рубежі 1980-х і 1990-х вона була дещо більшою 1/10 (рис. 1.2.7).

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 1.2.7. Частка новонароджених, батьки яких не перебувають у зареєстрованому шлюбі, в Україні за типом поселення у 1989–2007 рр.

Структурні зрушення у народжуваності за ознакою шлюбного стану матері значної мірою обумовлені не тільки підвищенням власне позашлюбної дітородної активності, а й сучасними особливостями перебігу процесів шлюбності й розлученості, формування шлюбно-сімейного складу населення. Йдеться, зокрема, про розповсюдження в останні десять–п’ятнадцять років незареєстрованих (консенсуальних) шлюбів в Україні, які, виходячи з досвіду західних країн, матимуть тенденцію до подальшого поширення. Тож можна припустити, що сукупність позашлюбних народжень представлена не лише

народженнями у самотніх жінок, але й тими новонародженими, батьки яких перебувають у консенсуальному шлюбі¹⁹.

Слід зазначити, що народжуваність поза зареєстрованим шлюбом в Україні відрізняється від розвинутих країн Європи як все ще меншою поширеністю (рис.1.2.8), так і тією негативною рисою, що позашлюбна народжуваність у нас є більш високою саме в наймолодших вікових групах жінок, народження дітей у яких є наслідком надто ранніх і часто небажаних вагітностей.

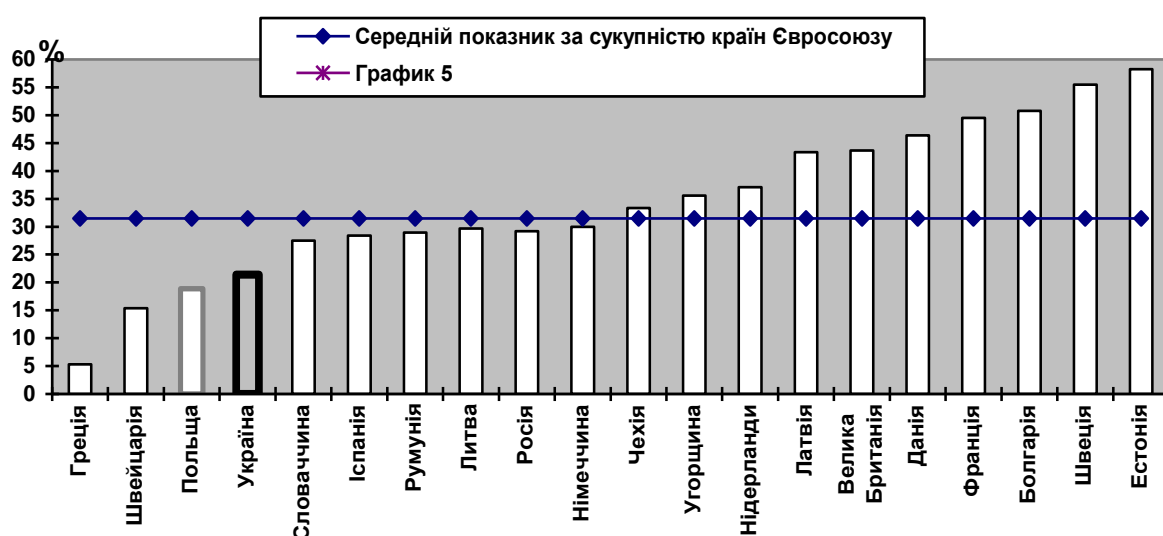

Рис. 1.2.8. Частка позашлюбних народжень в Україні та інших європейських країнах у 2006 році

Джерело: Europe in figures–2006 — Eurostat yearbook, 2006..

Повікова крива частки позашлюбних народжень в Україні має вигляд двогорбого розподілу, локальний мінімум якого формують значення даного показника у віковому інтервалі від 20 до 29 років. Мірою віддалення від цього інтервалу найвищої дітородної активності як у напрямі молодших, так і у бік старших вікових груп частка позашлюбних народжень зростає, сягаючи доволі високих значень у молодшому (15–19 років) та у старшому репродуктивному віці, переважно у 40–44 років, коли самотні зрілі жінки нерідко народжують єдину дитину «для себе» або жінки у повторному

¹⁹ Більш детально ситуацію з розповсюдженням незареєстрованих шлюбів та позашлюбних народжень буде висвітлено, з використанням результатів проведеного опитування населення, у підрозділі 2.1 звіту.

незареєстрованому шлюбі (чи й власне поза шлюбом) народжують дитину більш високої черговості. Та найвищий локальний максимум повікової кривої позашлюбної народжуваності припадає саме на наймолодшу (підліткову) групу жінок.

Перспективи народжуваності. Подальша динаміка та структурні зміни у народжуваності населення в Україні значною мірою залежатимуть від наявності позитивних зрушень у рівні життя, від активності й виваженості соціально-демографічної політики тощо. При цьому навряд чи можна бути впевненим у довготривалості нинішнього процесу підвищення народжуваності у найближчому майбутньому. В сучасноукраїнських умовах сприятливій динаміці народжуваності, ймовірно, ще певний (не виключено, що тривалий) час протидіятиме застійна невирішеність житлової проблеми, низький рівень оплати праці та значне майнове розшарування населення, що, за інших рівних умов, загострює суб'єктивне сприйняття малозабезпеченості і тим самим стимулює обмеження числа дітей у сім'ї.

Крім того, у найближчій перспективі та й протягом подальшої трансформації суспільства на народжуваність в Україні справлятимуть вплив такі чинники як розвиток аспірацій до дедалі вищих стандартів матеріального добробуту (не в останню чергу пов'язаний з інтеграцією країни до європейської спільноти), поширення фемінізму та актуалізація цінностей індивідуальної свободи й незалежності, домінування у життєвих планах молоді стратегій досягнення особистого успіху, її більша зацікавленість у цінностях, пов'язаних з освітою й професійною кар'єрою. Тож розраховувати на вагоме й невпинне підвищення народжуваності і досягнення сумарним показником народжуваності рівня простого відтворення населення навіть за сприятливих соціально-економічних умов ми навряд чи можемо.

Водночас з поступовим зростанням загального рівня добробуту населення, з дією своєрідного „ефекту ліфта”, який ослаблює гостроту суб'єктивного сприйняття матеріально-доходної нерівності чи професійно-посадових відмінностей, втрачатиметься безпосередня прив'язка дітородної

поведінки до соціально-економічних чинників, а відтак — активізувати останню все більшою мірою здатні будуть соціально-психологічні важелі та фактор соціального престижу. Не виключено, що й прагнення особистості до культурно-стильової винятковості, яке нині здебільшого реалізується у формі задоволення ексклюзивних матеріальних потреб, елітного споживання, у перспективі трансформується „на користь” потреб духовно-психологічних, при цьому „...сама винятковість дітей порівняно з іншими благами повинна підвищити попит на них”²⁰. На нашу думку, необхідним для цього вже нині є рух до того соціокультурного типу розвитку, пріоритетним в якому став би ціннісний аспект. Адже на відміну від „користі”, що означає вигоду для себе, „цінність” передбачає самопожертву, тобто цінувати — означає віддавати²¹, отож на відповідність дефініції „істинна цінність” з повним правом може претендувати саме народження та виховання дітей.

Взагалі ж зміни на краще у дітородній активності населення України, що засвідчували б перелом у кризовій ситуації із задоволенням потреб у материнстві й батьківстві, слід пов’язувати з неординарними зусиллями, спрямованими на докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення і на формування відповідної потребам сім’ї і суспільства демографічної свідомості й дітородних установок, реалізація яких зможе забезпечити хоча б близьке до простого відтворення населення (у кількісному аспекті) та позитивні якісні зміни у відтворенні людського потенціалу на початкових стадіях його формування (у дитинстві, у межах інститутів сім’ї, освіти тощо).

Формування ж цілісного уявлення про сучасні й перспективні чинники дітородної активності населення, прогнозування, на цій основі, динаміки народжуваності та структурних зрушень у ній, а також розробка комплексу заходів по поліпшенню умов дітородної діяльності населення і трансформації його дітородних установок неможливі без аналізу сучасних дітородних

²⁰ Романюк А. Демографічні студії (вибрані праці канадсько-українського демографа А. І. Романюка). – К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. – С. 56.

²¹ Бауман З. Индивидуализированное общество/ Пер. с англ.. – М.:Логос, 2002. – С. 208.

орієнтацій різних верств населення та умов їх реалізації, взаємозв'язків демографічних установок з об'єктивними соціально-економічними характеристиками респондентів тощо. Інформаційною базою такого аналізу можуть бути лише спеціальні соціально-демографічні обстеження з питань шлюбної та дітородної поведінки населення, які повністю виправдовують себе як метод дослідження демографічних установок і дають змогу уточнити матримоніальні й дітородні орієнтації, дослідити фактори обмеження числа народжень у сім'ї та умови виховання і соціалізації дітей, встановити місце цінностей, пов'язаних із сім'єю та дітьми, в ієрархії життєвих пріоритетів різних соціально-економічних груп населення.

II. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОБСТЕЖЕННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБНОЇ Й ДІТОРОДНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Досвід соціально-демографічних обстежень з питань шлюбної й дітородної поведінки

Концептуальні засади організації обстежень. Цілеспрямований вплив на шлюб та сім'ю потребують широкого діапазону інформації. Традиційна державна статистика не може сповна задовольнити цих потреб, особливо і сучасних умовах посиленого динамізму демографічних. Структурно-функціональна трансформація шлюбно-сімейної сфери в нинішній Україні визначається: глобалізацією світових тенденцій людського розвитку та поширенням нових форм шлюбно-сімейних відносин, загостренням демографічної кризи тощо.

Демографічна криза, що розгорнулася ще за часів колишнього СРСР та була посилена кризовим станом економіки 90-х років ХХ ст., зумовлює необхідність збільшення уваги до сімей як головних осередків відтворення населення і робочої сили. Першочергово це стосується шлюбних орієнтацій молоді та дітородної і виховної ситуації молодих сімей, а також людей дітородного віку (15-49 років). Саме молоді сім'ї та подружжя сприятливого дітородного віку набувають вирішальної ваги як *суб'єкти і об'єкти* економічної, соціальної, сімейної, молодіжної та всієї демографічної політики. З ними пов'язані перспективи призупинення тенденцій поглиблення демографічної кризи та реалізація стратегій розвитку людності України, насамперед її якісних характеристик (здоров'я, добробуту, соціально-професійного та освітнього статусу і т. ін.)

Розробка напрямів і заходів, визначення пріоритетів державної політики щодо сім'ї, а також *забезпечення адресності та ефективності* її формування передбачають ґрунтовне з'ясування шлюбно-сімейної ситуації. Мають значення – глибина конфліктності, „вузли напруги”, проблеми і мотивації стосовно умов формування і реалізації шлюбних орієнтацій молоді,

дітородних установок та умов чи термінів їх реалізації, свідомої бездітності чи відмови від дітей і т. ін. Згадувана інформація може бути отримана шляхом *проведення спеціальних соціально-демографічних вибіркового досліджень (обстежень)*. Вона доповнює знання про загальні тенденції структурної трансформації населення за шлюбним та сімейним станом, а також видами і формами сімейної кооперації та трудової організації, рівнем доходів і структури споживання домогосподарств тощо.

Необхідність проведення соціально-демографічних обстежень шлюбів та сімей. Вона зумовлена:

- науковими потребами з цільовою функцією поглибленого дослідження механізму взаємодії шлюбно-сімейних і соціально-економічних процесів у контексті цілеспрямованого корегування прямих і зворотних демоекономічних макрозв'язків;
- науково-практичними задачами посилення скоординованості дій державного, місцево-регіонального та громадського регулювання з метою підвищення ефективності заходів сімейної і всієї демографічної політики з врахуванням оцінок і мотивацій населення;
- необхідністю досягнення партнерських відносин державних інституцій, спеціалізованої інфраструктури та сімей у вирішенні проблем їх функціонування у контексті протидії демографічній кризі в Україні та подальшого демографічного розвитку країни;
- потребою створення засад впливу на сімейний мікроклімат з метою збереження національно-культурних традицій щодо гармонізації та зміцнення міжособових подружніх, батьківських та родинних стосунків;

- необхідністю збереження цінностей шлюбу та сім'ї, щасливого материнства і дитинства, їх значимості у житті людей та суспільства;
- недостатністю інформації державної статистики (регулярних переписів населення та ін.) щодо шлюбності та формування і розвитку сімей для реалізації згадуваних цільових потреб науки і практики.

Зазвичай шлюбна та сімейна структури населення вивчаються за даними переписів населення та за станом на певний час. Соціально-демографічні процеси формування цих структур – за даними поточної статистики про природний рух населення: шлюбність, розлучність, народжуваність, роздрібнення сімей, а також смертність, міграцію тощо. Соціально-економічна структура домогосподарств, їх виробнича, споживча та обслуговуюча функції домашньої праці – за даними вибірових обстежень умов життя домогосподарств, які регулярно проводяться органами державної статистики. Поряд з перевагами щодо якості збору, отримання, надійності цієї інформації вона не забезпечує належних можливостей для розгляду шлюбно-сімейної ситуації в її причинно-наслідкових зв'язках, становленні і розвитку та з врахуванням соціальних у широкому розумінні ознак-характеристик сімей, людей, мотивацій, намірів і орієнтацій, а також думок, оцінок та ін. За таких обставин виникає потреба у спеціальних соціально-демографічних обстеженнях-зондажах. Їх проведення необхідне і з огляду на тривалі міжпереписні періоди (10 років), що не відповідає сучасному посиленому динамізму економічних, політичних та соціальних перетворень у суспільстві. Мають значення й екстремальні ситуації, а також потреби термінового вирішення локальних проблем, для чого необхідні оперативно отримані відомості про сучасний стан та перспективи змін шлюбно-сімейного складу населення. Зокрема, це стосується житлового будівництва, розвитку соціальної сфери, комунікацій, постачання споживчих товарів тощо.

За сучасних демографічних умов нагальна потреба у соціально-демографічних обстеженнях виникає насамперед у зв'язку з пошуками ефективних шляхів і засобів протидії демографічній кризі. Особливого значення тут набувають думки, оцінки, мотивації населення, сімей. Необхідність знань про них диктується завданнями розробки сімейної, молодіжної та всієї соціально-демографічної політики. Отже, *спеціальні соціально-демографічні обстеження виконують, окрім пізнавальної, багатозначну науково-практичну функцію*. За сучасних обставин життя вони стають невід'ємною складовою у системі засобів підвищення оперативності отримання соціально-демографічної інформації та продуктивним компонентом у мережі пошуку ефективних шляхів і засобів сприяння демографічному країни із залученням до цієї справи думок, намірів, інтересів населення.

Критерії для узагальнення досвіду та визначення доцільності соціально-демографічних обстежень-зондажів. Вони мають стосуватись оцінок *програм дослідження (ПД)* щодо їх відповідності: концептуально-методичним засадам, вимогам комплексності та проблемно-орієнтованого підходу, гіпотетично очікуваним результатам тощо. У даному контексті мають розглядатись критерії оцінок структурних підрозділів ПД щодо:

- А. Визначення мети, змісту та завдань обстеження.
- Б. Обґрунтування об'єкта та предмета дослідження.
- В. Статистико-демографічної характеристики обстеження, яка включає: вид вибірки, одиницю, генеральну сукупність та чисельність, репрезентативність та ін.)²².
- Г. Організації обстеження, яка передбачає: розробку інструментарію (анкети, інструкції та ін.); визначення засобу отримання інформації (анкетування, інтерв'ю); мережі відбору об'єктів та респондентів;

²² Див.: Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1985. – С.397; 445-446; Статистический словарь. – М.: Финансы и статистика, 1989. С.72-74 та ін.

сприятливого терміну проведення обстеження; організаційно-технічного його забезпечення тощо.

Д. Обробки та узагальнення матеріалів обстеження : а) оцінки змісту програми розробки інформації та її відповідності меті, завданням, програмній структурі анкети, а також відповідних комбінаційно-аналітичних таблиць; б) ефективності програми комп'ютерної обробки інформації; в) літературно-аналітичного узагальнення та науково-практичних висновків, рекомендацій.

Види соціально-демографічних вибіркового обстежень сімей, домогосподарств, доцільність їх проведення та пізнавальні можливості щодо отриманої інформації у цілому розрізняються (диференціюються) за різними програмами досліджень, а в їх межах — за структурними складовими. Проте пріоритети тут слід надавати організації проведення таких обстежень-зондажів.

Досвід вибіркового обстежень сімей у мережі державної статистики. До них відносяться як регулярні, так і одноразові спеціальні обстеження, які проводяться на базі переписів населення та у міжпереписні періоди.

Серед періодичних обстежень набула поширення та заслуговує на увагу практика так званих обстежень умов життя домогосподарств. Збираються дані не лише стосовно бюджету, а й про соціально-економічного становища — зайнятості, житлових умов, забезпеченість предметами тривалого користування тощо, а також щодо соціально-демографічного складу домогосподарств. Ці обстеження придатні також для проведення **оперативних, ексклюзивних зондажів** — дослідження бюджетів часу, становища багатодітних чи неповних сімей, одиноких матерів та ін. Достойнством даних обстежень є забезпечення широкого кола соціально-економічної інформації, яка розробляється за широкою програмою, у комбінації з демографічними характеристиками респондентів та видами сімей, їх соціальною приналежністю та ін. Дані щодо грошових і сукупних доходів та витрат домогосподарств з угрупованням за широким колом соціально-демографічних характеристик дозволяють аналізувати диференціацію населення за рівнем матеріального добробуту, житловими

умовами тощо. Вибір сімей для таких обстежень здійснюється за методом *двоступеневої механічної вибірки* в межах типових соціальних прошарків населення – генеральної сукупності.²³ Така вибірка відповідає вимогам репрезентативності та дозволяє отримати достатньо представницьку та відносно надійну інформацію. Отже, ці обстеження *заслужують на увагу насамперед з методичних міркувань*, тобто апробованого, відпрацьованого, довгочасною практикою досвіду їх організації та проведення. До їх достоїнств відноситься також можливість застосування, реалізації чи вивчення додаткових питань та мікропрограм. Водночас до недоліків таких обстежень відносяться: доволі жорсткі вимоги до „стабільності” їх програми та „чутливість” до перевантаження, а також обмежені можливості вивчення мотивацій, думок, орієнтацій, а також оцінок і ставлення населення. Йдеться, зокрема, про демополітичні заходи та про сімейну політику. Не придатні вони і для вивчення сімей в розвитку, тобто на послідовних стадіях їх формування та переходу в інший демографічний статус.

Вибіркові соціально-демографічні обстеження населення та сімей у міжпереписні періоди. Перше в радянській статистиці колишнього СРСР крупномасштабне вибіркове обстеження населення та сімей за типом мікроперепису було проведено станом на 0 годин 2 січня 1985 р. (у тому числі і в Україні як складовій колишнього СРСР).

„Соціально-демографічне обстеження населення — 1985”. Це репрезентативне для всього населення обстеження, програма якого включала 5 тематичних розділів: „А”, „Б”, „В”, „Г”, „Д”. Особливою повнотою інформації вирізнялись розділ „Б” — „Відомості про шлюби” та розділ „В” — „Відомості про народження”.²⁴ У міжпереписний період (1979-1989 рр.) виникла нагальна потреба прослідкувати зміни, які відбулися у складі населення (після 1979 р.), включаючи його розподіл за шлюбним та сімейним станом. Вибірка становила близько 5% населення, що забезпечувало

²³ Статистический словарь. – М.: Финансы и статистика, 1989. – С.74-75.

²⁴ Більш докладно про це див.: Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С.426

надійність результатів обстеження. *Вперше методом анамнезу*, детальніше порівняно з переписом вивчались шлюбність та народжуваність: рік взяття першого шлюбу, рік та причини його припинення, очікувана кількість дітей, дата їх народження. Докладно обстежували і житлові умови сімей, особливо молодих. Згідно з програмою обстеження враховувалось 5 категорій шлюбного стану (замість двох за переписом 1959 року, та 4-х — 1970 і 1979 рр.); були також отримані детальні характеристики складу сімей, необхідні для їх розподілу за демографічними типами; ставились і запитання щодо оцінки демополітичних заходів і пільг жінкам по догляду за новонародженим немовлям та стосовно умов життя сімей тощо.

З огляду на ту обставину, що обстеження сімей здійснювалось методом анамнезу, на особливу увагу заслуговує можливість дослідження за його матеріалами впливу заходів демографічної політики на демографічну поведінку подружжів, сімей.²⁵ Йдеться про надання жінкам більш подовженої відпустки по догляду за немовлям (оплачуваної та неоплачуваної) на початку 80-х років ХХ ст. Різке падіння народжуваності в Україні наприкінці 70-х років викликало потребу у дослідженнях дітородної поведінки сімей та умов, необхідних (за мотиваціями респондентів дітородного віку) для поліпшення дітородної і виховної ситуації в сім'ях. З огляду на високий рівень зайнятості жінок та скрутні житлові умови сімей виникла нагальна потреба у глибинних дослідженнях народжуваності. Шлюбно-сімейна ситуація ускладнювалась також високим рівнем розлучуваності. Отже, насамперед прискорене накопичення негативних тенденцій у шлюбно-сімейних процесах, поява у них кризових проявів загострили необхідність їх глибинного дослідження в середині 1980-х рр.

Досвід організації та проведення соціально-демографічного обстеження 1985 р., його програма у згадуваному контексті тим більше заслуговують на увагу у сучасних умовах демографічної кризи в Україні. Крім того, глобалізація та посилення динамізму суспільно-демографічних

²⁵ Див.: Статистический словарь. – М.: Финансы и статистика, 1989. – С.74

змін ставлять на порядок денний питання про необхідність скорочення міжпереписних періодів (їх результати швидко „старіють” і не задовольняють потреб науки і практики). Проте перепис населення потребує значних коштів. За умов їх обмеженості у пригоді має стати згадуваний досвід вибіркового обстеження, який потребує узагальнення та вдосконалення для сучасних економічних умов.

Останній радянський перепис населення відбувся в канун набуття Україною незалежності – у 1989 р. В умовах становлення нової соціально-політичної структури українського суспільства, ринкової трансформації економіки у 1990-і рр. матеріали згадуваного перепису не лише втрачали свою актуальність, але, найголовніше, не відповідали тим змінам, які відбувались у суспільстві та формували певну (нову) демографічну, соціальну, міграційну поведінку.²⁶ До того ж матеріали перепису 1989 р. не були розроблені та опубліковані за повною програмою у зв'язку з розвалом СРСР. Зарядити справі оперативного інформаційного забезпечення практики розбудови нової України на той час могли спеціальні вибіркові обстеження-зондажі у мережі державної статистики. У цей період найгостріше постала проблема різкого падіння рівня життя населення, що спричинило „обвал” народжуваності, погіршення якісних характеристик населення, розгортання гострої демографічної кризи. Особливого значення у цих умовах набуло дослідження соціально-економічного становища домогосподарств та дітородної ситуації в сім'ях. Зокрема, слід звернути увагу на соціально-демографічне вибіркоче обстеження сімей 1992 р., яке було проведено у системі державної статистики.²⁷

Вибіркове обстеження „Народжуваність і сім'я – 1992”. Воно охоплювало 3277 сімей: 1796 у міських поселеннях і 1481 – у сільській місцевості. Вибірку можна вважати прийнятною за критеріями репрезентативності, оскільки її мережа розповсюджувалась переважно на

²⁶ Див.: Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / – К.: ІВУ Держкомстату України, 2004. — С.118-119 та ін.

²⁷ Див.: Народжуваність і сім'я (за даними вибіркового обстеження) // Статистичний бюлетень за 1 півріччя 1993 року, – №1. – К.: Мін. статистики України, липень 1993. – С.143-146.

молоді сім'ї та сім'ї подружжів з чоловіків і жінок дітородного віку – 15-49 років. Програма обстеження стосувалась формування і розподілу сімей за дітністю, а саме: наявності кількості дітей (чи їх відсутності) у залежності від віку, тривалості шлюбу чоловіків і жінок, їх освіти, житлових умов та інших чинників; – бажаної, оптимальної та очікуваної кількості дітей в її обумовленості соціальним статусом респондентів, соціально-економічним становищем сімей, бюджетом часу жінки-матері на виховання дітей і домашню роботу тощо. Докладно вивчались також мотивації щодо впливу доходів сімей на реалізацію бажаних дітородних орієнтацій, а також прийнятних режимів професійної праці жінок у поєднанні з домашньою працею по вихованню дітей та обслуговуванню сім'ї. Таким чином, обстеження дозволяло розкрити основні соціально-демографічні чинники, що впливають на формування сімей та дітородних орієнтацій подружніх пар, а також проаналізувати думки опитуваних щодо найбільш сприятливих заходів сімейної і всієї демографічної політики та, особливо, – бажаних режимів праці для жінки–матері. Результати обстеження були покликані задовольнити запити перехідного періоду стосовно можливостей і шляхів вирішення нагальних проблем сімей з дітьми та пом'якшення „вузлів” напруги щодо матеріального їх забезпечення.

Досвід вибіркового соціально-демографічного обстеження в Україні на базі переписів населення. Вибірковий метод при розробці матеріалів перепису населення про сім'ї вперше був застосований після II світової війни за даними перепису 1959 р. Проте при зборі відомостей про населення вперше в радянській статистиці він був складовою частиною програми перепису населення 1970 р. (25% вибірка). Вибірка передбачала отримання додаткової соціально-економічної інформації про домогосподарства та сім'ї. Зокрема, окремий переписний лист (картка) заповнювався на членів сімей працездатного віку, зайнятих у домашньому та особистому підсобному господарстві, з метою вивчення можливостей їх залучення до суспільного виробництва. У наступних радянських переписах вибірковий метод

продовжував практикуватись для отримання додаткової соціально-економічної і демографічної інформації про сім'ї та генеративну функцію жінок тощо. Так, під час перепису 1979 р. вперше включались в анкету нові питання щодо *кількості народжених дітей*; у розгорнутій формі ставилось також питання про шлюбний стан (перебувають у шлюбі, холостяки (дівчата), овдовілі, розлучені та ті, які розійшлися; заповнювалась і картка на зайнятих в особистому підсобному господарстві; докладніше вивчалась міграція і т. ін.²⁸

Найбільш розширеною (серед радянських переписів повоєнних років) була програма суцільного опитування та вибіркового обстеження (25% вибірка) у рамках перепису населення 1989 р. Значно збільшено було кількість питань стосовно шлюбного та сімейного стану, дітності, які включались у вибіркоче обстеження. Крім того, вперше після перепису 1926 р. докладно вивчались житлові умови сімей та житловий фонд. Останнє мало особливе значення у справі вирішення житлової проблеми, яка з огляду на поширення ранньої шлюбності та орієнтації на відокремлення від сімей батьків значно загострилась. За таких обставин житло було одним із вагомих чинників народження бажаної кількості дітей.

Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р. вирізняється його відповідністю міжнародним стандартам та інноваціями щодо отримання і обробки інформації із широким застосуванням вибіркового методу.²⁹ Вперше одиницею переписного обстеження в Україні було домогосподарство, а не сім'я. Окрім основної першої частини програми суцільних запитань, практикувалась друга частина „особливих запитань”, яку можна характеризувати як *перманентну програму вибіркового обстеження*. Перепис населення 2001 р. супроводжувався також суцільним переписом житлового фонду країни.

²⁸ Див.: Демографический энциклопедический словарь. – С. 323-324.; Статистический словарь. – С.342-387.

²⁹ Принципы и рекомендации переписей населения и жилого фонда. – 1-ое изд. – Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1999.

Щодо шлюбно-сімейного статусу, то перепис 2001 р. вперше фіксував зареєстровані та незареєстровані шлюби, вивчення яких є надзвичайно актуальним за сучасних умов їх значного поширення в Україні. Звертає на себе увагу також розширення діапазону інформації про шлюбно-родинний склад домогосподарств і сімей, що дозволяє повніше охарактеризувати всю палітру їх демографічних типів (видів).

Щодо загальної оцінки пізнавальних можливостей вибіркового соціально-демографічних обстежень домогосподарств на базі переписів населення, то їх перевагою є надійність інформації. Вона забезпечується репрезентативністю вибірки, високим рівнем представництва генеральної сукупності тощо. Має значення також „зручність” щодо визначення мережі обстеження, його організації і проведення тощо. У той же час вони, за невеликим винятком, не забезпечують комплексності дослідження, оскільки можуть бути ефективними (щодо витрат коштів) лише при глибинному вивченні окремих питань (проблем) (що і мало місце на практиці).

З огляду на складну структуру зовнішніх зв'язків сімей та чинників, які впливають на її трансформацію, а також на специфіку внутрішньої шлюбно-родинної організації виникає потреба у дослідженнях, які б відповідали вимогам і критеріям: комплексності та дотримання нових концептуальних засад; вивчення розвитку і життєдіяльності у межах повного життєвого циклу сім'ї; з'ясування думок і мотивацій щодо демографічної (шлюбної, дітородної та іншої) поведінки; оцінок ставлення різних контингентів населення до сімейної і всієї демографічної політики і т. ін. Дані переписів населення та регулярної статистики не можуть сповна задовольнити ці потреби. З цією метою проводяться *спеціальні наукові дослідження, глибинні зондажі*, які ґрунтуються на вибіркових соціально-демографічних обстеженнях та моніторингу проблемної ситуації.

З історії започаткування спеціальних соціально-демографічних обстежень шлюбів та сімей в Україні. Відродження демографічних досліджень в Україні „після довгого їх забуття” активізувалося та набуло

відповідного розмаху у другій половині ХХ ст., коли у жовтні 1966 р. в Інституті економіки Академії наук УРСР був створений спеціальний науковий підрозділ — „Відділ демографічних досліджень”. На базі цього відділу згуртувались та скоординувались поодинокі дослідники демографічної проблематики окремих науково-дослідних установ (Ради по вивченню продуктивних сил АН України, кафедри статистики колишнього Київського інституту народного господарства та інших).

Соціально-демографічне обстеження шлюбної ситуації та дітородної поведінки сімей відділу демографічних досліджень Інституту економіки НАН України. Проведення спеціальних вибіркового обстежень шлюбів та сімей цей науковий підрозділ започаткував, починаючи з 1969-1970 рр. Необхідність у них виникла з огляду на посилення тенденцій ранньої шлюбності, різке підвищення показників розлучуваності та зниження народжуваності.

„Обстеження причин розлучень — 1968”. Його можна назвати специфічним вибіркового дослідженням, оскільки воно здійснювалось на базі глибинної розробки за спеціальною програмою особових справ про розлучення народних судів м. Києва за 1968 р. Сукупність обстеження становила 3423 — 43,4 % від загальної кількості розлучень, зареєстрованих у Києві за рік, та 2,5% від їх чисельності по Україні в цілому. Обстеження було спрямоване на виявлення чинників, причин і мотивів та приводів розлучень; вони вивчались у широкому діапазоні комбінаційних зв'язків із соціально-демографічними та економічними характеристиками подружніх пар, які припинили шлюб, та їх сімей.³⁰

Високий рівень представлення вибіркою генеральної сукупності, обсяг і глибина дослідження дозволяють відносити його до **обстеження монографічного типу для Києва** та репрезентативного для міського населення України, особливо великих міст. Заслугове на увагу досвід

³⁰ Розробка класифікації чинників і причин розлучності та програми обстеження, його проведення, обробка та узагальнення матеріалів здійснювались за безпосередньою участю під керівництвом Л.В. Чуйко — відомого українського демографа, дослідника проблем шлюбу та сім'ї.

теоретико-методичної класифікації чинників і причин розлучень з врахуванням соціально обумовленої трансформації шлюбно-сімейних процесів та суб'єктивної мотивації — оцінки причинної ситуації щодо дисгармонії шлюбних відносин тощо.³¹

„Обстеження когорти шлюбних пар — 1970”. Це перше в Україні соціально-демографічне обстеження контингенту людей молодого віку, які брали перший шлюб у Київському палаці одружень. Проведене відділом демографічних досліджень Інституту економіки АН УРСР у рік перепису населення (1970 р.), воно відноситься до специфічних наукових спостережень з точки зору сукупності, періоду проведення та розробки матеріалів. Його вирізняє та обставина, що анкетуванню підлягали всі ті шлюбні пари, які подавали заяву про одруження протягом всього 1970 р. саме у палаці одружень, де на той час реєструвалась основна маса перших шлюбів молодят м. Києва. Отже, воно здійснювалось методом суцільного анкетування, але певної вибіркової сукупності (шлюбної когорти) спостереження. Анкети заповнили 20062 респондентів-женихів (віком до 30 років 94,1%) і наречених (до 25 років 92,2%). Отже, обстеженням була охоплена 10031 шлюбна пара. За ознаками суцільності та „повноти” соціально-демографічних і економічних характеристик респондентів його можна віднести до обстежень монографічного типу. При розробці його матеріалів застосовувалась 10% вибірка.

Програма обстеження надавала можливість для вивчення взаємозв'язків між демографічними та соціально-економічними характеристиками молодят і загальними чинниками соціально-економічного і демографічного розвитку, для дослідження шлюбної ситуацію „на порозі” створення сім'ї.³² До „оригінальної інформації” відносились відомості про такі сторони шлюбно-сімейного життя: — „матеріальні” зв'язки молодих шлюбних пар з батьками; — спадковість шлюбної та дітородної поведінки у

³¹ Більш докладно про обстеження див.: Чуйко Л.В. Браки и разводы. Демографическое исследование на примере Украинской ССР. — М.: Статистика, 1975. — С.38-41, 139-171.

³² Докладно про програму та організацію, анкету, обстеження, пізнавальні можливості його матеріалів див.: Чуйко Л.В. Браки и разводы. Демографическое исследование на примере Украинской ССР. — С.26-38.

взаємодії поколінь;— участь батьків у створенні матеріальної бази молодій сім'ї та особливості організації бюджету і домашнього господарства у випадку спільного проживання та ін.

У контексті використання досвіду цього обстеження особливу увагу слід приділити його організації й проведенню. Кожний із шлюбних партнерів самостійно заповнював анкету одночасно з формуляром заяви про реєстрацію шлюбу. Щирості відповідей сприяло дотримання принципу анонімності. В анкеті спочатку фіксувалась лише дата подачі заяви про шлюб та її номер. Пізніше у неї вносились необхідні реквізити для подальших спостережень. Це принципово важливе організаційне питання, оскільки сукупність шлюбних пар планувалось використати для відстеження процесів формування і розвитку їх сімей. Отже, згадуване обстеження мало як самостійне значення для поглибленого вивчення шлюбності, так і слугувало вихідною шлюбною когортою для започаткування відповідних досліджень розвитку сімей на послідовних стадіях їх життєвого циклу.

„Когортне обстеження молодих сімей — 1975-1976”. Це другий етап анкетного обстеження когорти шлюбних пар 1970 р. на стадії молодій сім'ї після 5 років шлюбу. Вихідна сукупність обстеження 10,0 тис. шлюбних пар, з них 7,2 тис. сімей, подружжя яких зберегло шлюб. Анкети надсилались сім'ям поштою. Було апробовано два варіанти анкетного опитування — розширений та звужений (оскільки обстеження мало не лише пізнавальне, а й експериментальне значення). Відповіді на запитання анкети надіслали 1,4 тис. шлюбних пар, які не припинили шлюб.

Програма обстеження передбачала вивчення ситуації в молодих сім'ях у контексті їх дітородної поведінки — формування і реалізації дітородних установок. Поглиблено вивчались: – взаємозв'язки дітородних орієнтацій із завершенням освітньо-професійної соціалізації подружніх пар, особливо жінок; – проблеми соціально-економічного становища сімей, поліпшення житлових умов, матеріального забезпечення, облаштування побуту та їх вплив на формування дітності сімей; – зв'язки сімей із соціальною

інфраструктурою; – мотивації відсутності дітей та щодо необхідних умов для формування бажаної дітородної і виховної ситуацій в сім'ях й ін.

Програма та досвід організації цього обстеження використовувались в одноразових та інтервальних (за часом) обстеженнях молоді сім'ї.³³ Вони не втратили актуальності і в наш час, про що йтиметься далі.

Когортне обстеження „Ваша сім'я – 1981”. Щодо демографічної та статистичної характеристик обстеження: його об'єктом є сім'ї з 10-річним стажем шлюбу: предметом – особливості соціально-демографічного та демоекономічного їх розвитку у відповідних взаємозв'язках. Це третій етап повздовжньо-поетапного обстеження сімей когорти подружжів, що зареєстрували перший шлюб у 1970р. у київському палаці одружень. Вихідна первинна сукупність обстеження 10 тис. шлюбних пар, „вторинна” вибіркова сукупність 1,4 тис. молодих подружжів після 5 років шлюбу, які надіслали інформацію про свої сім'ї. Обстеження на другому і третьому етапах здійснювалось за методом „анкетування поштою”. Сукупність надісланих відповідей на запитання анкети третього етапу обстеження „Ваша сім'я” становила 0,5 тис. (5% від вихідної шлюбної когорти і 35% від сукупності обстежених молодих сімей)³⁴. Вона з певними обмеженнями прийнятна для *поглибленого монографічного вивчення* дітородної ситуації та для формування сімейної політики.

Стосовно *мети і завдання* даного обстеження, то при їх визначенні бралось до уваги, що подружжя за 10 років шлюбу набули досвіду щодо більш компетентних оцінок дітородної поведінки та демоекономічних макрозв'язків сімей у контексті формування сімейної політики. Це якісно нова стадія розвитку сімей з точки зору їх функціонування як осередків відтворення населення. Вона дозволяє уточнювати бажані та очікувані дітородні орієнтації у співставленні з наявною кількістю дітей та щодо їх

³³ Чуйко Л.В. Українські сім'ї та їх дітність // Гендерний аналіз українського суспільства. – К.: ПРООН, 1999.–С.247-269; Соціологічне дослідження „Молода сім'я України 90-х років” Інституту соціальних досліджень. – Див. Там же. –С.271 та ін.

³⁴ Див. Програму анкети „Ваша сім'я”: Чуйко Л.В. Вивчення розвитку сім'ї: демоекономічний аспект // Демографічні дослідження. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип.. 7. – К.: Наук. Думка, 1983. – С.23-25.

відповідності суспільно необхідній дітності сімей. Зміст і завдання обстеження стосувались ґрунтовного вивчення: – взаємозв'язків формування освітнього та соціально-професійного статусу подружніх пар з вихованням дітей та виконанням сімейних функцій; – демоекономічної обумовленості дітородної ситуації; – ситуації щодо створення умов для демографічного розвитку сімей й ін. Особливістю третього етапу когортного обстеження сімей було також поглиблене вивчення її зв'язків з державними інституціями, сферою зайнятості (особливо щодо жінок) та соціальною інфраструктурою, включаючи відповідність (чи невідповідність) якості її послуг потребам сімей, виховання дітей та ін., приділялась увага питанням поліпшення стосунків у сім'ях, зміцнення шлюбів шляхом надання кваліфікованої допомоги подружжям через спеціалізовану службу сім'ї.

Щодо оцінки пізнавальних можливостей даного когортного обстеження сімей (і його окремих етапів), то для них характерні обмеження, властиві всім несучільним спостереженням взагалі, та обстеженням монографічного й анкетного типів, зокрема. Проте воно має безумовну науково-практичну цінність для формування сімейної і всієї демографічної політики. Крім того, оригінальність згадуваного обстеження полягає у тому, що йому притаманне не лише пізнавальне, а й експериментально-методичне значення для вдосконалення когортного та монографічного методів дослідження сімей. Сучасні комп'ютерні технології отримання інформації (інтернетні, моніторингу та інші) дозволяють застосувати цей метод для проведення масштабних репрезентативних пролонгованих соціально-демографічних обстежень сімей в межах їх повного життєвого циклу (від утворення до стадії „пустого гнізда”). Теоретико-методичне їх забезпечення може здійснюватись шляхом об'єднання зусиль, співпраці науково-дослідних установ з мережею органів Держкомстату України.

Одноразове соціально-демографічне обстеження «Сім'я молодих людей – 1996». Об'єктом дослідження були молоді сім'ї, предметом – дітородна ситуація у них в її соціально-економічній обумовленості. Під час

цього обстеження до молодих відносились ті сім'ї, в яких вік подружжя не перевищував 29 років. Обстеження було проведено у грудні 1996 року в системі державної статистики (на той час – Мінстатистики України) у співпраці з НДІ статистики України. Воно було здійснене методом анкетування. Сукупність вибірки – 3514 молодих сімей (2498 міських, 1016 сільських), що становить 0,1% генеральної сукупності, за умови пропорційного її розподілу за 24 областями та Кримом, а також у розрізі місто–село. Це перше в Україні обстеження молоді сім'ї, репрезентативне для України в цілому, а також для міських поселень і сільської місцевості (проте його пізнавальні можливості в обласному розрізі обмежені)³⁵. Була застосована багатоступенева територіальна типологічно-гніздова вибірка у комбінації з методом «квот». Помилка репрезентативності вибірки: 1,8 – 2,0% для всіх сімей; близько 2 % для міських і 3 % для сільських, тобто несуттєва.

Програма обстеження. Докладно вивчались: – зміни у соціально-демографічних характеристиках подружніх пар молодого віку та їх сімей; – соціально-економічне становище: доходи і споживання, стан харчування і матеріальної бази сімей, житлові умови та ін.; – дітородна і виховна ситуація у сім'ях – наявна кількість дітей, бажана та очікувана, терміни відкладання народження дітей в їх взаємозв'язках і мотиваціях; – проблеми молодих сімей та напрями і мотивації поліпшення їх становища; – створення умов для реалізації дітородних і виховних орієнтацій та ін.

Загальна оцінка досвіду організації, програми та результатів обстеження. Переваги та пізнавальні можливості обстеження:

- Це було перше репрезентативне для всього населення (й міського і сільського окремо) соціально-демографічне обстеження молоді сім'ї в Україні у перехідний період, яке відповідало запитам практики;

³⁵ Чуйко Л. В., Савченко І. М., Карнаущенко О. В. Сім'я молодих людей в сучасних умовах. За підсумками одноразового соціально-демографічного обстеження // Статистичний бюлетень за січень-травень 1997 р. – К.: Мінстат України, червень 1997. – с. 213-223.)

- Широта діапазону інформації та її розробки забезпечувала комплексність дослідження;
- Вперше вивчалась і порівнювалась дітородна ситуація у сім'ях подружжів із зареєстрованим і незареєстрованим шлюбом:
- З'ясовано «вузли напруги» у формуванні і реалізації дітородних установок із застосуванням ретроспективних методів аналізу та порівняння дітородної ситуації на послідовних стадіях розвитку сімей у 1990-х роках з обстеженнями 1970-80-х років;
- Визначені пріоритетні напрями державної сімейної політики з врахуванням оцінок і мотивації подружніх пар;
- Обстеження відповідало критеріям спадковості і зіставності програми запитань анкети та отриманих результатів, що забезпечувало можливість їх порівнянь у часі та використання переваг порівняльного аналізу³⁶.

Заслуговує на увагу досвід проведення досліджень сімей у рамках підготовки щорічної державної доповіді з проблем сім'ї, дітей, молоді під егідою Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. Доповіді узагальнюють спеціальні комплексні розробки стосовно сімей та тематичні їх аспекти у загальному контексті проблем молоді, жінок, дітей тощо. Їх підготовка здійснюється Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень з проведенням відповідних обстежень центром «Соціальний моніторинг» та у співпраці з Держкомстатом, іншими міністерствами і відомствами, науково-дослідними установами, які вивчають проблеми шлюбу та сім'ї, а також центрами, що відстежують соціально-політичну ситуацію в Україні та її регіонах, вивчають думки й оцінки різних соціально-демографічних контингентів населення.

³⁶Останній нині набуває поширення у міжнародній практиці демографічних досліджень як продуктивний метод (Див.: Anatole Romaniuk and Liubov Chuiko. Matrimonial behaviour in Canada and Ukraine: The Enduring Hold of Culture // Journal of Comparative Family Studies. Dept of Sociology University of Calgary, - Vol. XXX, Num. 3. – Calgary (Canada), 1999. – P. 335-363)

Соціально-демографічне обстеження «Молода сім'я в нових умовах - 1992». Воно виконувалось у межах дослідження по темі: «Формування молоді сім'ї в нових економічних умовах і проблеми її соціального захисту» Українським НДІ проблем молоді Міністерства України з проблем молоді і спорту у співпраці з Інститутом економіки НАН України.

Характеристика обстеження:

- Об'єкт дослідження – молода сім'я;
- Предмет вивчення – шлюбно-сімейні процеси, формування і розвиток сімей у механізмі адаптації молоді до нових умов життя;
- Мета і завдання: вивчення особливостей та змін механізму адаптації сімей в нових умовах: формування матеріальної бази молоді сім'ї; зміни дітородної поведінки, формування і реалізації дітородних установок; уточнення проблемної ситуації молоді сім'ї у контексті формування соціальної і демографічної політики з урахуванням її молодіжних аспектів.
- Програма анкети розроблялась згідно з критеріями забезпечення можливостей для порівняльного аналізу та співставності з дослідженнями 1970-1980-х років.

Обстеження здійснювалось методом анкетування чоловіків і жінок у віці до 30 років у рамках моніторингу соціально-політичної думки молоді; його було проведено у 10 областях України (міських поселеннях та сільській місцевостях). Вибірка – 0,5 тис. сімей – відповідала вимогам репрезентативності для відібраних регіонів; проте не для населення країни в цілому та для міського і сільського окремо.

Досвід обстеження зберігає своє значення для організації тематичних обстежень контингентів сімей різного демографічного типу; прийнятний також для оперативного з'ясування проблематичної ситуації з метою прискорення розробки нагальних тактичних заходів сприяння нормалізації процесів функціонування сімей та ін.³⁷.

³⁷ Чуйко Л. В., Яковенко В.В. Проблемы формирования и социальной защиты молодой семьи в новых экономических условиях // Проблемы соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних

Фрагменти соціально-економічної інформації щодо сімей містяться також у чисельних соціологічних дослідженнях Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (Центру «Соціальний моніторинг»), Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова та ін. Здебільшого випадків вони здійснюються на замовлення Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту для підготовки державних доповідей. Перші доповіді «Про становище сімей в Україні» висвітлювали загальний стан і проблемну ситуацію щодо функціонування сімей та покращення їх становища як соціальних інституцій і осередків відтворення населення. Пізніше ці доповіді стали тематичними. Слід звернути увагу на спеціально проведені для їх підготовки соціологічні обстеження

Опитування “Моніторинг громадської думки–червень 2002”. Проведене для підготовки тематичних Державних доповідей: “Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку (за підсумками 2003 р.”, “Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 рр.)” та інших. Організоване Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень і здійснене центром “Соціальний моніторинг” в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Сукупність опитаних: 2113 респондентів віком від 18 років і старше. Вибіркова сукупність репрезентативна для дослідження сімей осіб молодого віку України у цілому та у розрізі місто-село.³⁸

Цінність досвіду проведення таких обстежень визначається:

- можливостями розширення знань про чинники, які впливають на соціально-демографічний розвиток сімей, та залучення соціологічної інформації до демографічних досліджень;
- підвищенням аргументованості і надійності отриманих результатів;

відносин. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ 25-28 листопада 1992 р. – К.: Мін. України у справах молоді і спорту, Український НДІ проблем молоді, 1993. – С. 112-118.

³⁸ Див. : Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку. Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року.– К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – С. 6–7.

- розширенням програм обстеження та збільшенням числа запитань у разі потреби;
- забезпеченням оперативності проведення обстеження;
- можливостями використання досвіду організації обстежень методом “моніторинг” для демографічних досліджень;
- комплексністю отриманої інформації та залученням до цієї справи різних науковців та практичних працівників з проблем шлюбу та сім’ї.

Лонгітюдне опитування молодих сімей “ Молода сім’я 1990-х”.

Перший етап дослідження здійснено Українським НДІ проблем молоді у 1996 р. Опитано 4000 респондентів віком від 17 до 29 років, що представляють 2106 молодих сімей у 11 регіонах України. Другий етап обстеження проведено у 1999 р.

Щодо методичних засад, досвіду організації та пізнавальних можливостей інформації слід зазначити, що для таких обстежень ці питання надто важливі, оскільки це довгочасні і регулярні обстеження, періодичність проведення яких визначається об’єктом, предметом, програмою та метою дослідження. Застосування цього методу обстеження до вивчення процесів розвитку сімей передбачає вирішення таких головних питань:

- Вибір виду лонгітюдного обстеження (інтервального чи когортного);
- Спосіб формування вихідної сукупності спостереження (відстеження розвитку сімей однієї і тієї ж когорти шлюбних пар чи відібраних за певною ознакою сукупностей, тобто молодих сімей, перемінних для часу спостереження (інтервалу);
- Періодичність (дотримання регулярності) спостереження;
- Наявність наскрізних та перемінних запитань-характеристик;
- Забезпечення репрезентативності вибірки з огляду на зменшення її чисельності та ін..

При виборі виду обстеження сімей в їх розвитку переваги за так званим когортним методом у його поєднанні з поперечним розрізом. Згідно з цим лонгітюдне опитування “Молода сім’я 1990-х–2015” можна віднести до

інтервальних (динамічних) спостережень. У контексті оцінки його пізнавальних можливостей автори мали б зазначати цю обставину: адже після 10 років шлюбу сім'я переходить в якісно нову стадію – з молоді в стадію зрілості. У цілому прийнятна сукупність вибірки у цьому обстеженні не може вважатись репрезентативною для всього населення країни (генеральної сукупності сімей); вона репрезентативна лише за відібраними регіонами проживання респондентів.

У цілому досвід залучення соціологічних обстежень до підготовки державних доповідей про становище сімей прийнятний у контексті можливостей забезпечення: комплексності та скоординованості зусиль спеціалістів науки і практики; розширення діапазону актуальних тематичних розробок, таких як бездоглядність дітей, посилення соціального захисту сільських дітей, поліпшення становища сімей малих міст тощо; дослідження проблемної ситуації у сім'ях різних демографічних типів та диференційованих за соціальними і територіальними ознаками (молоді, неповні, багатодітні сім'ї, а також студентські, сім'ї військовослужбовців, міські, сільські та ін.);- оперативності проведення обстежень та розробки їх матеріалів із залученням нових комп'ютерних технологій, досвіду моніторингу та ін. Проте з огляду на специфіку сім'ї як соціально-демографічної та демоекономічної інституції, функції якої полягають у народженні, матеріальному утриманні та батьківській соціалізації дітей, соціально-демографічні аспекти обстежень потребують посилення, насамперед ті, що стосуються дітородної і виховної поведінки подружніх пар. В організаційно-методичному аспекті їх «вузьким місцем» (за невеликим винятком) є досягнення репрезентативності.

У комплексному вимірі шлюбної і дітородної поведінки, демографічного і трудового потенціалів домогосподарств самостійне значення мають соціально-демографічні аспекти програм тематичних соціальних досліджень науково-практичного значення. Зокрема, заслуговує

на увагу досвід соціологічного дослідження здоров'я дітей і жінок та ролі жінки у трудовому потенціалі села.

Соціологічне обстеження «Здоров'я–1996 р.» було проведене Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Міністерства охорони здоров'я та ПРООН в Україні методом інтерв'ю. Опитуванню підлягали жінки дітородного віку 15-49 років. Вибірка становила 4009 жінки, які представляли жіночу частину населення всіх областей України. Була використана одноступенева випадкова вибірка, репрезентативна для всіх регіонів, але з різною похибкою. Об'єктом дослідження були домогосподарства, в які входили жінки дітородного віку. Програма обстеження та анкети передбачали всебічне вивчення умов життя та включали достатньо широкий діапазон характеристик домогосподарств, сімей, жінок, дітей.³⁹

Обстеження проведене із дотриманням всіх вимог і критеріїв до вибірових польових спостережень такого виду, що забезпечує надійність інформації. Аналітичне і літературне узагальнення його результатів, розробку рекомендацій здійснював авторський колектив компетентних наукових і практичних працівників.

Соціально-демографічні (шлюбно-сімейні) аспекти обстеження. Вони розглядались у контексті взаємозв'язків умов життя сімей та їх впливу на здоров'я і дітородну поведінку. Із залученням матеріалів державної статистики та результатів обстеження були висвітлені такі питання: загальна характеристика шлюбно-сімейної ситуації; доходи, споживання і здоров'я; соціальний захист сімей з низьким рівнем доходів; витрати сімей на лікування і можливості оздоровлення; житлові умови; вплив умов життя сімей на їх величину; соціально-економічний статус жінок і дітність. Досвід проведення цього обстеження та програму вивчення шлюбно-сімейних характеристик доцільно використовувати у соціально-демографічних обстеженнях шлюбної та дітородної поведінки.

³⁹ Див. Здоров'я жінок та дітей в Україні / Авт. Кол.– Київ: ПРООН в Україні, 1997.–. 92-98. Становище дітей в Україні за підсумками 2004р. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2005,–250с.

Соціологічне обстеження “ Жінки в трудовому потенціалі села 1992-1996”. Виконано в Інституті аграрної економіки Української академії аграрних наук під керівництвом та за безпосередньою участю К. І. Якуби у рамках дослідження ролі жінок у трудовому потенціалі села⁴⁰. Соціально-демографічні аспекти обстеження стосуються таких його складових: поєднання економічних і демографічних функцій селянок; вивчення демографічних ідеалів сільської жінки та його вплив на формування молодого сім'ї; з'ясування впливу соціально-психологічних чинників та трудової зайнятості на демографічну поведінку сільських жінок. Обстеження проведене у 10 різних природно-економічних регіонах України. Сукупність опитаних – 1516 сільських жінок; вона репрезентативна для жіночої частини населення регіонів проживання респондентів.

Значення досвіду проведення і результатів цього обстеження визначаються: труднощами організації і цінністю отриманої інформації; складним становищем жінки-селянки та її особливою роллю у формуванні і реалізації демографічного і трудового потенціалів села; деформаціями процесів відтворення сільського населення; занедбаністю соціальної інфраструктури сіл, що є головним гальмом їх демографічного відродження. Апробований досвід вивчення шлюбної та дітородної поведінки сільських жінок прийнятний і для сучасних умов у контексті розробки заходів державної політики щодо соціального розвитку села.

Обстеження на стику наук. Слід також пам'ятати, що вивчення соціально-демографічних аспектів шлюбів та сімей є невід'ємним атрибутом тематичних обстежень, які виконуються науково-дослідними установами різного профілю: з філософії і соціології, етнографії, соціальної психології, тощо. З огляду на багатозначність ролі шлюбів та сімей у житті людей практика таких обстежень в Україні набула значного поширення. Їх матеріали використовуються у комплексних дослідженнях шлюбно-сімейних процесів та для з'ясування етногенезу українського народу.

⁴⁰ Якуба К.І. Жінки у трудовому потенціалі села. – К.: Аграрна наука, 1998. – 280 с.

У нових умовах ринкової трансформації набуває практичного значення організація демоекономічних обстежень для вивчення попиту на різноманітні товари, житло, соціальні послуги. Таким чином, посилюється значення обстежень різних сторін життя сімей у зв'язку з їх соціально-демографічними характеристиками для вирішення проблем економічного і демографічного розвитку країни, поліпшення життя людей. За таких обставин набуває особливої актуальності організація оперативних та довгострокових соціально-демографічних обстежень шлюбів та сімей в Україні з врахуванням апробованого в країні та поза її межами досвіду. На нашу думку, самостійного значення набувають також обстеження шлюбної та дітородної поведінки населення, сімей у різних регіонах України, які вирізняються специфікою природно-кліматичних і соціально-економічних умов життя, етнічного складу населення, демографічної ситуації тощо.

2.2. Організаційно-методичні питання вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я та діти» (квітень 2008 р.)

Мета і завдання даного обстеження були визначені дослідницькою групою у співпраці із Замовником. **Мета дослідження** полягала у визначенні шлюбних та дітородних орієнтацій різних соціально-демографічних груп населення України, з'ясуванні основних перепон для формування й реалізації бажаних демографічних установок та формулюванні пріоритетних напрямів політики щодо підтримки розвитку сімей і поліпшення умов дітородної активності населення.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати сучасні особливості шлюбно-сімейної ситуації, дітородної активності населення і дітності сімей в Україні;
- проаналізувати систему ціннісних орієнтацій на сім'ю та дітей, мотивацію сімейного життя та специфіку шлюбної й дітородної поведінки різних соціально-демографічних груп населення України;

- виявити відмінності у дітородних установках у залежності від рівня матеріально-доходної і житлової забезпеченості;
- визначити ставлення населення до багатодітності й багатодітних сімей та думки стосовно найбільш прийнятних форм утримання і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування;
- виявити проблеми і фактори, що протидіють повному задоволенню потреби в дітях у різних верств населення;
- сформулювати уявлення про вірогідні зміни у матримоніальній та дітородній поведінці населення на перспективу і можливості впливу на них;
- вивчити ставлення населення до різних заходів демографічної політики та розробити рекомендації по підвищенню ефективності сімейної і пронаталістської політики в Україні.

Відповідно до завдань було розроблено дослідницький інструментарій, який складався з анкети (див. додаток 1) та карток до окремих запитань. Підготовлений варіант анкети було апробовано на групі потенційних респондентів у м. Києві та Київській області. Після проведення тестування інструментарій було доопрацьовано.

До анкети обстеження увійшли такі тематичні блоки та ознаки: соціально-демографічні характеристики респондента, характеристика домогосподарства та житлових умов; шлюбний стан, історія шлюбних стосунків, ставлення до шлюбу та задоволеність шлюбом; загальні шлюбні та дітородні орієнтації, дітородна ситуація та установки; оцінка державної сімейної політики; ставлення до багатодітності; проблеми дітей, які позбавлені батьківського піклування та найбільш прийнятні форми їх виховання; службова інформація про хід інтерв'ю (див. додаток 1).

Цільова група: населення України дітородного віку (від 15 до 49 років).

Тип дослідження: репрезентативне опитування цільової групи населення України віком 15-49 років методом

індивідуального інтерв'ю ("віч-на-віч") за місцем проживання.

Вибіркова сукупність: багатоступенева, територіально-поселенська, стратифікована, репрезентативна для населення України віком від 15 до 49 років за ознаками: тип поселення, стать, вік, регіон (область).

На підготовчому етапі дослідження розраховано вибірку сукупність для 24 областей України (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області), АР Крим, міст Києва та Севастополя для населення віком 15–49 років; проведено інструктаж інтерв'юерів в усіх областях опитування; складено та узгоджено плани польового етапу дослідження на рівні окремих областей та міст Києва і Севастополя; розроблено графік передачі анкет до УІСД ім. О. Яременка; здійснення контролю за якістю збору інформації. Для вирішення завдань дослідження було розроблено польові документи для інтерв'юерів та керівників груп інтерв'юерів, форми звітності, реєстрацій відмов тощо. Для реалізації польового етапу дослідження було підготовлено фінансові документи: договір інтерв'юера, договір організатора.

Польовий етап дослідження здійснювали 178 підготовлених інтерв'юерів з числа постійно діючої мережі УІСД ім. О. Яременка.

Загальна кількість опитаних становила 3112 респондентів.

Відбір респондентів здійснювався маршрутним методом за місцем проживання респондента, згідно квоти за такими ознаками: стать і вік.

Термін опитування: польовий етап тривав з 5 по 17 квітня 2008 року.

Опитування проведено у 129 населених пунктах України: 77 містах (включаючи всі обласні центри, м.м. Київ і Сімферополь) та

71 селах у всіх областях України та в автономній республіці Крим.

Під час опитування інтерв'юерами зафіксовано 1199 відмов, тобто **рівень досягнення респондентів становить 72,2 %**. Зважаючи на вікову групу опитування, рівень досягнення респондентів дорівнює середньому показнику при масових опитуваннях в Україні.

За результатами перевірки якості заповнення анкет було вибраковано (виключено з масиву) 5 анкет.

Основні причини відмов респондентів від участі в опитуванні: немає часу; через хворобу; недовіра до соціологічних опитувань; дратують опитування; не бачать користі в опитуваннях; не приваблювала тема опитування. Траплялися респонденти, які без зацікавлення або негативно ставились до опитування. Іноді квартири взагалі не відчиняли, почувши тему опитування. Не завжди охоче йшли на розмову, пояснюючи це недовірою до всього, що відбувається в державі. Багато респондентів задавали питання: „Кому і для чого це потрібно?”.

Серед зауважень інтерв'юерів: щодо обсягу анкети, ”гостроти” окремих питань, що стосуються шлюбу та шлюбних стосунків. Інтерв'юерам доводилося переконувати респондентів у необхідності відповісти на всі запитання, дійти до кінця опитування, не переривати його. Крім того, на думку керівників груп інтерв'юерів, анкета складна, зважаючи на наявність значної кількості „переходів”. Відкриті запитання не викликали особливих труднощів.

Труднощі у пошуку респондентів. У будні дні всі на роботі та навчанні, важко застати вдома респондента потрібного віку. У селах люди були зайняті на городах, іноді відмовлялися відповідати. Важко було знайти молодих людей, багато чоловіків на заробітках.

Серед „проблемних” запитань частіше згадувалися ті, що стосуються характеристики соціального статусу та матеріального статку (питання А7, А12, А13, А18); не всі виявилися обізнаними щодо площі свого помешкання

або відмовлялися відповідати на це питання. Відкрите запитання стосовно пропозицій щодо поліпшення державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми подекуди викликало розпач або роздратування тому, що діти і сім'я в державі, на думку багатьох респондентів, „занедбані” та „цілком залишені поза увагою” і люди не вірять, що у цьому питанні щось може змінитися. Для окремих респондентів з числа тих, хто розлучений або розійшовся, запитання щодо причин припинення шлюбних стосунків виявилось надто особистим і болючим. Респонденти не завжди охоче відповідали на запитання блоку про дітородну ситуацію та установки через їхню „відвертість та втручання в особисте життя”, не бажали говорити чужим людям про своє особисте. Виникали труднощі у запитаннях: скільки буде дітей, скільки дітей вони будуть радити мати своїм дітям. З підозрою відповідали на запитання про кількість дітей, їх вік тощо, відмовлялися відповідати. Над деякими запитаннями респонденти задумувалися вперше в житті, про що повідомляли інтерв'юєрів.

Отже, тема опитування виявилася і цікава, і болюча. Респонденти жалілися на труднощі виховання малих і дорослих дітей; скаржилися на якість та високу вартість медичного обслуговування, платне навчання у вищих навчальних закладах тощо.

Результати дослідження є репрезентативними для цільової групи населення України у віці від 15 до 49 років.

Статистична похибка вибірки з ймовірністю 0,95 не перевищує⁴¹: 1,80% для показників близьких до 50%; 1,76% - для показників близьких до 40% та 60; 1,65% - для показників близьких до 30% та 70%; 1,44% - для показників близьких до 20% та 80%; 1,08% - для показників близьких до 10% та 90%.

За результатами польового етапу дослідження кожним інтерв'юєром підготовлені технічні звіти, в яких зазначені основні перешкоди та відмови від участі в опитуванні, висвітлено обсяг виконаної роботи. Звіти зберігаються в секторі збору первинної інформації УІСД ім. О. Яременка.

⁴¹ Наведені теоретичні величини статистичної похибки без врахування дизайн-ефекту.

Для обробки первинних даних розроблений макет переносу інформації з анкет до електронного формату (в програмі SPSS.PC); здійснено кодування та первинну обробку анкет; інформація, що міститься в заповнених анкетах перенесена в електронний формат; підготовлено масив даних у програмі SPSS.PC; здійснено контроль за якістю реалізації вибіркової сукупності; проведено логічний контроль відповідей на запитання анкети; розраховано коефіцієнт зважування масиву для аналізу; підготовленні лінійний розподіл відповідей на запитання анкети та кростабуляційні таблиці.

Для підготовки аналітичного звіту були розраховані агреговані показники, типології, здійснені розрахунки середніх значень.

2.2. Окремі концептуальні положення щодо демографічної поведінки та орієнтацій

Зменшення кількості дітей у сім'ях, як характерна риса сучасного демографічного розвитку багатьох країн, обумовило необхідність ретельного вивчення мотивів людської діяльності, прямо чи опосередковано пов'язаної з дітонародженням. Серед демографів вже давно визнається безперечним фактом те, що соціально-економічні умови впливають на демографічні процеси не безпосередньо, а через демографічну поведінку, через зміни у структурі потреб, цінностей, норм. Демографічна поведінка охоплює систему дій і відносин, спрямованих на зміну або збереження певного демографічного стану. Суб'єктами демографічної поведінки, як правило, виступають окремий індивід, сім'я, мала група, населення певної території. Дослідження тенденцій перебігу демографічних процесів вимагає проведення спеціальних обстежень, спрямованих на з'ясування особливостей такої поведінки, її характеру і динаміки.

Складовими демографічної поведінки є:

- дітородна (репродуктивна)⁴²,
- шлюбно-сімейна (матримоніальна),

⁴² У нашому дослідженні термін «дітородна поведінка» є синонімом «репродуктивної поведінки».

- міграційна,
- вітальна (збереження здоров'я і життєздатності) поведінка.

У широкому значенні демографічна поведінка включає також соціальну мобільність. У запропонованому соціально-демографічному обстеженні «Сім'я і діти» основну увагу приділено особливостям формування дітородної і шлюбно-сімейної поведінки населення України в сучасних соціально-економічних умовах.

Демографічна поведінка є результатом «взаємодії фізіологічних і психологічних характеристик індивіда, умов його життєдіяльності, а також духовних норм і цінностей оточуючих його груп і суспільства у цілому»⁴³. Перш ніж діяти, людина «репетирує» можливі ситуації в своїй уяві, «проекує» реакцію оточуючих людей, оцінює ймовірні наслідки своєї діяльності. Індивід сприймає реальність з точки зору, специфічної для тієї групи, до якої він належить. Однак, для розуміння особливостей демографічної поведінки важливо прийняти до уваги й те, що люди часто переймають взірці (стереотипи, уявлення) тих груп, членами яких вони не визнаються, в яких ніколи безпосередньо не брали участь⁴⁴, але до яких прагнуть належати. Як правило, для тих, хто шукає можливість підвищити свій статус, пріоритетними є погляди–думки вищої соціальної групи³, яка сприймається як еталонна. Особливо чутливою до перейняття моделі демографічної поведінки еталонних груп є молодь. Дослідження економічної поведінки молоді у містах і селах виявили, що успішні підприємці перетворюються в референтні групи для значної частки молодих людей⁴⁵. Існують підстави очікувати, що й демографічна поведінка найбільш забезпечених верств населення буде сприйматись молоддю як еталонна.

Хоча компоненти демографічної поведінки мають багато спільного, все ж таки доцільніше аналізувати кожен складову окремо. Так, вивчення

⁴³ Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Валентей Д.И. М.: Советская энциклопедия, 1985. – с.330

⁴⁴ Шибутани Т. Социальная психология. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999. – с. 217

⁴⁵ Борисова Л.Г., Солодова Г.С. и др. Неформальный сектор: экономическое поведение детей и взрослых. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 2001. – с. 54

шлюбно-сімейної поведінки, яка пов'язана з укладанням шлюбу або його припиненням, сімейним життям, передбачає з'ясування таких аспектів як вік вступу до першого (кожного наступного) шлюбу, тривалість шлюбу, вік, в якому було припинено перший (кожний наступний) шлюб, черговість шлюбу, черговість розлучення тощо.

Шлюбна поведінка тісно пов'язана з дітородною, під якою розуміють систему дій і відносин, які опосередковують народження, його відкладання або відмову від народження дитини.

Дітородна поведінка знаходиться під впливом поточних умов життя і умов минулих років. Поточні умови через повсякденні особисті чи сімейні ситуації сприяють реалізації потреби у дітях або (залежно від сформованих ціннісних орієнтацій) гальмують її. Умови життя минулих років визначають індивідуальну потребу в дітях, яка, на думку багатьох демографів, залишається незмінною впродовж усього життя окремої людини. Дослідження дітородної поведінки насамперед охоплює питання кількості дітей, віку, в якому народилася перша дитина, інтервалів між вступом до шлюбу і народженням первістка (протогенетичний інтервал), між першим і другим, другим і третім народженням (так звані інтергенетичні інтервали), кількості дітей, народжених у першому і кожному наступному шлюбі, кількості дітей в офіційно незареєстрованому і зареєстрованому шлюбі тощо.

Поняття «демографічна поведінка» тісно корелює з системою демографічних установок, настанов, мотивів, потреб у шлюбі, сім'ї, дітях. Коротко розглянемо кожну з цих категорій.

Демографічна установка — це психологічний стан особистості, в якому проявляється її схильність—готовність до узгоджених дій, обумовлених позитивним або негативним ставленням до тих або інших демографічних подій (народження певного числа дітей у тому чи іншому віці, взяття шлюбу, розлучення, міграції та ін.). Демографічні установки формуються під впливом різноманітних чинників і проявляються через систему поглядів, міркувань, думок, емоцій особистості, які розкривають її позицію стосовно

зміни свого демографічного стану, а також обумовлюють вектор діяльності людини і при цьому мають відносно стійкий характер.

Та обставина, що людина реалізує установку, що виникає на основі ситуації актуальної потреби, у вигляді не реальної, а уявної поведінки⁴⁶, утворює підґрунтя для застосування спеціальних соціально-демографічних обстежень з метою визначення характеру установок як психічного регулятора поведінки (у т.ч. і демографічної) та виявлення можливих шляхів її подальшого коректування (корегування) й впливу з метою забезпечення бажаних змін.

Згідно з загальнопсихологічною теорією установки⁴⁷ для формування будь-якої установки необхідно, щоб наявній потребі (суб'єктивний фактор установки) відповідала об'єктивна ситуація (об'єктивний фактор установки). «Без участі якої-небудь визначеної потреби, тільки за умови впливу середовища, у людини не може виникнути установка певної поведінки», так само як «помилково говорити про установку і там, де існує тільки потреба». Установка певної поведінки виникає лише тоді, коли потреба «зустрічається з об'єктивною ситуацією, за якої виникають умови для її задоволення»⁴⁸.

З огляду на вищезазначене, ми не поділяємо точку зору, згідно з якою «потреба у дітях» не може бути визнана універсальною чи необхідною, а «діти виступають лише як об'єкт, здатний задовольнити потреби батьків»⁴⁹, оскільки, у такому випадку, втрачається сенс твердження про наявність «установки дітності» (складової дітородної установки), виникнення якої неможливе без існування відповідної потреби.

Кількість дітей, яка вказується опитуваними, є складним підсумком взаємодії потреби у дітях і життєвих умов, в яких вона проявляється⁵⁰. У нашому дослідженні “Сім'я і діти” відповідь «немає дітей» на запитання «Скільки дітей Ви маєте?» у поєднанні з варіантами «0» або «не знаю» на

⁴⁶ Узнадзе Д.Н. Общая психология. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. – с.75

⁴⁷ Феномен установки був покладений у основу теорії установки Д.Н. Узнадзе і його школою.

⁴⁸ Узнадзе Д.Н. Общая психология. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. – с.77-79

⁴⁹ Дарский Л.Е. Рождаемость и репродуктивная функция семьи / Демографическое развитие семьи. Под ред. А.Г.Волкова. – М.: Статистика, 1979. – с. 92-93

⁵⁰ Антонов А.И., Медков В.М. Второй ребенок. – М.: Мысль, 1987. – с.76

запитання «Скільки дітей Ви плануєте мати?», давала підстави стверджувати, що у респондента на момент опитування відсутнє свідоме сприйняття потреби у дітях. Плани щодо народження дитини (дітей) свідчать про існування такої потреби. Однак тільки «зустрівшись» з життєвим середовищем індивіда (об'єктивною ситуацією), потреба у дітях формує в його свідомості декілька «сценаріїв» дітородної поведінки, які спочатку «програються» в уяві. За одним з них (найприйнятнішим сценарієм) індивід виявить готовність діяти і усвідомлюватиме значущість наслідків своїх дій. Схильність–готовність дотримуватись даного сценарію визначає певну дітородну поведінку. А от чому саме такий, а не інший «сценарій» став прийнятним для індивіда, розкривають мотиви. За їх допомогою людина ніби виправдовує свій вибір, запевняє себе і найближче оточення у правомірності та доцільності своїх намірів. Таким чином, «репродуктивні мотиви конкретизують зміст потреби у дітях»⁵¹.

Поряд з «демографічною установкою» доцільно визначити поняття «демографічна настанова», під якою слід розуміти вказівки, настійні поради або рекомендації з боку осіб із найближчого оточення, як правило, родичів, через які вони схиляють–готують особистість до певних демографічних дій. Переконання родичів у необхідності змінити або зберегти демографічний стан (наприклад, не одружуватись, доки не здобудеш освіту, народити другу дитину, розлучитися або, навпаки, зберегти шлюб тощо) є зовнішньою для особистості дією, але регулярність, наполегливість, частота вказівок поступово орієнтують її на поведінку, яка здебільшого влаштовує найближче оточення. Втім, не випадковістю може бути й те, що з часом особистість повністю приймає поради рідних як власне прагнення (особливо у випадках безконфліктних ситуацій). Хоча термін «демографічні настанови» ще не використовувався у літературі у такому тлумаченні, чимало соціально-демографічних досліджень намагались виявити, які поради щодо кількості

⁵¹ Антонов А.И. Социология рождаемости. – М.: Статистика, 1980. – с.143

дітей, віку одруження надаватимуть респонденти своїм дітям⁵². Поради матері або батька відіграють важливу роль у формуванні установки, тому в наше дослідження також було включене питання «Яку кількість дітей Ви порадите народити своїм дітям?».

З одного боку, «потреба сім'ї в дітях утворюється з погоджених репродуктивних очікувань батьків»⁵³, з іншого — чимало минулих досліджень виявили неспівпадання (незбіг) дітородних установок членів подружжя. В зв'язку з цим, в анкеті було поставлене запитання щодо думки партнера (чоловіка/жінки) про бажану кількість дітей, що надає змогу з'ясувати: по-перше, чи узгоджувались партнерами дітородні наміри (адже необізнаність опитуваного є прямим свідченням замовчування—уникання обговорення цієї важливої для подружжя теми), по-друге, чи співпадають у них бажання щодо певної кількості дітей, по-третє, чи вплинула думка партнера на дітородну установку респондента. Так, якщо дружина вказала, що всього заплановано 2 дитини, бажаною кількістю дітей визначила 3 дитини, і при цьому зазначила, що її чоловік хотів би мати 2 дитини, то, можливо, її початковий намір народити був скорегований схильністю чоловіка до моделі дводітної сім'ї. Підтвердити чи спростувати це припущення допоможуть відповіді на інші запитання (наприклад, зазначення як основної перепони для народження бажаної кількості дітей відповіді «небажання шлюбного партнера мати більше дітей»).

Людина є носієм численних різноманітних потреб, які визначають її соціальну поведінку. У деяких випадках потреби суттєво суперечать одна одній, конкурують між собою. Вважається, що потреба в дітях все частіше й частіше «програє в конкуренції» низці інших матеріальних і духовних потреб. Формування «суспільства споживання» негативно відбивається на ціннісних орієнтаціях щодо сім'ї і дітей. На думку російського демографа А.І. Антонова, «соціальні зміни, обумовлені людською активністю, ведуть до

⁵² Н-д див. Медков В. Дети – какими хотят их видеть родители / Подростающее поколение: Демографический аспект. – М.: Статистика, 1981. – с. 19-29

⁵³ Антонов А.И. Потребность семьи в детях: проблемы теории и методологии исследования // Демографическое поведение семей. – Ереван, 1975. – с. 86

історичного перевороту у системі життєвих цінностей, до ослаблення цінності сім'ї і дітей (відповідно – до самовбивчої однодітності і депопуляції)»⁵⁴. Для того, щоб з'ясувати слушність цього твердження, опитуваним було запропоновано оцінити значущість сім'ї та дітей у переліку загальних життєвих цінностей.

Однак, якими б не були результати дослідження, зауважимо, що «потреба у дітях» належить до вищого рівня потреб, є надзвичайно складною категорією і будь-яке обстеження тільки частково розкриває механізм її дії. В практику демографічного аналізу увійшов постулат, що потреба у дітях як соціально-психологічна властивість людини характеризує прагнення соціалізованого індивіда обзавестися певною кількістю дітей, адже без їх наявності (й належної кількості) «індивід зазнає труднощів у своїй самореалізації як особистість»⁵⁵. Однак, очевидно, на початку ХХІ століття слід говорити про прагнення людини «обзавестися» не тільки (і мабуть, не стільки) «певною кількістю дітей», скільки «дітьми певної якості», без чого особистість також відчуватиме «труднощі у самореалізації», як і у випадку відсутності дітей. Поганий стан здоров'я дітей, низький їх освітній рівень можуть породжувати відчуття дискомфорту, що є ознакою наявної незадоволеної потреби.

Такий важливий елемент планування сім'ї як вибір між кількістю дітей і їх якістю, був вперше проаналізований Г.Беккером. Він виявив, що кількість і якість взаємозамінні та пов'язані між собою складною нелінійною залежністю. Потреба у дітях історично змінюється не тільки у площині «збільшення–зменшення кількості дітей»; логічно припустити, що відбувається зміщення акценту з потреби «у певній кількості дітей» до потреби «у певній (як правило, високій) якості дітей»⁵⁶. Через усвідомлення

⁵⁴ Антонов А.И. Демографическое будущее России: депопуляция навсегда? / Социологические исследования, №3, 1999. – с.85

⁵⁵ Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – с. 214

⁵⁶ Коли потреба якості не стоїть гостро, як правило, говорять про потребу у чомусь загалом. Але, наприклад, для людини з хворим шлунком вже існуватиме не просто потреба у їжі, а тільки у тій, яка легко засвоюється. В індустріальному суспільстві, в якому якість не мала вирішального значення, сенс був говорити про «потребу у дітях» в цілому. Перехід до інформаційного суспільства посилює значущість якісних аспектів

потреби у високій якості дітей послаблюється конкуруючий характер відносин між матеріальним забезпеченням сім'ї і потребою у дітях, адже підвищення матеріального добробуту стає підґрунтям для поліпшення якісних характеристик дітей.

Дітородна установка має такі компоненти:

- 1) установка дітності, яка включає:
 - установки на кількість дітей взагалі і певної статі зокрема,
 - установки на бажані інтервали народження дітей (між вступом до шлюбу і народженням первістка; між першим і другим, другим і третім народженням, і т.д.),
 - установки на всиновлення (удочеріння),
- 2) контрацептивні установки (запобігання і переривання вагітності⁵⁷ (тобто обмеження числа дітей у сім'ї); до цієї ж групи можна включити й відкладання народження дитини).

Проведене дослідження було спрямоване на з'ясування дітородних орієнтацій, пов'язаних зі:

- схильністю-готовністю народити і виховувати певну кількість дітей,
- необхідністю-бажанням обмежити кількість дітей у сім'ї, відкласти їх народження або ж взагалі обрати модель бездітної сім'ї.

Оскільки дітородні установки характеризують психічну схильність-готовність до певного результату дітородної поведінки, тобто передають психічний стан особистості, навряд чи їх можна представити числовим виразом. Соціально-демографічні обстеження виявляють *характер* дітородних установок, їх *типи* (наприклад, установка на модель одно- або дводітної сім'ї, установка на чайлд-фрі (життя без дітей) тощо), а також їх *поширеність* у різних субгрупах населення і мотивацію. Для цього застосовують такі показники як «ідеальна», «бажана», «запланована» (або «очікувана») кількість дітей в сім'ї.

усіх явищ. Якість для дітей стає необхідною умовою їх «виживання», їх адаптації до ринкової економіки. Батьки (свідомо чи інтуїтивно) це відчувають і намагаються через підвищення якості забезпечити захищеність своїх дітей у майбутньому, що по суті є ніщо інше як відповідальне батьківство.

⁵⁷ Антонов А.И., Медков В.М. Второй ребенок. – М.: Мысль, 1987. – с.70

«Ідеальна» кількість дітей – це уявлення індивіда про найкращу кількість дітей у сім'ї взагалі без врахування конкретної життєвої ситуації і особистих переваг, безвідносно до сім'ї респондента. Запитання «Як Ви думаєте, скільки дітей має бути у сучасній сім'ї (в ідеалі, безвідносно до Ваших планів)?» якраз спрямоване на виявлення думки респондентів про ідеальну кількість дітей.

«Бажана» кількість дітей – це та їх кількість, яку індивід хотів би мати у своїй сім'ї, враховуючи особисті схильності, але без конкретних обставин його життя та індивідуальної біографії. З метою з'ясування бажаної кількості дітей в анкеті було поставлене запитання «Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності необхідних умов?».

«Запланована» кількість дітей – це кількість дітей, яку респондент планує мати в сім'ї до кінця дітородного періоду. Оскільки певна частина респондентів вже має дітей, було доцільно поставити запитання «**Скільки (ще) дітей Ви плануєте мати?**» і уточнити намір респондента запитанням «**Це означає, що всього Ви плануєте мати ___ дітей**». Хоча індикатор «запланована кількість дітей» порівняно з попередніми показниками характеризується більшою конкретністю, все ж таки він відрізнятиметься від фактичної кількості дітей у сім'ї. Тому необхідно було виявити «реальність» планів респондентів. З цією метою запитувалось, чи планують вони народити дитину в найближчі 3 роки. Негативна відповідь насамперед респондентів зрілого дітородного віку викликає сумніви щодо «щирості» їх бажання народити ще дитину.

Як правило, про наявність дітородних установок йдеться, коли індивід має нормальну плідність. У випадку безпліддя готовність мати дітей може з часом трансформуватися в установку на всиновлення (вдочеріння), яку бажано розглядати як компонент установок дітності. Відповіді щодо ймовірності всиновити дитину респондентом, бачення їм вагомих перепон для цього тощо дають змогу виявити потенційну (ще реально не існуючу, але яка могла б виникнути) установку на всиновлення/вдочеріння.

Всі запитання про бажану або заплановану кількість дітей апіорі передбачають не тільки схильність особистості народити певну кількість дітей, але й доглядати, піклуватися, виховувати їх, тобто готовність взяти на себе відповідальність за народжених дітей, оскільки «специфікою сім'ї як спільності людей та її основним (сутнісним) відношенням є народження, матеріальне утримання і батьківське виховання дітей»⁵⁸. У зв'язку з цим доцільно доповнити визначення дітородної установки, під якою слід розуміти схильність (психічний стан) особистості, що «обумовлює взаємну узгодженість різного роду дій, зумовлених позитивним або негативним ставленням»⁵⁹ не тільки до народження, але й до піклування, догляду, виховання певної кількості дітей та сприяння набуття ними певної якості. Це логічно вписується в теорію установок, оскільки сучасна об'єктивна ситуація (або життєве середовище) стикається з посиленням потреби у дітях високої якості, що зумовлює виникнення установки на народження і виховання таких дітей.

З певною умовністю установка тільки на народження дитини без подальшого піклування за нею стосується так званого сурогатного материнства (втім, у даному випадку мова може йти про дітородну установку, носієм якої виступає не одна особистість, а декілька: сурогатна матір бере на себе відповідальність за народження дитини, сім'я-замовник – за її утримання і виховання). Ще складнішим є питання щодо жінок, які народжують дитину, але відразу ж відмовляються від неї. «Обмеження дітей у сім'ї» у такому випадку не заперечує сам факт її народження, а проявляється як відмова від вже народженого малюка. Така жінка є носієм парадоксальної дітородної установки. Через ставлення до соціального сирітства, безпритульності, бездоглядності дітей, через бачення респондентами найімовірніших причин такого явища розкривається підґрунтя для з'ясування шляхів вирішення цієї проблеми.

⁵⁸ Чуйко Л.В. Демозкономическая сущность семьи // Экономика демопроееса. – К.: Ин-т економики АН УССР, 1981. – С.52-68

⁵⁹ Антонов А.И. Социология рождаемости. – М.: Статистика, 1980. – с.115

Демографічні мотивації розкривають якісну сторону і зміст демографічних установок. Суть будь-якої мотивації, у тому числі й демографічної, полягає у пошуку та знаходженні такої поведінки, яка найкраще «відповідає головній установці особистості»⁶⁰.

У структурі мотивації демографічної поведінки завжди присутні зовнішні та внутрішні компоненти, співвідношення яких характеризує розвиток суспільства. Історична тенденція, на думку А.Г. Вишневського, полягає у тому, що внутрішні компоненти мотивації витісняють зовнішні, і перевагу набувають внутрішня спонука до дій, індивідуальні бажання, прагнення, цілі⁶¹. У запропонованому обстеженні ми намагались з'ясувати, яким компонентам мотивації демографічної поведінки належить лідерство: зовнішнім (житлові умови, матеріальне становище, соціальний захист материнства і дитинства, послуги освіти, медичне обслуговування тощо) чи внутрішнім (власні інтереси, проблема вільного часу, кар'єрне зростання, здобуття освіти чи підвищення її рівня тощо).

Мотивація шлюбно-сімейної поведінки включає мотиви укладання шлюбу (пошуку шлюбного партнера), мотиви сімейного життя, мотиви розлучення та суттєво залежить від статі, віку, освіти, соціального статусу особистості, його системи життєвих цінностей та інших факторів. Потреба у шлюбі, сім'ї, як і потреба у дітях, також знаходиться на найвищому рівні ієрархії людських потреб. Як й інші соціальні потреби вищого рівня, потреби у шлюбі, сім'ї прямо не пов'язані з потребами нижчих рівнів.

Мотиви укладання шлюбу можна згрупувати у п'ять типів:

- 1) шлюб, якій базується на коханні,
- 2) шлюб, в основі якого духовна близькість,
- 3) шлюб, побудований на матеріальному інтересі (вигоді),
- 4) через психологічну адекватність,

⁶⁰ Узнадзе Д.Н. Общая психология. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. – с.151

⁶¹ Вишневский А.Г. О мотивационной основе рождаемости / Демографическое развитие семьи. – М.: Статистика, 1979. – с.135

5) шлюб з моральних міркувань⁶².

Існують різноманітні комбінації вказаних типів.

Зважаючи на те, що у масовій свідомості укорінилася престижність вибору «кохання, любов» на запитання стосовно шлюбу і шлюбних відносин, а також деякі сумніви щодо щирості відповідей усіх респондентів, в дослідженні ми уникали у формулюваннях варіантів відповідей слів «любов», «кохання».

Оскільки у індивідів можуть бути установки як на зареєстрований, так і на незареєстрований шлюб, певний інтерес представляє дізнатися наскільки різними є їх мотиви.

Як зазначалося раніше, дітородна поведінка може бути спрямована на народження дитини або на відкладання її народження, чи навіть на відмову від народження дитини. Зрозуміло, що кожному з цих напрямів дітородної поведінки притаманний свій набір мотивів. Як правило, серед них один мотив є основним, базовим, а інші відіграють роль додаткової стимуляції⁶³. Дітородні мотиви визначають як психічні стани особистості, які спонукають її до досягнення різного роду цілей через народження певної кількості дітей⁶⁴. Однак, в умовах низької народжуваності є сенс більше уваги приділити мотивам відкладання народження дітей та обмеження їх кількості у сім'ї нижче бажаного рівня, що й було зроблено у дослідженні.

Низка запитань, у цілому близьких за суттю, але з різними змістовними «відтінками», дозволив виявити різні сторони проблеми низької народжуваності. Респондентам спочатку було запропоновано висловити свою думку щодо ймовірних причин відкладання народження дітей в Україні, а потім визначити ті причини, через які безпосередньо респондент відкладає народження дитини, зважаючи на конкретні обставини його життя. Крім того, ще з'ясувалися і основні перепони для народження бажаної кількості дітей у респондентів. Передумовою простого відтворення населення є чітка

⁶² Голод С.И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – Ленинград: Наука, 1984. – с.26

⁶³ Психологический энциклопедический словарь.

⁶⁴ Антонов А.И. Социология рождаемости. – М.: Статистика, 1980. – с.147

орієнтація переважної більшості сімей на 2–3 дитини. Фактори, які обумовлюють обмеження кількості дітей, відмову від народження другої, третьої дитини, тобто відхиляють від суспільно-необхідного типу сім'ї, потребують ретельного вивчення.

Психологами обґрунтовується логічність виникнення у людини станів спонуки без усвідомлення мотиву. Це може означати ситуацію "неопредмеченої" потреби, яка виникає за відсутності минулого досвіду задоволення потреби. У тих, хто ще не має дітей, якраз і утворюється така ситуація. Тому важливо розглянути мотиви відкладання і обмеження кількості дітей у сім'ї в залежності від їх наявної кількості, коли досвід задоволення потреби (повною мірою чи частково) вже існує.

Ситуації неусвідомленого мотиву спричинені тим, що людина не завжди здатна чітко встановити дійсні мотивуючі чинники своєї поведінки і діяльності. Більше того, доволі часто людина, навіть не підозрюючи того, може бути «носієм парадоксальної свідомості й поведінки»⁶⁵, і тому необхідно зважено підходити до результатів опитування, особливо стосовно дитородних установок. Відповіді на запитання «Що для Вас є основними перепонами для народження бажаної кількості дітей?» не свідчать, що усунення вказаних респондентами перепон «забезпечить» бажання народити ще одну дитину. Особистість може поєднувати намір народити трьох дітей, і впевненість у тому, що ніколи не здійснить цей намір у реальному житті, й навіть за наявності необхідних умов обмежиться двома дітьми. Чимало дій людей суперечить їх щирим запевненням, що у психології дістало назву «несвідомого ваблення»⁶⁶. На початку 1980-х років А.І. Антонов писав, що „психологічна особливість багатьох подружніх пар, які проголошують бажання мати більше дітей, ніж вони вже мають, і які не реалізують його, полягає у своєрідному самообмані”, що „усунення труднощів поліпшує умови життя сім'ї й сприяє більш повній реалізації рівня потреби у дітях, яка

⁶⁵ Тощенко Ж.Т. Кентавр-проблема как особый случай парадоксальности общественного сознания // Вопросы философии, № 6, 2002. – с. 35

⁶⁶ Шибутани Т. Социальная психология. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999. – с. 156

вже існує, але не підвищує саму потребу у дітях”⁶⁷. Парадоксальність особистої та суспільної поведінки різко посилюється у періоди кризи і деформації суспільних відносин, порушення соціальних зв’язків.

Як дітородні мотиви, так і мотиви відкладання народження дитини або обмеження кількості дітей у сім’ї, складаються з трьох видів: економічних, соціальних і психологічних мотивів. Економічні мотиви пов’язані з добробутом сім’ї. Відповіді *«Недостатність матеріального забезпечення сім’ї»*, *«Відсутність належних житлових умов»*, які називаються як основні перепони для народження бажаної кількості дітей, вказують на переважання економічних анти-мотивів народження дитини. Соціальні мотиви стосуються соціального статусу особистості, суспільного її авторитету і престижу. Виявити поширеність серед респондентів мотивів цієї групи стає можливим через такі варіанти відповідей як *«Хочу досягти успіхів у кар’єрі»*, *«Через зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей»*, *«Зниження конкурентноздатності та втрата заробітку у зв’язку з народженням дітей»*, *«Бажання зосередитись на власних інтересах»* тощо. Психологічні мотиви характеризують різноманітні особисті інтереси людей. Між цими групами не існує чіткого розмежування, особливо коли мова йде про відкладання або відмову від народження дитини. Так, з точки зору підвищення соціального статусу прагнення професійного зростання можна оцінити як соціальний мотив, а з точки зору самореалізації особистості – це психологічний мотив.

Психологічні мотиви є найбільшою групою, в якій, у свою чергу, виділяють три підгрупи:

- 1) мотиви, обумовлені потребою в наповненні свого життя сенсом, потребою батьків у любові їхніх дітей, пошані; прагненням продовжити себе в дітях,

⁶⁷ Антонов А.И. Снижается ли ценность детей? / Рождаемость: известное и неизвестное. – Москва: Финансы и статистика, 1983. – с. 73–74

потребою через спілкування з дітьми відкривати для себе невідомі допоки сторони життя;

- 2) мотиви, обумовлені потребою піклуватися про маленьку дитину, любити її й мірою її дорослішання самим направляти її розвиток, передавати свій життєвий досвід;
- 3) мотиви, які об'єднують решту психологічних мотивів: бажання уникнути самотності в старості, бажання подружжя зміцнити шлюб тощо⁶⁸.

Результати багатьох досліджень свідчать про вагомий вплив етнокультурних та конфесійних факторів на дітородну поведінку⁶⁹. Питання віросповідання, а також самовизначення «віруючий / невіруючий / переконаний атеїст» надають можливість виявити значущість цих чинників в Україні за сучасних умов.

У цілому людська поведінка цілеспрямована і дивовижно гнучка, рідко буває автоматизованою і стереотипною. Одна і та ж система стимулів, внутрішніх чи зовнішніх, не спричиняє жорстко визначену реакцію. Поведінка людини залежить від специфіки конкретних обставин, в яких вона опинилась⁷⁰.

Таким чином, демографічна поведінка – це складний, конструктивний і, в певному сенсі, творчий процес, що складається з ряду пристосувань до життєвого середовища. Її формування відбувається під впливом різноманітних культурних, соціальних, економічних факторів, характер яких або сприяє наближенню демографічної поведінки до суспільних потреб або відхиляє від них. Складність демографічної поведінки як гносеологічного об'єкта потребує застосування спеціальних методів дослідження, серед яких найдоцільнішим є проведення соціально-демографічного обстеження. Створювана ним можливість реалізації комплексного підходу дозволяє виявити дійсні чинники демографічної поведінки.

⁶⁸ Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Валентей Д.И. М.: Советская энциклопедия, 1985. – с.330

⁶⁹ Див., наприклад, Зинурова З.И. Особенности репродуктивного поведения в российских регионах / Социологические исследования. 2005. № 3. С. 82-87.

⁷⁰ Шибутани Т. Социальная психология. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999. – с. 154

III. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ДІТОРОДНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

(за підсумками вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я та діти»)

3.1. Соціально-демографічний склад респондентів та економічне становище їх сімей

Вибірковим соціально-демографічним опитуванням з питань шлюбної та дітородної поведінки, проведеним в Україні у квітні 2008 року, було охоплено 3 тисячі осіб у репродуктивного віці (від 15 до 49 років включно). Жителі міських поселень представляли майже 70,3% опитаних, решта (понад 29,7%) респондентів проживали у сільській місцевості. У загальній кількості обстежених жінки становили 50,8%, відповідно, чоловіків серед респондентів було 49,2%. Більш повне уявлення про склад обстежених осіб за типом поселення та статтю дає рис. 3.1.1.

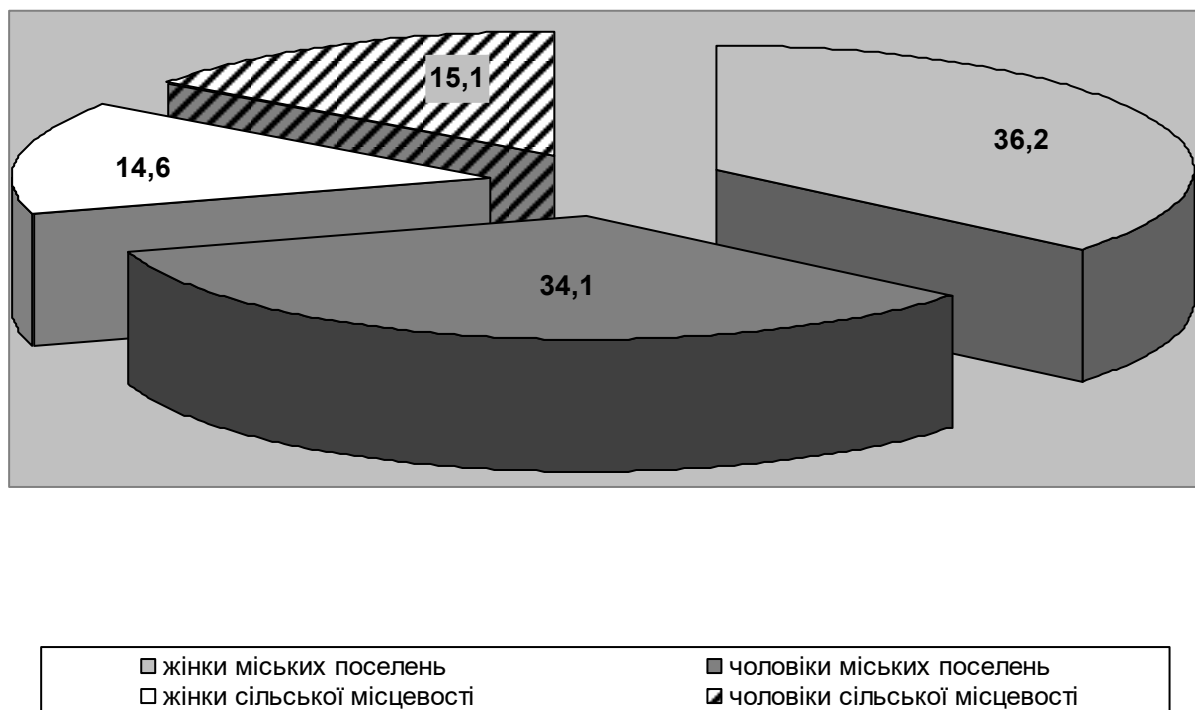

Рис. 3.1.1. Розподіл респондентів за типом поселення та статтю (у % до загальної кількості опитаних) (квітень, 2008 р.)

Значна частина респондентів із міських поселень (понад 43% опитаних городян або 30% усіх респондентів) була представлена жителями обласних центрів, а також м. Києва та Сімферополя. В інших великих містах України з чисельністю населення від 100 тис. осіб проживало 13,4% усіх респондентів (або майже 1/5 опитаних городян). Кожен одинадцятий респондент був жителем міста з чисельністю населення від 50 до 100 тис. осіб, на проживаючих у міських поселеннях з чисельністю жителів від 20 до 50 тис. осіб припадало 7,6% усіх опитаних, дещо більше 4% респондентів мешкало у малих містах (з чисельністю населення менше 20 тис. осіб), а 5,7% усіх опитаних – у селищах міського типу.

Про розподіл сукупності респондентів за областями України дає змогу судити рис.3.1.2. Більш детально кількісні характеристики опитаних у регіональному розрізі (а також за статтю та віком) представлено у додатку 2.

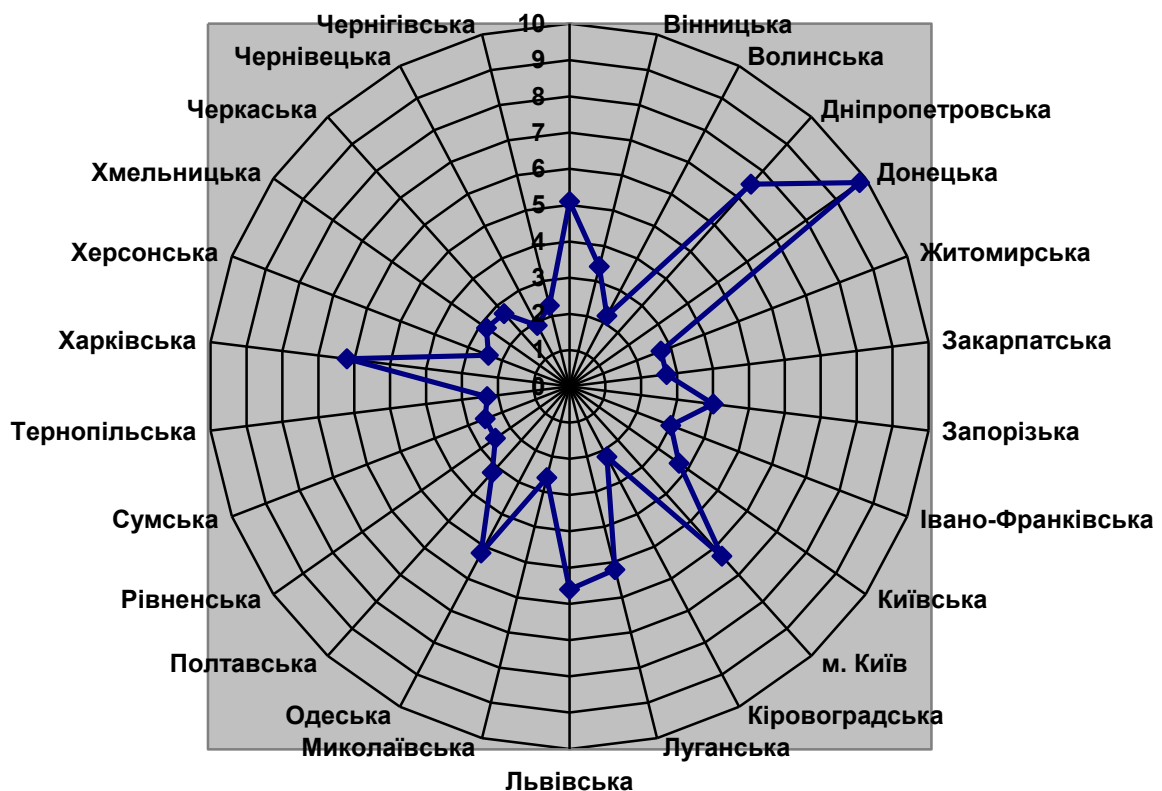

Рис. 3.1.2. Розподіл респондентів за регіонами України (у % до загальної кількості опитаних) (квітень, 2008 р).

Суттєвий вплив на формування демографічної поведінки індивідів (дослідження якої було однією з цілей проведеного соціально-демографічного обстеження) справляють фактори інституціонального

характеру і, зокрема, неформальні інститути, як-от: особливості способу життя, звичаї та традиції (у т.ч. національні, релігійні тощо). Тому абсолютно необхідними для обґрунтування положень і висновків дослідження були відомості щодо національного та релігійного складу респондентів.

На запитання анкети стосовно національної приналежності переважна більшість респондентів – майже 83% жінок та 85% чоловіків – відповіли, що за національністю відносять себе до «українців». Більш-менш численною (14,7% опитаних жінок та 12,7% чоловіків) виявилась також національна група «росіяни», на представників же інших національностей припадало понад 2% від загальної кількості респондентів. Дещо більшою, порівняно з середніми величинами за сукупністю респондентів, виявилась частка респондентів-росіян, а почасти – і представників інших національностей серед опитаних у крупних містах України — обласних центрах та містах з населенням від 100 тис. осіб⁷¹. Так, наприклад, серед респондентів із обласних центрів майже кожна п'ята жінка і двоє з кожних тринадцяти чоловіків були росіянами, а на осіб інших (крім українців і росіян) національностей тут припадало 2,6% опитаних. Натомість у респондентів з малих міст, селищ міського типу та сіл чисельна перевага представників корінної національності (українців) була ще більшою, ніж у середньому за сукупністю.

Три чверті усіх респондентів заявили, що вони є «віруючими, або скоріше віруючими», «невіруючих, або скоріше невіруючих» серед опитаних була майже шоста частина, решту представляли переконані атеїсти, а також ті, кому важко виявилось відповісти на це питання⁷². Переважна більшість респондентів (семеро із кожних восьми опитаних) були прихильниками християнства (на прихильників ісламу, іудаїзму та інших релігій припадало 0,5%, 0,3% та 0,3% відповідно), дещо більше десятої частини опитаних не мали жодних релігійних поглядів. Серед християн безумовну перевагу мали прихильники православної церкви (таких було понад 3/4), греко-католиком був один із кожних тринадцяти опитаних християн, скільки-небудь чисельними (однак значно меншими, ніж

⁷¹ Які переважно зосереджені у промислово розвинених регіонах країни.

⁷² Частка віруючих серед сільських респондентів була більшою, а питома вага невіруючих та переконаних атеїстів – помітно меншою, ніж серед опитаних городян.

вищевказані) виявились також групи прихильників римо-католицької церкви та протестантизму. Отже, судячи з розподілу опитаних за національною та релігійною приналежністю, сукупність респондентів репрезентує за цими ознаками найбільш типового жителя нашої країни — українця (рідше — росіянина), скоріше віруючого, православного християнина.

Проведене обстеження було спрямоване на виявлення матримоніальних і дітородних установок та дослідження дітородної ситуації в цілому у сім'ях осіб, які за віковою ознакою потрапляють до складу дітородного (репродуктивного) контингенту⁷³. Але представники різних вікових груп у межах даного узагальненого контингенту суттєво різняться за своєю соціально-демографічною «біографією» та орієнтаціями, а отже, принципове значення має їх розподіл (і, відповідно, належне «представництво») за окремими віковими групами. Про розподіл опитаних за статтю та віком і його відповідність статеві-віковому складу усього дітородного контингенту населення України дає змогу судити рис.3.1.3.

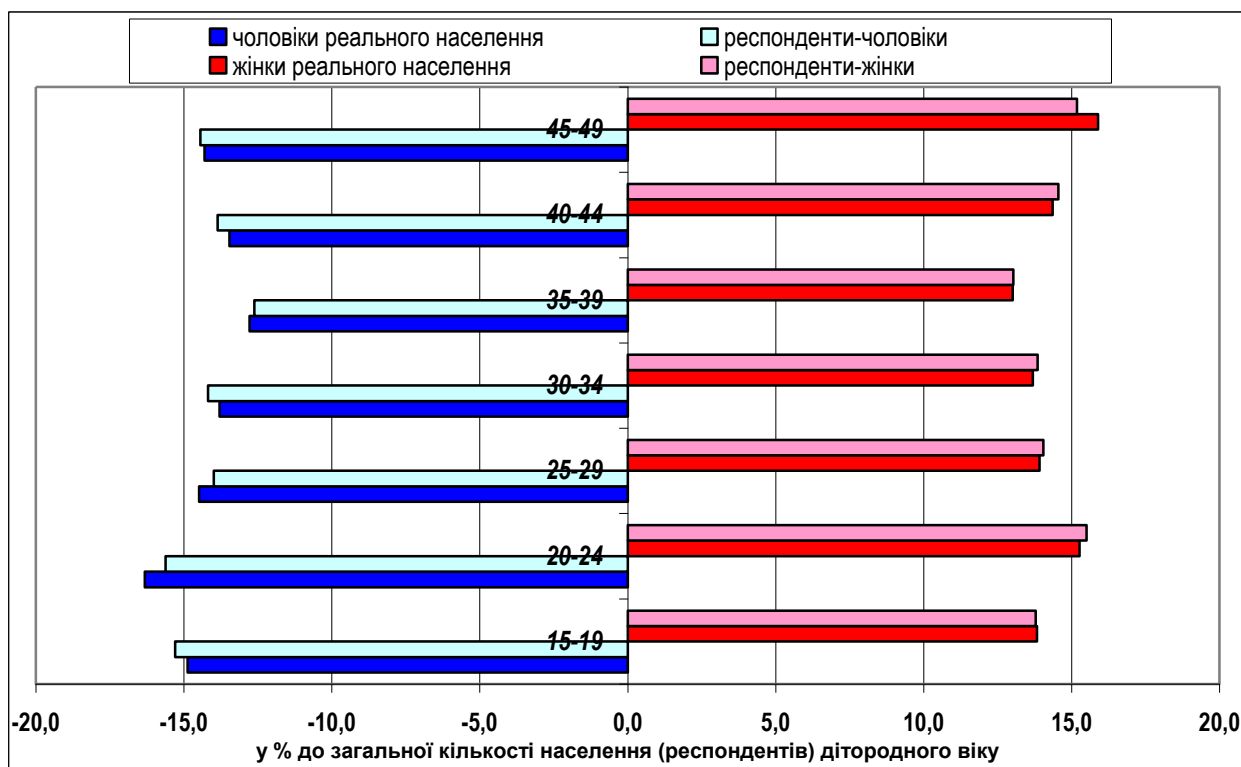

Рис. 3.1.3. Розподіл населення України дітородного віку та респондентів за статтю та віком

⁷³ Нижньою його віковою межею у демографії прийнято вважати вік 15 років, верхньою-50 років. Усвідомлюючи умовність такого виділення дітородного контингенту (особливо стосовно чоловіків), ми все ж вважаємо слушним при дослідженні дітородної ситуації й установок зосереджувати увагу саме на групах населення, які належать до цього вікового інтервалу.

Важливою якісною соціально-демографічною характеристикою, котра, хоч і не так безпосередньо й однозначно як стать та вік, однак, ймовірно, не менш суттєво впливає на демографічну поведінку індивіда, на його роль у відтворенні населення та місце у суспільній ієрархії, є освітній рівень. Розподіл обстежуваної сукупності за даною ознакою у головних рисах співпадає з освітнім складом усього населення України відповідного віку. Так, модальним для респондентів є рівень повної загальної середньої освіти: ті, хто закінчив середню школу та особи, які закінчили професійно-технічні навчальні заклади (ПТНЗ) у сумі склали майже 46% опитаних. Вельми чисельними виявились і контингенти осіб з базовою і неповною вищою освітою (23%) та з повною вищою освітою (22,4%, у тому числі 0,2% було представлено тими, хто має науковий ступінь). Особи з базовою загальною середньою освітою становили майже 7% респондентів, а ті хто має лише початкову загальну середню освіту — дещо більше 2,2%.

Про особливості ж розподілу за освітнім рівнем окремих категорій респондентів (за статтю та типом поселення) дозволяє судити рис. 3.1.4.

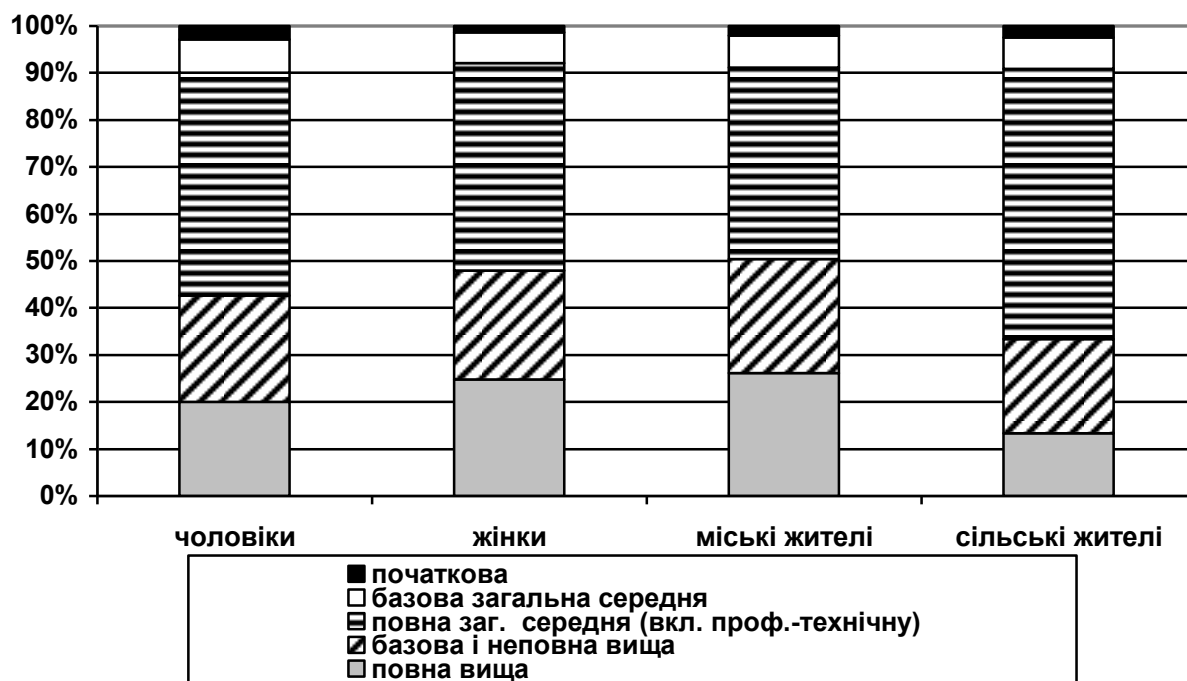

Рис. 3.1.4. Розподіл різних категорій респондентів за рівнем освіти (квітень 2008 р.)

Як видно з рисунка, основні міжпоселенські і статеві співвідношення щодо освітнього рівня респондентів відповідають таким для всього дорослого населення країни: опитані жінки мають дещо вищий освітній рівень порівняно з чоловіками (зокрема, випереджають останніх за загальною часткою осіб з вищою освітою), а найбільш істотні освітні відмінності «лежать» у площині поділу населення на міське й сільське та характеризуються помітним відставанням сільських жителів від городян за рівнем освіти.

Освітній склад населення зазвичай більш-менш тісно пов'язаний із його розподілом за професійними групами. За даною ознакою серед респондентів своєю численністю вирізняються дві групи: одна із числа зайнятих переважно розумовою працею, а саме «рядові спеціалісти та їх помічники»; інша — «кваліфіковані працівники переважно фізичної праці». До першої із названих груп належало близько 15% опитаних осіб (при цьому у складі чоловіків-респондентів – двоє з кожних шістнадцяти, а серед жінок — одна з кожних шести опитаних); на другу ж групу припадало понад 18% усіх респондентів (троє з кожних одинадцяти чоловіків і близько десятої частини жінок).

Кожен дванадцятий респондент (а серед жінок – кожна десята) за професійною ознакою був віднесений до групи «державні службовці, керівники та управлінці середньої ланки», один із кожних п'ятнадцяти – представляв групу «професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею», понад 5% (а у чоловіків – майже 7%) припадало на «власників та менеджерів дрібних підприємств, фермерів і самозайнятих», 7% респондентів становили «напів- і некваліфіковані працівники переважно фізичної праці», близько 5% — «працівники рутинної нефізичної праці (технічні службовці)». На зайнятих осіб із «соціально-професійної верхівки» суспільства — «топ-менеджерів та власників великих (і середніх) підприємств і фірм» та «державних службовців вищого рівня» припало відповідно 0,6% та 1,0% від загальної кількості опитаних.

Водночас в обстеженні доволі широко були представлені різні групи незайнятого населення: учні та студенти, зайняті у домогосподарствах,

безробітні. Так, зайняті у домогосподарствах становили майже 9% (при цьому серед жінок–респондентів домогосподарками було представлено більш ніж двоє з кожних тринадцяти опитаних). Кожна дев'ятнадцята опитана особа на момент обстеження відносилась до безробітних. Майже десяту частину респондентів становили студенти ВНЗ (у тому числі 7,5% – ті, хто навчається у ВНЗ університетського (III-IV) рівня, 2,4% – студенти ВНЗ I-II рівня акредитації). Учнями загальноосвітніх шкіл на момент обстеження були понад 5% респондентів, учнями ПТНЗ – 2%. Решта ж (2%) опитаних відносилися до непрацюючих, пенсіонерів–інвалідів та інших категорій респондентів.

Розподіл за заняттями сільських жителів, які взяли участь в опитуванні, вирізнявся, на вищезокресленому загальному тлі, більш високими частками зайнятих переважно фізичною працею — кваліфікованих працівників переважно фізичної праці, напів- і некваліфікованих працівників — і, відповідно, нижчою питомою вагою зайнятих з усіх груп переважно розумової праці, а також студентів ВНЗ університетського рівня. Крім того, серед сільських респондентів порівняно більш високою була питома вага безробітних та зайнятих у домогосподарствах (особливо жінок).

Освітні та професійні характеристики індивіда на сьогодні є важливою складовою, що визначає позицію індивіда у суспільно-економічній ієрархії, формує його соціальний статус. За відповіддю на питання стосовно приналежності до того чи іншого соціального прошарку (за самовизначенням) респонденти розподілились таким чином: дещо більше 3/5 віднесли себе до «середньої страти», майже 2/9 – до прошарку «нижче середнього», один із кожних тринадцяти - до соціальної групи «вище середньої», троє із кожних п'ятидесяти визначили свій соціальний статус як «низький», один із шестидесяти — як «високий», приблизно один із вісімдесяти потрапив до «дуже низького» прошарку, а незначна решта – до «дуже високого». Про специфічні ж риси розподілу за соціальними прошарками окремих категорій респондентів дозволяє судити рис.3.1.5.

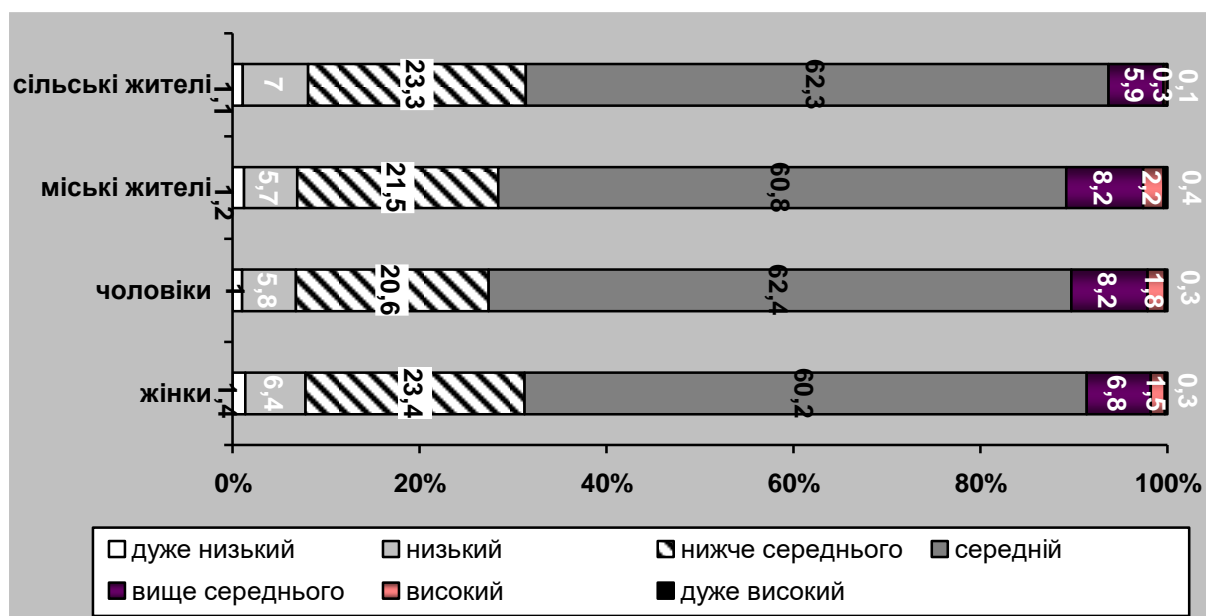

Рис. 3.1.5. Розподіл різних категорій респондентів за соціальними прошарками (квітень 2008 р.)

Складовою формування сукупного соціального статусу є також рівень життя індивіда та його сім'ї (і, зокрема, рівень матеріальної забезпеченості). Цікаво, що соціальний склад респондентів (за самовизначенням) найбільш тісно корелює саме з розподілом опитаних за самооцінкою матеріального становища їх сім'ї (порівняно зі середньостатистичною українською родиною) (рис. 3.1.6).

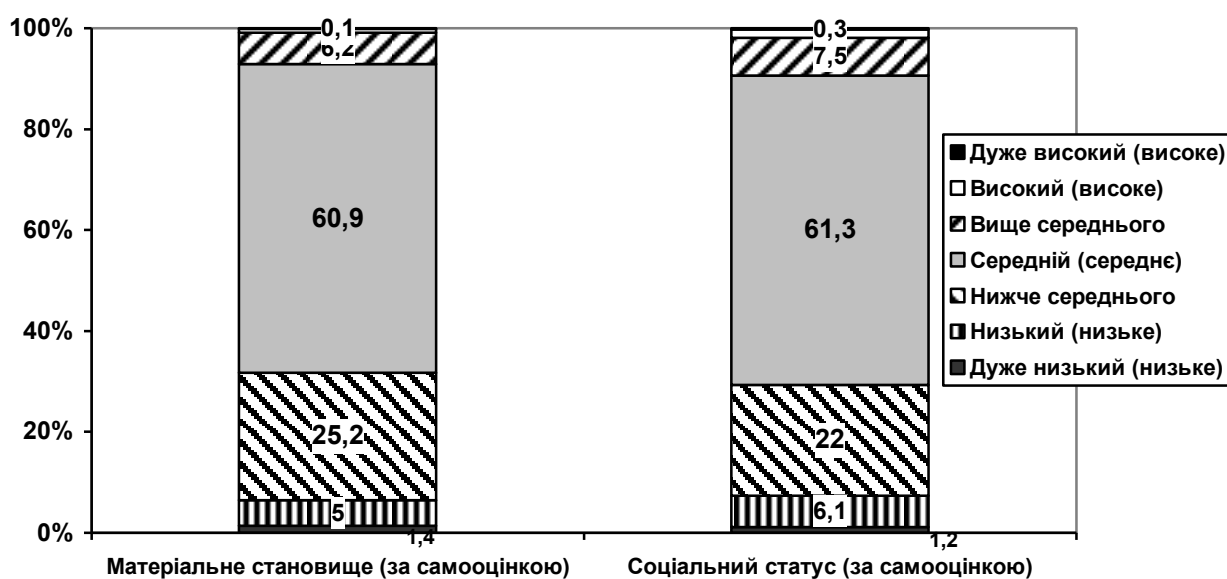

Рис. 3.1.6. Розподіл респондентів за соціальними прошарками та за матеріальним становищем їх сімей (згідно з самооцінкою; квітень 2008 р.)

Вельми близькі співвідношення вищезгаданих самооцінок відображають, на наш погляд, специфіку сучасних ціннісних орієнтацій населення, а саме— орієнтацію переважно на фінансово-майнове становище при визначенні позиції (своїї й інших індивідів) у суспільній ієрархії. З іншого боку, в самооцінках (матеріального становища, соціального статусу) респонденти, очевидно, орієнтуються не на певні об'єктивні критерії досягнутого ними рівня добробуту, а радше просто «тяжіють» до відносної оцінки на кшталт «не гірше за інших», «маю те, що й оточуючі (або посідаю таку ж позицію, як вони)». Якщо при самооцінці матеріального становища такий підхід при відповіді на питання значною мірою зумовлювався характером його постановки (оскільки передбачалося порівняння свого становища із середньою родиною), то у самооцінках соціального статусу відбивається, певною мірою, саме звичка «не вибиватися» із загального (середнього) ряду, а почасти — і бажання видаватися «не гіршим за інших».⁷⁴

Водночас більш конкретні оцінки матеріального становища сімей з використанням певних об'єктивних критеріїв є, на наш погляд, більш показовими (але менш оптимістичними) і підтверджують той доволі відомий факт, що перепорою для *реального* входження значної частини працюючого населення країни до лав «середнього класу» часто є дефіцит матеріально-фінансових ресурсів⁷⁵. Так, у рамках проведеного соціально-демографічного обстеження лише кожен десятий респондент вказав, що його сім'ї цілком вистачає коштів на харчування, одяг, взуття та дорогі покупки (телевізор, холодильник тощо), один із кожних вісімдесяти п'яти заявив, що його родина може зробити будь-які покупки у будь-який час, а четверо із кожних дев'яти визнали, що коштів вистачає на харчування, одяг і взуття та інші недорогі покупки. Решті ж опитаних (а це сумарно майже 44%) або вистачає на харчування та необхідний одяг, взуття⁷⁶ (близько третини усіх

⁷⁴ До якого, очевидно, схилив і метод опитування (інтерв'ювання).

⁷⁵ Основною причиною чого є здебільшого низькі стандарти оплати праці в Україні.

⁷⁶ А для таких покупок, як красивий костюм, мобільний телефон, мала побутова техніка (праска, пилосос тощо), необхідно збирати або позичати гроші, брати кредит

респондентів), або вистачає лише на харчування (майже десята частина), або вони змушені заощаджувати навіть на харчуванні (один із кожних п'ятидесяти респондентів). При цьому серед респондентів–сільських жителів (а також і мешканців малих міст) відсоток осіб, яких за матеріальним становищем ніяк не можна віднести до «середніх» соціальних прошарків, помітно вищий, ніж серед опитаних городян (рис.3.1.7).

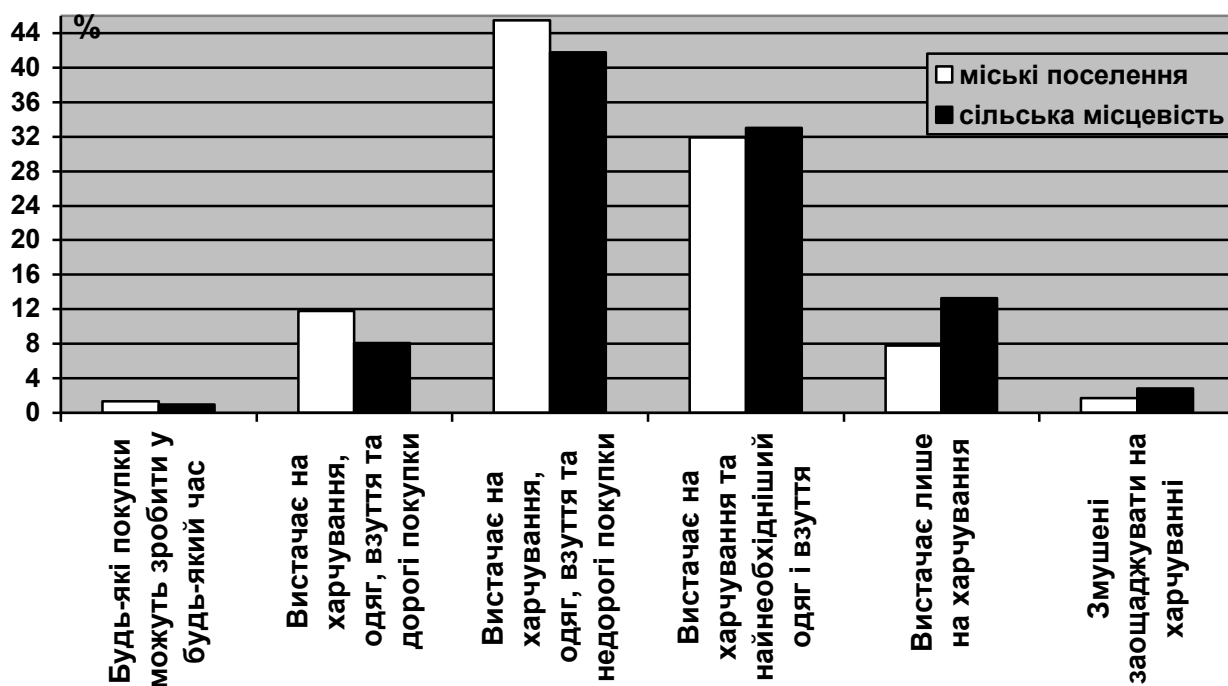

Рис. 3.1.7. Частка респондентів, які відносяться до різних груп за оцінками матеріального становища, серед міських та сільських жителів (квітень 2008 р.)

Серед інших співвідношень між групами опитаних (та їх сімей) за матеріальним становищем привертає увагу у цілому більш висока частка бідніших респондентів серед осіб, які мають дітей (і особливо багатодітних осіб). Так, якщо у респондентів, які не мають дітей, частка трьох низькодоходних груп (тих, яким вистачає на харчування та необхідний одяг і взуття; тих, яким вистачає лиш на харчування та тих, хто змушений заощаджувати і на харчуванні) сумарно наближається до 42%, то серед осіб, які мають від однієї дитини до трьох, ця частка близька до 45%, у тих, хто має четверо дітей — становить понад 53%.

Про те, в яких житлових умовах проживають респонденти (у розрізі типу поселення) дають змогу судити показники, наведені у таблиці 3.1.1.

Таблиця 3.1.1. Розподіл опитаних за видами житлових приміщень, в яких проживають їх сімейні домогосподарства, % (квітень 2008 р.)

Вид житла	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
Всі сімейні домогосподарства респондентів	100,0	100,0	100,0
у тому числі мешкають:			
у приватному будинку (займають весь будинок)	42,9	25,4	84,4
займають частину приватного будинку	4,6	4,2	5,7
в окремій квартирі	49,5	66,7	8,7
займають частину квартири	1,7	2,1	0,9
займають кімнату у гуртожитку	1,0	1,2	0,3
інший вид житла	0,3	0,4	0,0

Оцінка житлових умов респондентів за показником середнього розміру загальної площі житла у розрахунку на одного члена сім'ї показує, що найкращі умови проживання мають ті, хто мешкає з сім'єю у приватному будинку (майже 21,3 м²); приблизно однаковий розмір загальної площі (по 17,1 м²) припадає на кожного мешканця у тих сім'ях, які займають частину приватного будинку, і в тих, які проживають в окремій квартирі. Відчутно (вдвічі) меншим є середній розмір площі, що припадає на одного члена сім'ї, лише у тих респондентів, які займають кімнату в гуртожитку.

Середньодушовий розмір загальної площі житлового приміщення у сільських респондентів (20,8 м²) дещо вищий, ніж у городян (18,7 м²), що пояснюється поширеністю проживання селян в індивідуальних будинках. Однак це не дозволяє зробити однозначний висновок про кращі житлові умови на селі, оскільки, як відомо, рівень благоустрою житла у сільській місцевості, обладнання житлового фонду комунальними зручностями (центральним опаленням, водопроводом, каналізацією тощо) є надзвичайно низьким.

3.2. Шлюбний стан, сімейний склад, шлюбні установки респондентів та їх вплив на дітородну активність

Шлюбний стан та безшлюбна самотність і її причини. Важливою характеристикою індивіда, яка безпосередньо детермінує демографічну (у тому числі власне дітородну) поведінку, є шлюбний стан, який показує, чи перебуває особа у шлюбі, чи була у ньому раніше, чи ніколи не перебувала у шлюбі. З 3112 осіб, опитаних у ході проведення соціально-демографічного обстеження, 60% зазначили, що вони перебувають зараз у шлюбі (1874), 29% – ніколи не перебували у шлюбі (904), 11% були у шлюбі раніше (334), з них 83% (276) – розлучені, інші – овдовіли (рис. 3.2.1).

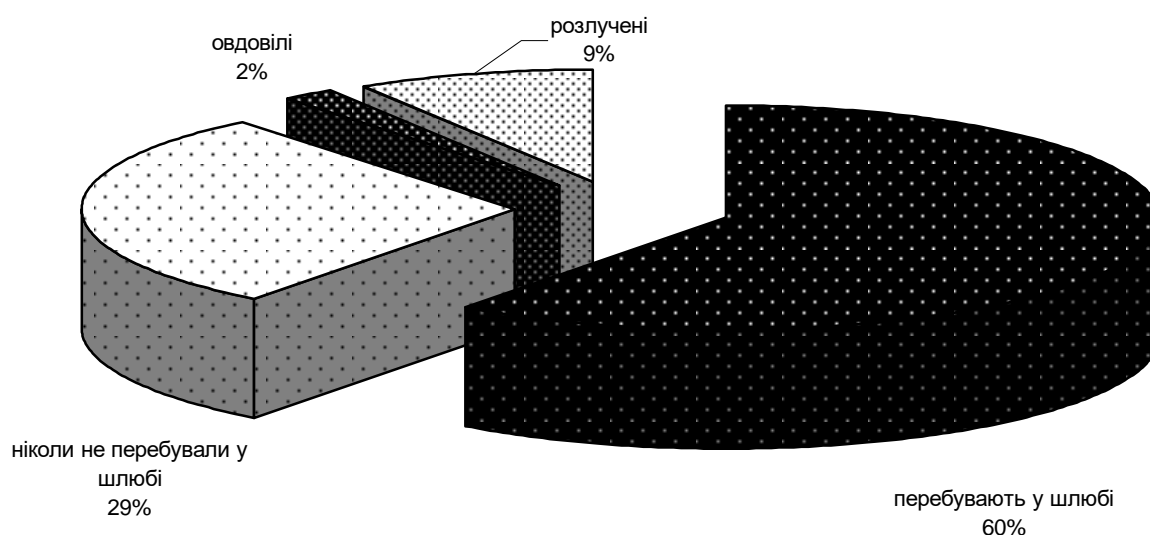

Рис. 3.2.1. Розподіл опитаних за шлюбним станом, % (квітень 2008 р.)

Якщо серед опитаних у віці 15-19 років понад 90% ніколи не перебували у шлюбі (зареєстрованому чи незареєстрованому), то вже у віці 20-24 роки 40% опитаних мають досвід шлюбних відносин, у 25-29 років – лише 24% опитаних ніколи не були у шлюбі, а майже 70% зазначили, що наразі перебувають у шлюбі. Серед опитаних віком 30-39 років понад 75% перебувають у шлюбі, віком 40-49 років – більш ніж 80%. Водночас кожний сьомий з опитаних віком 30-39 років перебував у шлюбі раніше (з них 90% – розлучені (або

розійшлися)), а у віці 40-49 років вже майже кожен п'ятий перебував у післяшлюбному стані (з них 72% розлучені, 28% – овдовілі) – (рис. 3.2.2).

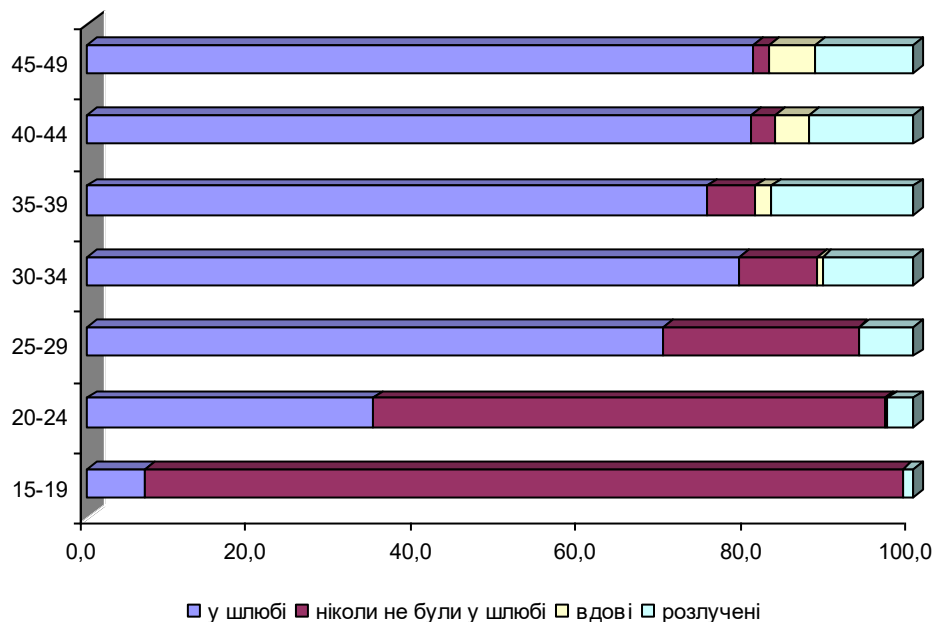

Рис. 3.2.2. Розподіл респондентів різного віку за шлюбним станом, % (квітень 2008 р.)

Серед осіб, які перебувають у шлюбі, переважна більшість (85,6%) вказали, що це їх перший шлюб, більше 13% визнали, що це другий шлюб, і лише дещо 1% вказали, що шлюб третій або більш високої черговості (рис. 3.2.3). Отже, якщо виходити з цих даних, повторні шлюби не надто поширені серед осіб дітородного віку.

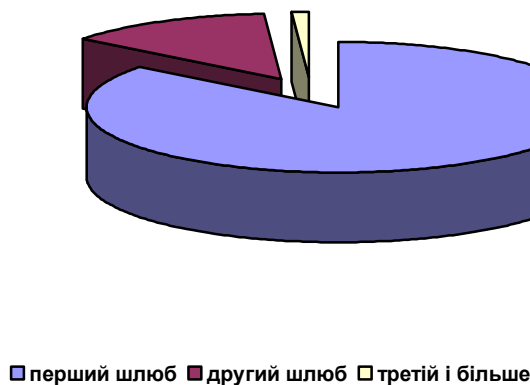

Рис. 1. 2.3. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі, за черговістю шлюбу, % (квітень 2008 р.)

Населення України характеризується високим рівнем шлюбності, безшлюбна самотність не поширена у нашій країні. Традиційна налаштованість на шлюб і сім'ю зберігається і у наш час, про що свідчить проведене дослідження. За його результатами, лише 5% населення у віці 30 років і старше ніколи не були і не перебувають зараз у шлюбі (5,3% чоловіків і 4,6% жінок), а у віці 35 років і старше – лише 3% населення (3,2% чоловіків і 3,7% жінок). Високий рівень „охоплення шлюбом” є характерним як для міського, так і для сільського населення, а особливо – для сільських жінок, що можна пояснити як їх схильністю до більш традиційної шлюбної поведінки, так і характерною для України „нестачею жінок-наречених” у сільській місцевості та їх надлишком у містах, внаслідок чого у містах показник безшлюбної самотності більш високий у жінок, а у селах – у чоловіків (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1. Частка осіб у віці 30 років і старше, які не перебувають і ніколи не перебували у шлюбі, %

	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Всього у віці :						
30 і старше	5,3	4,6	5,4	5,5	5,1	2,3
35 і старше	3,2	3,7	2,9	4,6	3,9	1,5
у т.ч.:						
30-35	11,5	7,3	12,8	8,4	8,8	4,7
35-39	5,7	5,8	6,2	7,4	4,8	1,7
40-49	2,1	2,8	1,4	3,3	3,5	1,4

Серед осіб, які зараз не перебувають у шлюбі, 63% висловили бажання взяти шлюб у майбутньому. Серед тих, хто не планує вступати у шлюбні відносини, майже половина – це особи у післяшлюбному стані (овдовілі та розлучені), і кожен другий з них – респондент віком 40 років і старше.

Плани стосовно шлюбу залежать від шлюбного стану особи на момент опитування, а також від статі й віку. Не планують у майбутньому тривалі шлюбні стосунки 81% овдовілих і 55,5% розлучених; однак серед осіб, які ніколи не були у шлюбі, таких лише 23,5% (29,1% – серед жінок і 15,6% – серед чоловіків). Слід зазначити, що більшість чоловіків і жінок віком 35 років і старше, які ніколи не були у шлюбі (їх питома вага, як вже зазначалось, є незначною), не планують його і у майбутньому. Однак і серед осіб у віці 15-34 років, які ніколи

не були у шлюбі, кожен четвертий чоловік і кожна десята жінка з числа опитаних заявили, що не планують подружнє життя у майбутньому.

Важливо визначити, чому частина опитаних відмовляється від шлюбу у майбутньому. Це питання було задане у ході опитування, і особи з різним шлюбним станом обрали різні варіанти відповідей. Більшість вдів і вдівців вказали на своє *бажання присвятити себе вихованню дітей і онуків*, а також визначили такі причини як *бажання бути незалежним, стан здоров'я*, а жінки – і *негативний досвід попереднього шлюбу*, а також небажання брати шлюб *через те, що це не узгоджується з інтересами їх близьких (дітей або батьків)*. Для більшості розлучених головною причиною відмови від шлюбу стали *негативний досвід попереднього шлюбу* (особливо для жінок), а також *бажання бути незалежним*. Особи, які ніколи не були у шлюбі і не планують брати шлюб, причиною свого рішення у більшості випадків назвали *бажання бути незалежним та сконцентруватись на кар'єрі* (табл. 3.2.2).

Таблиця 2. Причини, через які особи різного шлюбного стану відмовляються від шлюбу у майбутньому, %

	ніколи не були у шлюбі	овдовілі	розлучені (розійшлись)
Відмовляються від шлюбу у майбутньому	100,0	100,0	100,0
У тому числі через:			
стан здоров'я	12,0	13,5	9,1
бажання бути незалежним, не обмежувати свою свободу	51,1	16,2	28,6
суперечність з інтересами своїх рідних та близьких (дітей, батьків)	1,6	16,2	1,3
бажання сконцентруватись на кар'єрі	26,6	0	1,3
негативний досвід шлюбних стосунків	2,7	16,2	51,9
рішення присвятити себе вихованню дітей, онуків	0,0	29,7	4,5
інше	6,0	8,2	3,3

Як було зазначено вище, 63,4% осіб, які зараз не перебувають у шлюбі, планують у майбутньому подружнє життя. На питання «**З якої причини вони ще не уклали шлюб?**», більше половини з них дали відповідь, що ще не зустріли людину, з якої можливі шлюбні стосунки, і майже половина – що ще не готові до шлюбу (переважна більшість осіб, які так відповіли – хлопці та дівчата віком до 25 років). Майже кожен сьомий респондент (13%) вказав таку причину, як відсутність відповідних житлових умов, і кожен шостий (17%) – на недостатній рівень доходів (табл. 3.2.3).

Таблиця 3.2.3. Розподіл респондентів, які планують взяти шлюб у майбутньому, за причинами, через які вони ще не здійснили свій намір, %

	обидві статі	чоловіки	жінки
Планують взяти у майбутньому, але відкладають його через те, що:	100,0	100,0	100,0
ще не готові до шлюбу	47,0	54,9	38,9
ще не зустріли людину, з якою можливі шлюбні стосунки	53,1	48,9	57,7
сексуальний партнер не хоче брати шлюб	2,9	2,0	3,9
пройшло замало часу після втрати шлюбного партнера	3,3	2,5	4,2
не мають відповідних житлових умов	13,0	14,0	12,0
не мають належних доходів	16,9	18,5	15,4
через своїх рідних та близьких (батьків, дітей)	0,6	0,7	0,5
інші причини	2,2	2,5	1,8

Показово, що чоловіки частіше, ніж жінки, вказують таку причину, як неготовність до шлюбних стосунків, а також звертають увагу на відсутність матеріальних умов – відповідних доходів та житла; жінки ж частіше пояснювали свій незаміжній статус відсутністю людини, з якою можливий шлюб, а також небажанням сексуального партнера брати шлюб.

Форми шлюбних стосунків. Найсуттєвішою рисою змін у шлюбно-сімейних відносинах у сучасному світі є плюралізація форм сімейного життя,

різноманітність форм сімейних об'єднань та шлюбних стосунків. В Україні, як і в інших країнах, нетрадиційні форми шлюбних стосунків, насамперед незареєстрований шлюб, стають звичною формою організації сімейного життя, що є наслідком складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, а також зменшення державної регламентації особистого життя. Незареєстрований шлюб не розглядається суспільством як аномальне явище, більшість населення ставиться до нього позитивно, що підтверджують відповіді респондентів на запитання „**Яке Ваше ставлення до незареєстрованого шлюбу?**”, отримані у ході нашого опитування (рис.3.2.4). Водночас слід зазначити, що все ж таки майже кожний четвертий респондент (24,7%) засвідчив своє негативне ставлення до незареєстрованого шлюбу.

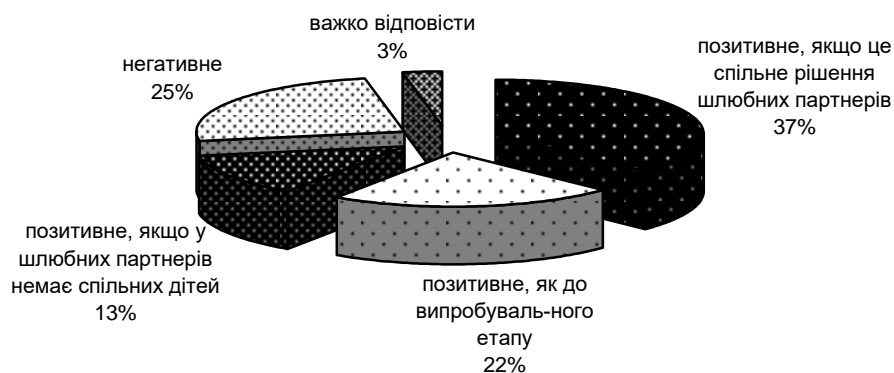

Рис. 3.2.4. Розподіл респондентів за ставленням до незареєстрованого шлюбу, % (квітень 2008 р.)

Більшою мірою схвалюють незареєстровані шлюби міські жителі порівняно з селянами, і молодь віком 15-29 років порівняно з особами старшого віку. Особи старше 30 років більш позитивно сприймають незареєстрований шлюб, коли подружжя не має дітей, а для молоді цей факт (наявність дітей) у даному контексті не є таким важливим (табл. 3.2.4).

Таблиця 3.2.4. Розподіл міських і сільських респондентів різного віку за ставленням до незареєстрованого шлюбу, %

Вікові групи, років	Позитивне, якщо це спільне рішення шлюбних партнерів	Позитивне, як до випробувального етапу перед офіційним шлюбом	Позитивне, якщо у шлюбних партнерів немає спільних дітей	Негативне	Важко відповісти
Всі поселення					
15-29	39,0	25,1	11,9	20,7	3,4
30-49	35,9	19,9	13,5	27,9	2,9
Міські поселення					
15-29	42,1	27,1	10,6	17,2	3,0
30-49	38,0	21,7	12,6	24,5	3,2
Сільська місцевість					
15-29	30,9	20,1	14,9	29,6	4,4
30-49	31,3	15,7	15,3	35,4	2,2

При цьому слід підкреслити, що згідно з результатами нашого дослідження (як і за даними перепису населення), найпоширенішою формою організації шлюбних відносин між чоловіком та жінкою в Україні залишається офіційно зареєстрований шлюб.

Серед 60,2% опитаних, які перебувають зараз у шлюбі, лише близько 10% з них – і серед проживаючих у міських поселеннях, і у сільській місцевості – живуть у незареєстрованому шлюбі (табл. 3.2.5).

Таблиця 3.2.5. Частка осіб, які перебувають у шлюбі (у тому числі у зареєстрованому і незареєстрованому), серед міських і сільських респондентів, %

	чоловіки			жінки		
	Перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:		перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:	
		зареєстрованому	незареєстрованому		зареєстрованому	незареєстрованому
Всі поселення	59,0	89,6	10,4	61,4	90,6	9,4
міські поселення	56,8	89,9	10,1	58,5	90,2	9,8
сільська місцевість	64,0	89,0	11,0	68,3	91,6	8,4

Водночас 16,8% осіб (тобто шоста частина респондентів) з числа тих, хто зараз перебуває у зареєстрованому шлюбі, вказали, що спочатку проживали у шлюбі незареєстрованому (тобто їх шлюб передувало шлюбне

співжиття без реєстрації). При цьому й 22,4% осіб, які нині перебувають у післяшлюбному стані (розлучені та овдовілі) зазначили, що перебували у незареєстрованому шлюбі, котрий передував офіційно оформленому.

Незареєстрований шлюб найбільш поширений серед молоді. Серед опитаних осіб у віці 15-24 років кожен третій одружений чоловік і кожна п'ята заміжня жінка зазначили, що вони проживають у шлюбі незареєстрованому. Однак серед опитаних у віці 25-29 років, які є заміжніми чи жонатими, лише 12,5% не реєструють свій шлюб, а у старших вікових групах таких менше 10% (табл. 3.2.6, рис. 3.2.5).

Таблиця 3.2.6. Частка осіб, які перебувають у шлюбі (у тому числі у зареєстрованому та незареєстрованому), за віковими групами, %

Вікові групи, років	чоловіки			жінки		
	перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:		перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:	
		зареєстрованому	незареєстрованому		зареєстрованому	незареєстрованому
15-24	10,8	68,6	31,4	32,2	81,2	18,8
25-29	64,0	86,1	13,9	75,1	88,6	11,4
30-34	82,0	88,8	11,2	75,3	92,1	7,9
35-39	77,1	91,9	8,1	73,3	90,7	9,3
40-49	89,8	93,1	6,9	72,0	95,0	5,0
Всього	59,0	89,6	10,4	61,4	90,6	9,4

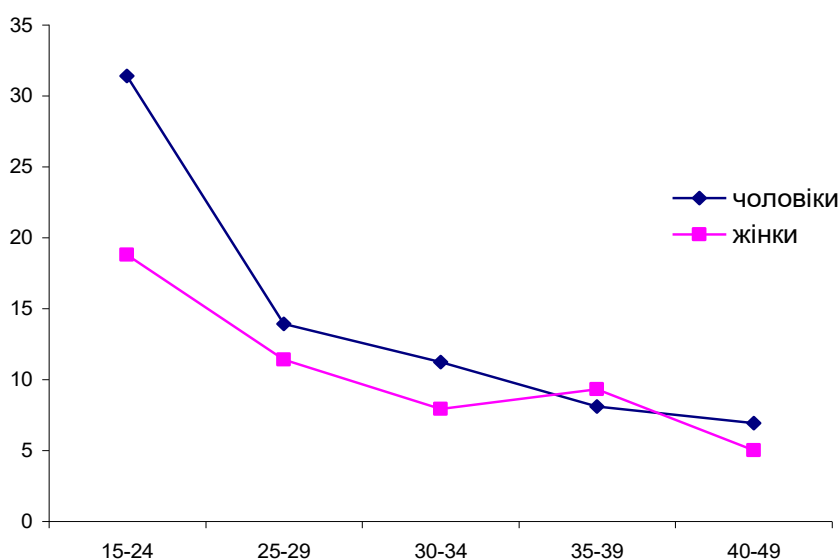

Рис. 3.2.2. Частка заміжніх жінок і одружених чоловіків, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, %

Однак оскільки у шлюбі перебуває лише невелика частка опитаної молоді віком 15-19 років, найбільша кількість осіб, які наразі перебувають у незареєстрованому шлюбі, — це чоловіки віком 30-34 років, а також 25-29 і 40-44 років, та жінки у віці 25-29 років (3.2.6). Отже, поширена думка про те, що незареєстрований шлюб – це суто «молодіжне» явище, не відповідає дійсності.

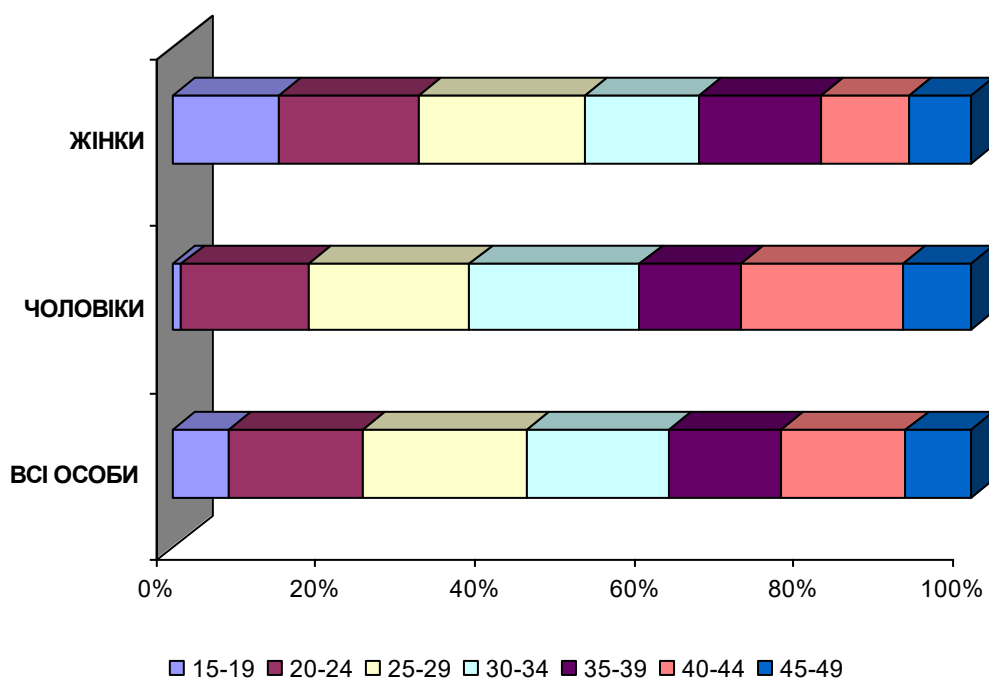

Рис. 3.2.3. Розподіл респондентів, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, за віком, % (квітень 2008 р.)

Серед осіб, які нині проживають у незареєстрованому шлюбі, 42,2% планують офіційно зареєструвати свій шлюб, 20% - не планують, 37,8% - ще не вирішили. Більшість осіб, які не мають наміру реєструвати свій шлюб (не планують або ще не визначились) вказали на такі причини свого рішення: вони не вважають, що реєстрація шлюбу взагалі потрібна (34,6%), або не готові до офіційного шлюбу (24,3%), або не мають відповідних житлових умов (21,5%) (див. табл. 3.2.7). Отже, частина опитаних відмовляється від реєстрації шлюбу через свої погляди на подружні відносини, частина – через невирішеність житлової проблеми. Водночас 30% із цієї категорії опитаних вказали на таку причину, як одноосібне небажання одного з членів подружжя (самого опитуваного чи його партнера) реєструвати шлюб.

Таблиця 3.2.7. Причини, через які особи, які проживають у незареєстрованому шлюбі, не реєструють шлюб, %

Причини	% опитаних, які вказали дану причину
ми не готові до офіційного шлюбу	24,3
вважаємо, що реєстрація нам не потрібна	34,6
мій партнер не бажає реєструвати шлюб	15,0
я не бажаю реєструвати шлюб	15,0
мій партнер не може реєструвати шлюб	3,7
я не можу реєструвати шлюб	2,8
немає відповідних житлових умов	21,5
немає належних доходів	0,0
через рідних та близьких	1,9
через стан здоров'я	0,0
через негативний досвід попереднього шлюбу	9,3
інше	0,9
Усі вказані причини	100,0

Актуальним лишається питання про те, яка форма незареєстрованого шлюбу найбільш поширена в Україні: випробувальний етап перед офіційним шлюбом; певний етап у шлюбі; незареєстрований фактично традиційний шлюбний союз, маргінальний союз. Проведене дослідження підтверджує, що у більшості випадків незареєстрований шлюб є своєрідним випробувальним етапом перед офіційною реєстрацією шлюбу. Це підтверджує і оцінка даної форми шлюбних відносин населенням (нагадаємо, що 35% опитаних позитивно оцінили його саме як етап перед шлюбом чи етап, коли подружжя не має дітей (рис. 3.2.3), а також і більша поширеність цієї форми шлюбних стосунків здебільшого серед молоді.

Опитування засвідчило, що серед осіб, які зараз не перебувають у шлюбі, але планують його у майбутньому, значна частина (більше половини чоловіків і майже половина жінок) налаштовані на незареєстрований шлюб, і більшість з них – саме як на випробувальний етап у шлюбних стосунках (табл. 3.2.8).

Щодо особливостей вибору форми майбутніх шлюбних відносин особами різного віку, то з підвищення віку опитаних збільшувалась частина відповідей, у яких вони висловлювали бажання повністю відмовлялись від реєстрації майбутнього шлюбу. Найчастіше цю відповідь давали особи

найстаршого віку (35-49), що можна пояснити значною кількістю серед них осіб, які вже були у шлюбі раніше і планували повторний шлюб.

Таблиця 3.2. 8. Розподіл осіб, які планують взяти шлюб, за формою шлюбних відносин, на які вони налаштовані, %

	планують одразу взяти офіційний шлюб	планують, щоб шлюб починався з випробувального етапу (незареєстрованого шлюбу)	планують жити у незареєстрованому шлюбі
Обидві статі	50,5	45,4	4,1
чоловіки	47,1	47,9	5,0
жінки	54,2	42,7	3,1

Серед налаштованої на шлюб молоді від 15 до 24 років більше половини бажали одразу зареєструвати шлюб, понад 45% — хотіли б спочатку «випробувати» почуття у незареєстрованому шлюбі, і лише кілька відсотків планували весь час жити у незареєстрованому шлюбі (рис. 3.2.7).

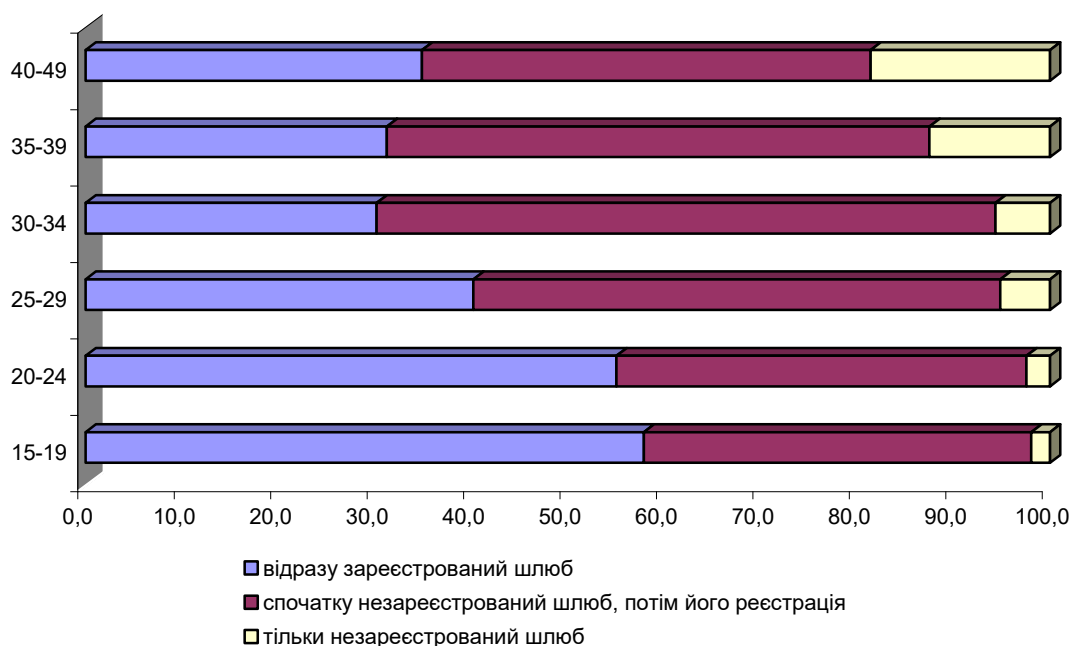

Рис. 3.2.4. Розподіл осіб різного віку, які планують взяти шлюб, за формою шлюбних відносин, на які вони налаштовані, %

Однією з нових форм шлюбних стосунків, які набувають поширення у розвинених країнах, є шлюб, в якому подружжя проживає окремо, „дистанційний шлюб” (або гостьовий). Однак проведені дослідження

продемонструвало, що ця форма шлюбу мало поширена в Україні: 95% опитаних осіб, які є заміжніми чи жонатими, проживають разом, а 4% - здебільшого разом, іноді окремо. Лише близько 1% подружніх пар живуть іноді чи постійно окремо (табл. 3.2.9).

Таблиця 3.2.9. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі, за формою проживання, %

	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
живуть постійно разом	94,9	95,3	94,0
живуть більше часу разом, іноді окремо	3,6	3,2	4,4
живуть постійно чи більшість часу окремо	1,1	1,2	1,0
інше	0,4	0,3	0,6

На запитання „**Чому ви не живете постійно разом?**” майже половина опитаних відповіли, що це пов’язано з характером трудової діяльності, кожен четвертий – що не мають відповідних житлових умов, близько 16% – з-за сімейних обставин (через батьків, дітей). Лише 8% зазначили, що обидва шлюбні партнери чи один з них не хоче жити разом (табл. 3.2.10).

Таблиця 3.2.10. Причини, через які особи, які перебувають у шлюбі, проживають окремо, %

Причини	% опитаних, які вказали дану причину:
я і мій партнер, чи тільки я, чи тільки партнер хочемо жити окремо	8,3
відсутність відповідних житлових умов	26,0
це пов’язано з характером трудової діяльності	49,0
за сімейними обставинами (через батьків, дітей)	15,6
партнер перебуває зараз у шлюбі з іншою особою	1,0
інше	1,0

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що рівень безшлюбності в Україні є невисоким: більшість опитаних перебувають у шлюбі чи перебували раніше, а ті, хто не має шлюбних стосунків зараз, у більшості випадків планують їх у майбутньому. Хоча нові форми шлюбних відносин – незареєстрований шлюб, дистанційний та ін. – стають звичною формою шлюбних стосунків, основною формою шлюбу залишається традиційний офіційно зареєстрований шлюб. Незареєстрований шлюб у більшості

випадків є випробувальним етапом перед офіційним шлюбом, особливо для молоді.

Сімейний склад респондентів. Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму, первинним осередком відтворення населення та формування людського капіталу. Проведене соціально-демографічне дослідження підтвердило, що традиція проживати сім'ями збережена населенням України, хоча форми шлюбних стосунків та сімейних об'єднань трансформуються з розвитком суспільства. Переважна більшість осіб, опитаних у ході проведення дослідження (97,7%) зазначили, що вони проживають у складі сім'ї. Лише 2,3% респондентів є одинаками, тобто проживають самотньо: 2,6% – серед чоловіків, 2,0% – серед жінок; 2,6% городян і 1,8% жителів сіл. Більшість респондентів проживає у домогосподарствах, які складаються з трьох (36%) і чотирьох осіб (майже 29% опитаних) (рис.3.2.5).

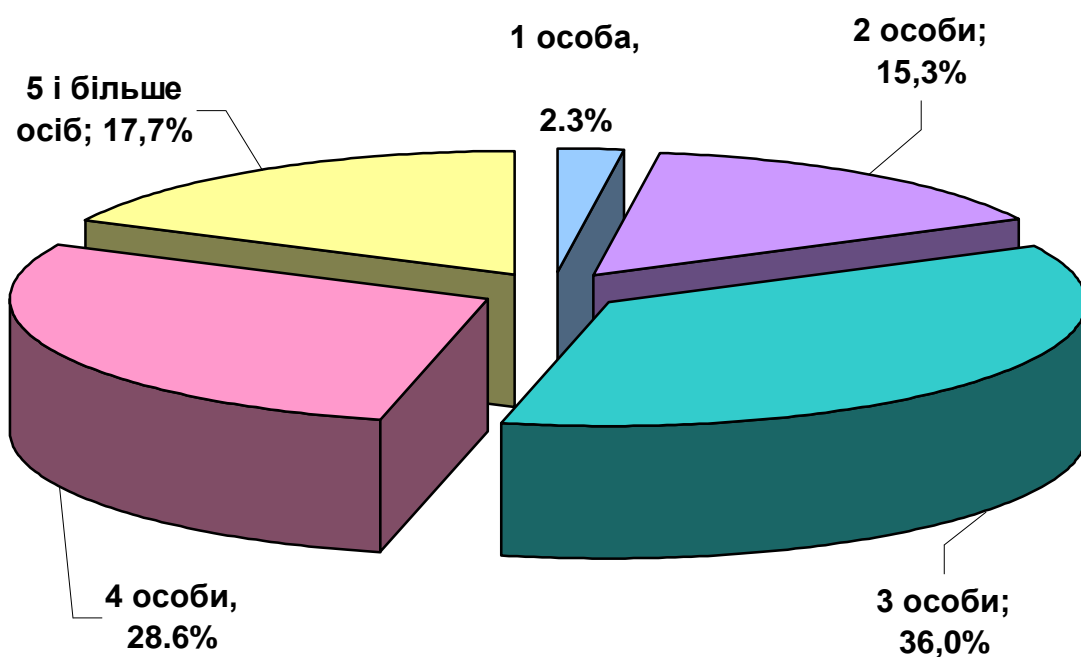

Рис. 3.2.5. Розподіл респондентів за розміром домогосподарств, в яких вони проживають, % (квітень 2008 р.)

Якщо найбільша частка міських респондентів (майже 40%) проживає у складі невеликої сім'ї з 3 осіб, і лише 13,4% з них – у великих (за сучасними стандартами) сім'ях (з 5 і більше осіб); то у сільській місцевості найбільша частка респондентів (31,4%) мешкає у домогосподарствах, які складаються з 4 осіб, а 28% опитаних – у сім'ях, які складаються з 5 і більше осіб (рис.3.2.6). Отже, сільська сім'я традиційно лишається більшою за розміром, ніж міська. Згідно з результатами проведеного дослідження, середній розмір домогосподарства респондентів становив 3,52 особи, у тому числі у міських поселеннях – 3,37, а у сільській місцевості – 3,9.

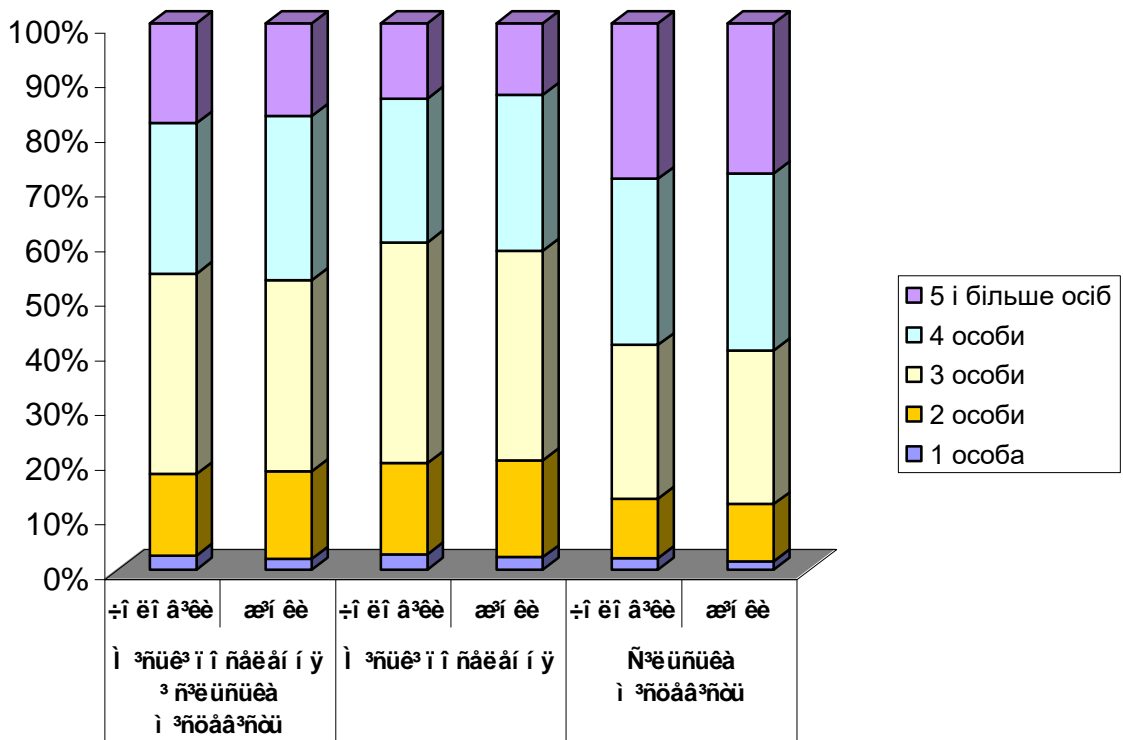

Рис. 3.2.6. Розподіл респондентів за розміром домогосподарств, в яких вони проживають, % (квітень 2008р.)

Більш ніж у половині (55,2%) домогосподарств респондентів дітородного віку проживають діти віком до 18 років, у тому числі у міських поселеннях – у 52,4% домогосподарств, у сільській місцевості - у 61,7% (рис. 3.27).

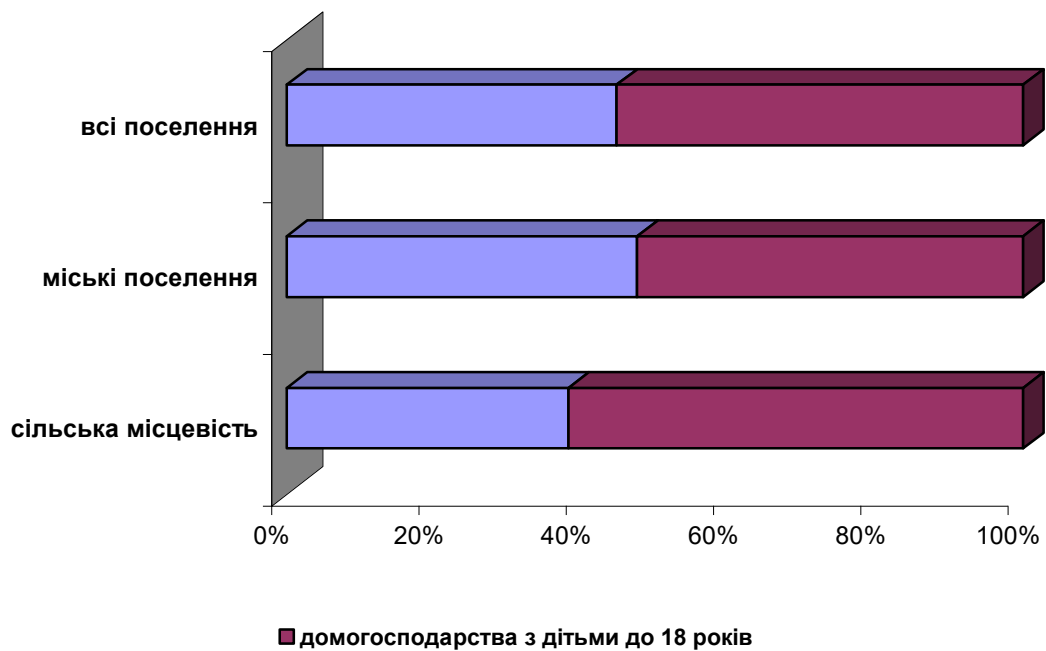

Рис. 3.2.7. Розподіл домогосподарств респондентів за наявністю дітей в їх складі, % (квітень 2008 р.)

Проведене соціально-демографічне дослідження ще раз підтвердило масове поширення одnodітності у нашій країні, особливо у міських поселеннях: 68,5% домогосподарств респондентів, які мають дітей, є одnodітними (у містах – 72,7%, селах – 60,2%); лише у 4,3% домогосподарств проживає троє і більше дітей (у містах – 2,8% домогосподарств, у селах – 7,2%) (табл. 3.2.11).

Таблиця 3.2.11. Частка домогосподарств респондентів, в яких проживають діти у віці до 18 років та їх розподіл за кількістю дітей, %

	Частка домогосподарств респондентів, у яких проживають діти до 18 років (у % до загального числа домогосподарств)	у тому числі:		
		1 дитина	2 дитини	3 дітей і більше
Всі поселення	55,2	68,5	27,2	4,3
Міські поселення	52,4	72,7	24,5	2,8
Сільська місцевість	61,7	60,2	32,6	7,2

Міцність шлюбу, розлучення та їх причини. Щасливий шлюб є неодмінним атрибутом щастя й успіху в житті людини, у той час як розпад шлюбу неодмінно впливає на світосприйняття особистості, робить життя менш привабливим. Проведене опитування ще раз продемонструвало, що руйнація шлюбу не тільки негативно впливає на шлюбну й дітородну ситуацію у суспільстві, але і погіршує морально-психологічний клімат, оскільки особа, яка пережила розлучення чи овдовіння, проходить через важку психологічну кризу, повертаючись у стан безшлюбності.

На питання „**Чи можете Ви сказати, що щасливі?**” більшість опитаних відповіла позитивно (четверо з п’яти опитаних вважають себе дуже щасливими чи досить щасливими). Однак відповіді осіб у різному шлюбному стані мають суттєві відмінності. Якщо 85% осіб, які зараз перебувають у шлюбі, і стільки ж тих, хто ще не був у шлюбі, вважають себе щасливими (дуже чи досить щасливими), то серед розлучених відчувають себе щасливими лише половина, 46% не дуже щасливі, а більше 3% - зовсім нещасливі. Гіршим є сприйняття власного життя лише у вдів та вдівців (рис. 3.2.8).

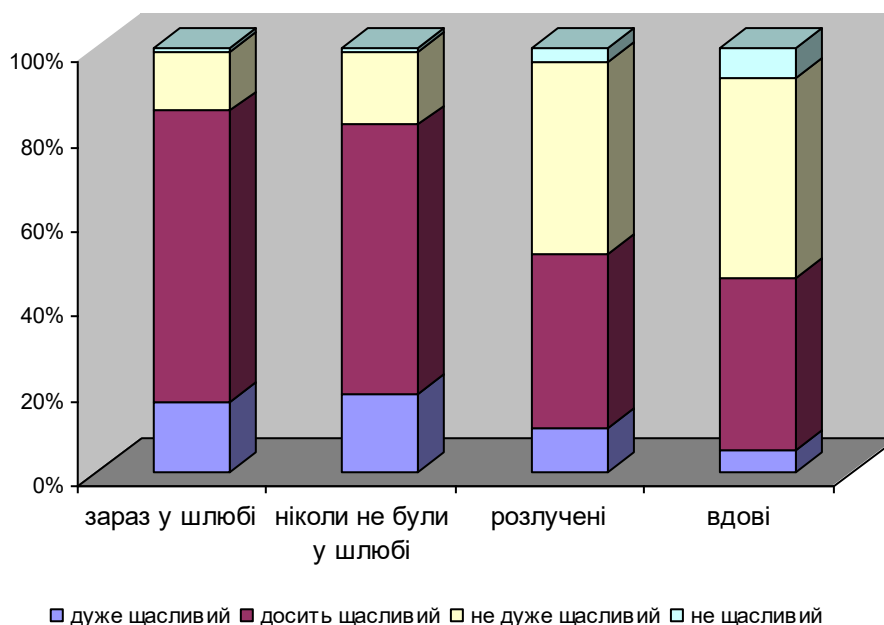

Рис. 3.2. 8. Розподіл осіб різного шлюбного стану за оцінкою свого життя (щасливий чи ні), %

Респонденти, які перебувають у шлюбі, позитивно оцінили своє подружнє життя. На питання „Чи задоволені Ви своїм шлюбом?” негативну відповідь дали менше 5% опитаних (скоріше незадоволені та повністю незадоволені), водночас цілком задоволені шлюбом 56% опитаних. Разом з тим, у кожної п'ятої особи, яка перебуває у шлюбі, іноді виникають наміри щодо розлучення, хоча часто думають про це менше 2% пошлюблених. Отже, можна зробити висновок, що через складність сучасних внутрішньосімейних стосунків, наміри щодо розлучення іноді виникають навіть у подружніх пар, котрі цілком задоволені своїм шлюбом.

За даними опитування, думки щодо розлучення частіше виникають у чоловіків і жінок у незареєстрованому шлюбі, ніж у зареєстрованому (що природньо, адже більшість осіб обирають цю форму шлюбних стосунків саме для того, щоб вирішити, чи можуть вони брати шлюб офіційно); і при цьому частіше у жінок, ніж у чоловіків. З підвищенням віку критичне ставлення до власного шлюбу посилюється у осіб, які проживають в офіційному шлюбі, а щодо незареєстрованого шлюбу важко визначити чітку тенденцію: у чоловіків з віком наміри розлучитись виникають все рідше, у жінок – все частіше (табл. 3.2.12).

Таблиця 3.2.12. Частка осіб, у яких ніколи не виникали наміри щодо розлучення, серед жонатих чоловіків та заміжніх жінок, %

	зареєстрований шлюб		незареєстрований шлюб	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
15-19	0	94,4	0	83,3
20-24	88,2	85,3	57,1	70,6
25-29	83,2	83,0	66,7	68,4
30-34	85,4	78,1	85,0	76,9
35-39	77,8	66,4	83,3	60
40-49	75,7	71,3	85,2	56,3
всього	79,5	75,8	76,1	68,5

Нестабільність шлюбних відносин, висока ймовірність розпаду сім'ї внаслідок розлучення є однією з найбільш складних і актуальних проблем у шлюбно-сімейній сфері. Серед осіб, опитаних у рамках даного

обстеження, розлученими виявились 9%, а у віці 35-49 років – майже 14%, тобто кожен сьомий респондент.

Проведене соціально-демографічне дослідження дало змогу одержати цікаву інформацію про причини розлучення з точки зору осіб, яким довелось пережити цю демографічну подію. Опитаним було запропоновано визначити головну причину припинення шлюбних стосунків із певного переліку, а потім визначити інші важливі причини.

Головною причиною припинення шлюбу більшість осіб, які розлучились, назвали конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках (25% опитаних), ненабагато менша частка розлучених респондентів (21,4%) вказала на зловживання чоловіка (дружини) алкоголем, 15,2% опитаних – на конфлікти через матеріальні труднощі, 12,0% визнали причиною розлучення подружню зраду, ревності, 5,1% вказали на невдоволеність інтимними стосунками, стільки ж – на житлові проблеми, 3,6% – на неможливість мати дітей, а 6,2% вказали інші причини, у тому числі насильство в сім'ї, вживання наркотиків чоловіком (дружиною), конфлікти з родичами, тощо (табл. 3.2.13).

Отже, провідною причиною розлучень можна вважати напруження у морально-психологічних, емоційних стосунках (42% опитаних вважають відчуженість між подружжям, ревності, подружню зраду, а також невдоволеність інтимним життям головною причиною руйнації шлюбу), і це напруження підсилює невирішеність матеріальних і житлових проблем (23% опитаних назвали їх головною причиною розлучення і більше 44% - однією з важливих причин). Однією з вагомих причин розпаду сім'ї як у містах, так і в селах лишається поширення алкоголізму: п'ята частина опитаних назвала зловживання алкоголем головною причиною, кожний десятий з опитаних – важливою причиною розлучення.

Таблиця 3.2.13. Розподіл розлучених респондентів за причинами розлучення, %

	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	назвали головною причиною, %	назвали однією з важливих причин, %	назвали головною причиною, %	назвали однією з важливих причин, %	назвали головною причиною, %	назвали однією з важливих причин, %
1. Неможливість мати дітей через стан здоров'я	3,6	1,1	4,7	1,4	1,6	0,0
2. Незадоволеність інтимними (сексуальними) стосунками	5,1	2,2	4,7	2,8	6,3	0,0
3. Житлові проблеми	5,1	14,5	6,6	13,2	0,0	18,8
4. Конфлікти через матеріальні труднощі	15,2	29,7	16,9	28,3	9,4	34,4
5. Зловживання чоловіка (дружини) алкоголем	21,4	11,2	21,7	12,3	20,3	7,8
6. Вживання наркотиків чоловіком (дружиною)	0,7	1,8	0,9	1,9	0,0	1,6
7. Насильство в сім'ї	1,1	7,6	1,0	7,0	1,7	13,8
8. Подружня зрада, ревності	12,0	13,8	11,3	13,7	14,1	15,6
9. Конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках	25,0	24,6	23,6	22,2	29,7	32,8
10. Конфлікти з родичами чоловіка (дружини)	2,9	15,2	2,4	15,1	4,7	17,2
11. Стан здоров'я шлюбного партнера	0,4	0,7	0,5	0,9	0,0	0,0
12. Інше	1,1	0,4	0,0	-	4,7	-
13. Не відповіли	6,4	12,5	5,7	5,7	7,5	7,8

Виходячи з цього, основним напрямом соціально-демографічної політики щодо зміцнення шлюбу, сім'ї, запобігання зростання розлучуваності повинно стати морально-психологічне оздоровлення суспільства, допомога шлюбним парам у кризових сімейних ситуаціях, боротьба з алкоголізмом, наслідком якого часто стає насильство у сім'ї. Покращання ж економічної ситуації та поліпшення соціально-економічних умов життєдіяльності сімей має стати тим обов'язковим фоном, на якому вирішуються ці проблеми.

Вплив шлюбних орієнтацій та відносин на дітородну поведінку.
Хоча у сучасному світі матримоніальна й дітородна поведінка населення не

поєднані так, як це було на попередніх етапах розвитку людства, однак шлюбні стосунки, їх форма і міцність безпосередньо впливає на дітородну поведінку населення.

Проведене соціально-демографічне дослідження дає змогу визначити дітородні орієнтації осіб, які перебувають у різних формах шлюбу та у шлюбах різної черговості, з різною міцністю шлюбних стосунків.

Питання щодо бажаної кількості дітей (**„Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності всіх необхідних умов?“**), запланованої кількості дітей (**„Скільки всього дітей Ви всього плануєте мати?“**), запланованої ще кількості дітей (**„Скільки ще дітей Ви плануєте мати?“**) та планів щодо народження дитини в найближчі 3 роки (**„Чи плануєте Ви народити дитину у найближчі 3 роки?“**) були задані особам, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі.

Аналіз одержаних від осіб різної статі й віку відповідей дає можливість зробити цікаві висновки. Значної різниці між дітородними установками (бажаною і запланованою кількістю дітей) у осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, не спостерігається. Більшою є показник середньої кількості дітей, яку бажали б мати та планують мати жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, ніж жінки у незареєстрованому шлюбі (за винятком молодих жінок 20-29 років), що можна пояснити більшою „сімейною орієнтованістю“ офіційно заміжніх жінок, їх більш традиційними поглядами. Водночас у чоловіків різниця між поглядами осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, є мінімальною, тож середня бажана і запланована кількість дітей у офіційно жонатих є навіть трохи нижчою, ніж у тих, хто перебуває у неофіційному шлюбі.

Спостерігається помітна різниця поглядів у осіб різного віку: якщо серед молодих жінок (до 29 років) на більшу кількість дітей (і бажану, і заплановану) налаштовані особи у незареєстрованому шлюбі, то серед осіб дещо старшого віку – офіційно заміжні. У чоловіків має місце інше

співвідношення: серед молодих чоловіків (до 35 років) відносно більше дітей бажають і планують офіційно жонаті, а серед осіб старшого віку – ті, хто перебуває у незареєстрованому шлюбі (табл.3.2.14).

Таблиця 3.2.14. Дітородні орієнтації осіб, які проживають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі

	Середня бажана кількість дітей		Середня запланована всього кількість дітей		Середня запланована ще кількість дітей		Планують народити дитину у найближчі 3 роки, %	
	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб
Всі особи								
15-19	2,00	1,90	1,86	1,60	1,45	1,52	52,6	53,8
20-24	2,19	2,23	1,88	1,93	1,06	1,55	46,7	50,0
25-29	2,13	2,25	1,96	1,85	0,90	1,13	46,8	62,2
30-34	2,27	1,98	1,93	1,78	0,56	0,90	36,1	51,5
35-39	2,16	2,20	1,83	2,12	0,23	0,61	18,4	30,8
40-44	2,10	2,32	1,78	1,89	0,08	0,11	6,1	10,3
45-49	2,28	2,22	1,95	1,75	0,05	0,07	2,2	13,3
всього	2,19	2,18	1,89	1,87	0,41	0,87	23,0	41,0
чоловіки								
15-19	2,00	1,00	2,00	1,00	2,00	1,00	0	0
20-24	2,47	2,10	2,00	1,75	1,13	1,44	47,1	35,7
25-29	2,16	2,30	2,00	1,74	0,93	1,07	50,0	55,6
30-34	2,25	2,10	1,97	1,78	0,72	0,92	44,7	55,0
35-39	2,19	2,6	1,85	2,70	0,33	0,92	25	41,7
40-44	2,12	2,5	1,77	2,12	0,13	0,17	10,5	15,8
45-49	2,34	2,5	1,96	1,80	0,07	0,12	3,7	25,0
всього	2,23	2,3	1,91	1,92	0,42	0,80	25,3	39,1
жінки								
15-19	2,00	1,98	1,85	1,66	1,41	1,56	55,6	58,3
20-24	2,10	2,35	1,85	2,10	1,03	1,66	46,6	62,5
25-29	2,10	2,19	1,92	1,95	0,87	1,18	44,2	68,4
30-34	2,30	1,84	1,89	1,78	0,40	0,88	27,2	46,2
35-39	2,14	1,94	1,80	1,75	0,14	0,41	11,8	21,4
40-44	2,08	1,87	1,78	1,50	0,03	0	1,3	0
45-49	2,22	2,00	1,95	1,70	0,04	0	0,6	0
всього	2,16	2,06	1,87	1,82	0,40	0,92	20,8	42,9

Дещо іншу картину спостерігаємо у відповідях на питання стосовно дітородних планів на перспективу: особи у незареєстрованому шлюбі (і чоловіки і жінки) більш налаштовані на дітородження у майбутньому, ніж їх ровесники у зареєстрованому шлюбі. Вони планують в середньому **мати ще** більшу кількість

дітей, ніж ті, хто перебуває у шлюбі зареєстрованому (за винятком жінок 40-49 років), та більшою є серед них частках осіб, які планують народити дитину у найближчі три роки (за винятком тієї ж вікової групи жінок та чоловіків 20-24 років). На нашу думку, це можна пояснити тим, що незареєстрований шлюб – це шлюб молодий (не за віком шлюбних партнерів, а за тривалістю шлюбу), у більшості випадків це перший етап у шлюбі, коли дітородні прагнення подружжя ще не реалізовані. Саме тому майже половина (41%) осіб серед тих, хто проживає у незареєстрованому шлюбі, планують народити дитину у найближчі три роки (39,1% чоловіків і 42,9% жінок), у той час як серед офіційно зареєструвавших свій шлюб – лише кожен четвертий чоловік (25,3%) і кожна п'ята жінка (20,8%) (рис. 3.2.9.)

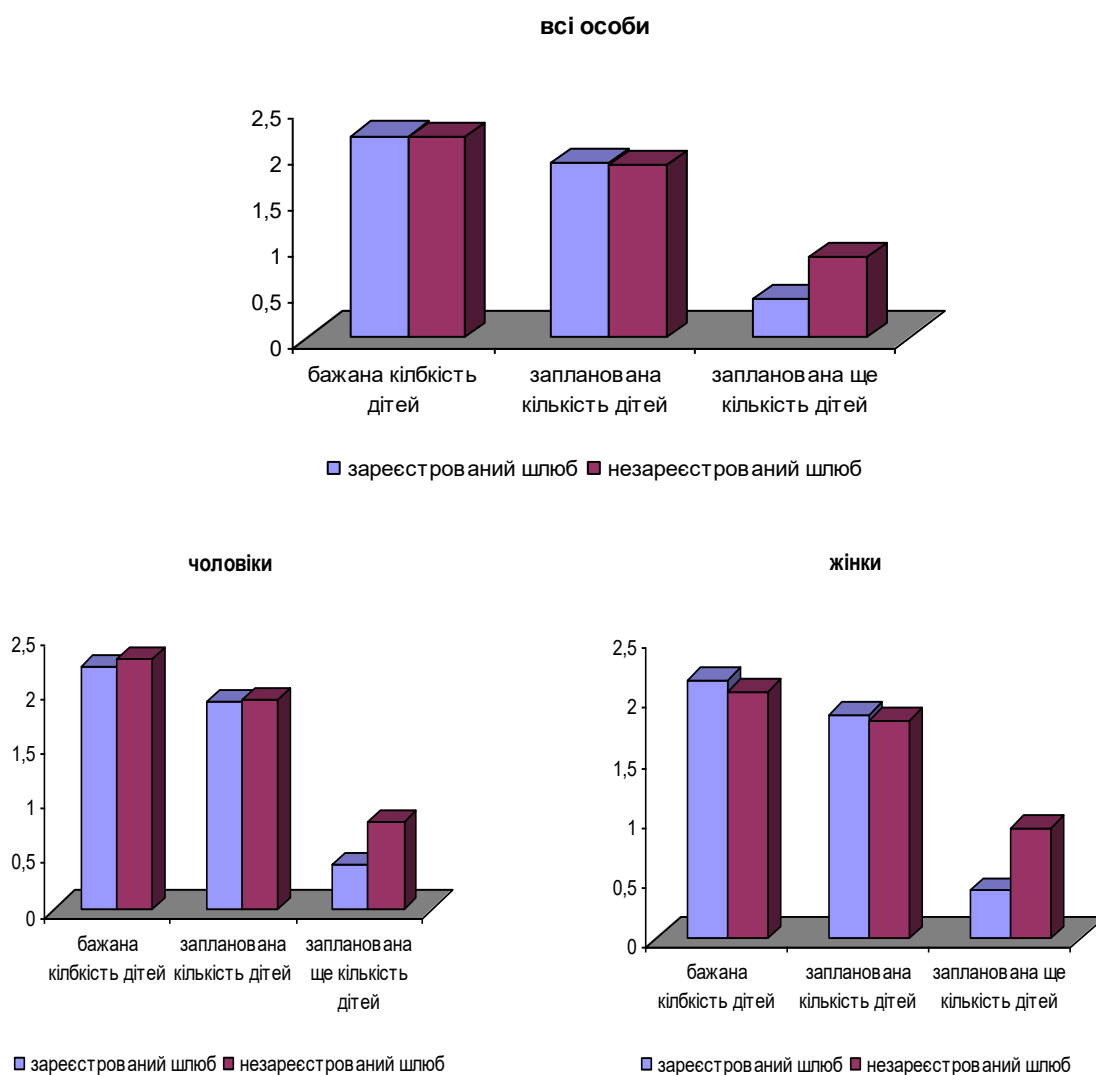

Рис. 3.2. 9. Середня бажана, всього запланована та запланована ще кількість дітей у респондентів, які проживають у зареєстрованому та у незареєстрованому шлюбі

Отже, можна зробити висновок, що поширення незареєстрованого шлюбу як нової форми організації подружніх відносин не є фактором, який сприяє зниженню народжуваності (а така думка зустрічається у літературі доволі часто). Це підтверджує як проведений аналіз дітородних установок осіб, які перебувають у різних формах шлюбу, так і прямі запитання щодо факторів, які спричиняють відкладання народження. На питання „**Що може спричинити відкладання народження дитини для Вас?**” лише 5% опитаних відповіли «*очікування офіційної реєстрації шлюбу*». Дітородні установки осіб, які проживають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, майже не відрізняються. Особи у незареєстрованому шлюбі навіть „більш активні” у своїх дітородних планах, що пов’язано з тим, що на цьому етапі „шлюбного шляху” вони ще не встигли реалізувати свою потребу у дітях, а в умовах масової малодітності більшість населення закінчує свою дітородну діяльність вже у перші роки подружнього життя.

На жаль, визначити вплив дистанційного шлюбу на дітородні установки населення у даному дослідженні не вдалось, оскільки дуже мала кількість опитаних проживає у цій формі шлюбу.

В умовах нестабільності шлюбу, високого рівня розлучуваності зростає значення повторного шлюбу як своєрідного компенсатора можливостей, втрачених при розлученні. У сучасній Україні кожен четвертий шлюб, що реєструється – повторний.

Проведене соціально-демографічне дослідження дає змогу визначити дітородні орієнтації осіб, які перебувають у шлюбах різної черговості, і тим самим наблизитись до відповіді на питання про компенсаційні можливості повторного шлюбу. Особам, які перебувають у шлюбі різної черговості (у першому чи повторному, тобто другому, третьому і т.д.) були задані питання щодо бажаної, запланованої всього кількості дітей, запланованої ще кількості дітей та планів щодо народження дитини у найближчі 3 роки.

Аналіз одержаних відповідей дозволяє констатувати, що особи, які перебувають у повторному шлюбі (можна вважати їх більш шлюбоактивними),

мають вищі середні показники бажаної та запланованої кількості дітей (тобто є і більш дітородноактивними). Вищі показники середньої бажаної і середньої запланованої кількості дітей мають і жінки і, ще більшою мірою чоловіки, які перебувають у повторному шлюбі, фактично в усіх вікових групах. Винятком є лише чоловіки 20-29 років (ті з них, хто одружений перший раз, мають вищі дітородні установки), та жінки двох вікових груп: 30-34 років – за середньою бажаною кількістю дітей, 35-39 років – за середньою запланованою кількістю дітей (табл. 3.2.15).

Таблиця 3.2.15. Дітородні орієнтації осіб, які перебувають у шлюбах різної черговості

	Середня бажана кількість дітей		Середня запланована кількість дітей		Середня запланована ще кількість дітей		Планують народити дитину у найближчі 3 роки, %	
	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб
Всі особи								
15-19	1,96	-	1,75	-	1,48	-	-	-
20-24	2,20	2,22	1,89	1,94	1,16	0,85	53,1	22,2
25-29	2,15	2,10	1,92	2,00	0,94	0,69	49,4	47,8
30-34	2,23	2,35	1,9	1,98	0,57	0,75	48,6	39,5
35-39	2,15	2,23	1,82	1,94	0,21	0,47	36,6	25,4
40-44	2,09	2,21	1,73	1,93	0,07	0,13	17,9	12,0
45-49	2,24	2,47	1,83	2,16	0,06	0,04	4,3	3,4
всього	2,17	2,28	1,84	2,00	0,47	0,33	2,6	20,7
чоловіки								
15-19	1,50	-	1,50	-	1,50	-	-	-
20-24	2,36	2,30	1,93	1,86	1,23	1,28	46,7	33,3
25-29	2,21	1,89	1,94	1,87	0,97	0,64	51,2	41,7
30-34	2,2	2,44	1,91	2,03	0,71	0,89	45,3	44,4
35-39	2,19	2,29	1,84	2,16	0,28	0,76	22,6	39,4
40-44	2,14	2,25	1,74	1,93	0,12	0,17	8,2	16,7
45-49	2,28	2,72	1,81	2,14	0,08	0,04	4,7	4,0
всього	2,21	2,35	1,85	2,03	0,46	0,45	26,3	27,5
жінки								
15-19	1,99	-	1,77	-	1,48	-	56,7	-
20-24	2,13	2,18	1,88	2,00	1,13	0,46	50,4	16,7
25-29	2,10	2,28	1,91	2,10	0,91	0,73	46,5	54,5
30-34	2,26	2,17	1,88	1,89	0,43	0,51	28,1	27,3
35-39	2,11	2,15	1,81	1,75	0,15	0,22	13,3	10
40-44	2,03	2,16	1,72	1,94	0,02	0,06	0	6,1
45-49	2,19	2,30	1,85	2,17	0,03	0,05	0	3
всього	2,14	2,21	1,84	1,97	0,48	0,22	24,3	12,9

На нашу думку, вищі дітородні орієнтації осіб, які перебувають у повторному шлюбі, можна пояснити тією обставиною, що особи, які наважилися взяти шлюб після розлучення-овдовіння, більш сімейно орієнтовані, ніж решта, тому й орієнтації на дітей у них вищі. Певну роль відіграє, очевидно, й традиційне бажання «скріпити» новий шлюбний союз народженням дитини. Щодо чоловіків у повторному шлюбі, то на їх «підвищені дітородні орієнтації», імовірно, деякою мірою впливає і звичне для наших умов їх «дистанціювання» від дітей, народжених у попередньому шлюбі (які залишаються з матір'ю).

Разом з тим, дослідження показало, що на народження дітей у майбутньому більшою мірою налаштовані чоловіки і жінки у першому шлюбі. Однак різні вікові групи дають різні співвідношення варіантів відповідей. Хоча більшу кількість дітей народити ще планують особи у першому шлюбі, однак це стосується переважно молодих (до 30 років) та найстарших (після 45 років). Серед чоловіків і жінок віком 30-44 років вищим є відповідний показник для вперше одружених. Відносно більше жінок планують народити дитину у найближчі три роки серед тих, хто у шлюбі перший раз, однак серед чоловіків – ті, хто перебуває у повторному шлюбі.

Слід підкреслити, що значна частина чоловіків і жінок у повторному шлюбі планують народити дитину у найближчі три роки: у віці 20-24 років – кожен третій чоловік (33,3%) і кожна шоста жінка (16,7%); 25-29 років - половина опитаних (41,7% чоловіків і 54,5% жінок), у 30-34 років – майже половина чоловіків (44,4%) і третина жінок (27,3%), 35-39 років – 39,4% чоловіків і 10% жінок (рис.3.2.10). Отже, у будь якого разі не можна заперечувати значний вплив повторної шлюбності на народжуваність, її значення і як фактора покращання шлюбного складу населення, і як компенсатора втрат дітородного потенціалу населення внаслідок розлучуваності й раннього овдовіння.

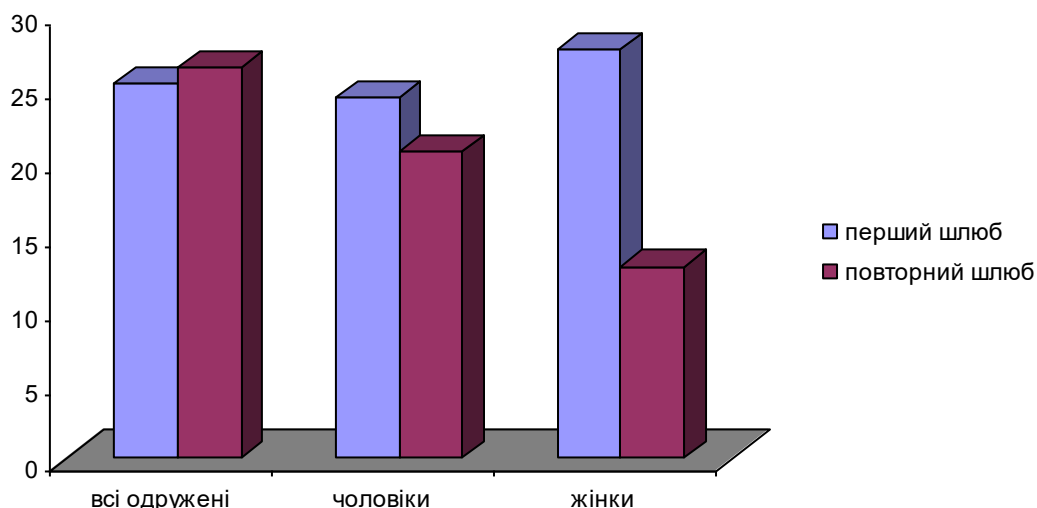

Рис. 3.2.10. Частка одружених, які перебувають у першому і повторному шлюбі, які планують народити дитину у найближчі три роки, %

Дітородні орієнтації залежать і від ситуації у сім'ї, від міцності й гармонійності відносин між шлюбними партнерами. На питання щодо причин відкладання народження дитини 8,7% опитаних (більше жінок – 9,1%, ніж чоловіків – 8,5%) зазначили як причину складні взаємовідносини у сім'ї, і приблизно стільки ж опитаних (8,5%) назвали цей фактор як одну з основних перепон для народження бажаної кількості дітей. Проведене дослідження дає змогу відстежити зв'язок між міцністю шлюбу і дітородними установками, порівнявши дітородні орієнтації осіб, які зазначили, що у них виникали бажання розірвати свій шлюб, припинити шлюбні стосунки (іноді чи часто), та тих, у кого не виникали ці бажання.

У цілому отримані відповіді дають підстави стверджувати, що дітородні орієнтації чоловіків і жінок, які задоволені своїм шлюбом і ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, у кого з'являлось бажання розлучитись. Однак аналіз відповідей у розрізах стать-вік дають нам більш цікаві комбінації відповідей. Якщо середня бажана кількість дітей вища у чоловіків, які ніколи не бажали розлучення (в усіх вікових групах, крім 30-34 річних), то у жінок, навпаки, вона вища серед тих, у кого виникало це бажання (як у цілому, так і у більшості вікових груп). Можна припустити, що жінки вказують бажану взагалі кількість дітей, абстрагуючись не тільки від матеріальних умов, але і від стосунків у своїй сім'ї.

Середня запланована всього кількість дітей вища у чоловіків і жінок, які ніколи не думали про розлучення (за винятком жінок 20-24 і 40-44 років та чоловіків 30-34 і 45-49 років). Середня кількість дітей, яку ще планують народити респонденти, більша у жінок, які задоволені своїм шлюбом (за всіма віковими групами, крім 20-24 річних); у чоловіків же різного віку співвідношення показників різне, але у цілому вищим є показник у чоловіків, які ніколи не думали про розлучення (табл. 3.2. 16).

Таблиця 3.2.16. Дітородні орієнтації осіб, які ніколи не бажали розлучення, і тих, у кого таке бажання виникло

Вікові групи	Середня бажана кількість дітей		Середня запланована кількість дітей		Середня запланована ще кількість дітей		Планують народити дитину у найближчі 3 роки, %	
	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення
Всі особи								
15-19	1,47	2,07	1,19	1,88	1,19	1,55	20,0	59,3
20-24	2,22	2,20	2,02	1,87	1,28	1,12	40,0	49,6
25-29	2,02	2,17	1,75	1,99	0,76	0,97	52,6	47,8
30-34	2,48	2,19	1,9	1,92	0,49	0,62	33,3	38,4
35-39	2,09	2,19	1,71	1,90	0,14	0,31	10,7	23,3
40-44	2,09	2,13	1,73	1,80	0,06	0,09	3,6	7,0
45-49	2,18	2,32	1,92	1,95	0,05	0,06	1,8	3,0
всього	2,16	2,20	1,82	1,91	0,33	0,49	18,1	26,8
чоловіки								
15-19	1,50	-	1,50	-	1,50	-	-	-
20-24	2,05	2,44	1,85	1,94	1,43	1,18	30,0	47,4
25-29	2,04	2,21	1,82	2,00	0,90	0,96	61,5	48,2
30-34	2,41	2,21	2,03	1,94	0,74	0,74	38,5	46,7
35-39	1,96	2,28	1,67	1,97	0,13	0,43	9,4	31,3
40-44	2,03	2,20	1,66	1,83	0,14	0,13	8,1	11,1
45-49	2,24	2,38	2,04	1,91	0,09	0,07	3,6	4,9
всього	2,13	2,27	1,86	1,91	0,40	0,48	19,7	28,4
жінки								
15-19	1,46	2,07	1,00	1,88	1,00	1,55	33,3	59,3
20-24	2,32	2,09	2,11	1,84	1,20	1,09	45,0	50,5
25-29	2,00	2,14	1,69	1,98	0,64	0,97	45,2	47,4
30-34	2,53	2,17	1,81	1,90	0,34	0,47	29,7	28,7
35-39	2,17	2,09	1,73	1,83	0,15	0,18	11,5	14,0
40-44	2,14	2,03	1,79	1,76	0	0,04	0	1,7
45-49	2,12	2,25	1,81	2,00	0	0,05	0	0,8
всього	2,19	2,13	1,79	1,91	0,28	0,5	16,8	25,2

Планує народити дитину у найближчі три роки більша частка жінок і чоловіків, які ніколи не бажали розлучення, ніж ті, у кого це бажання виникало, за всіма віковими групами, однак винятком є чоловіки 25-29 років та жінки 30-34 років (рис. 3.2.11).

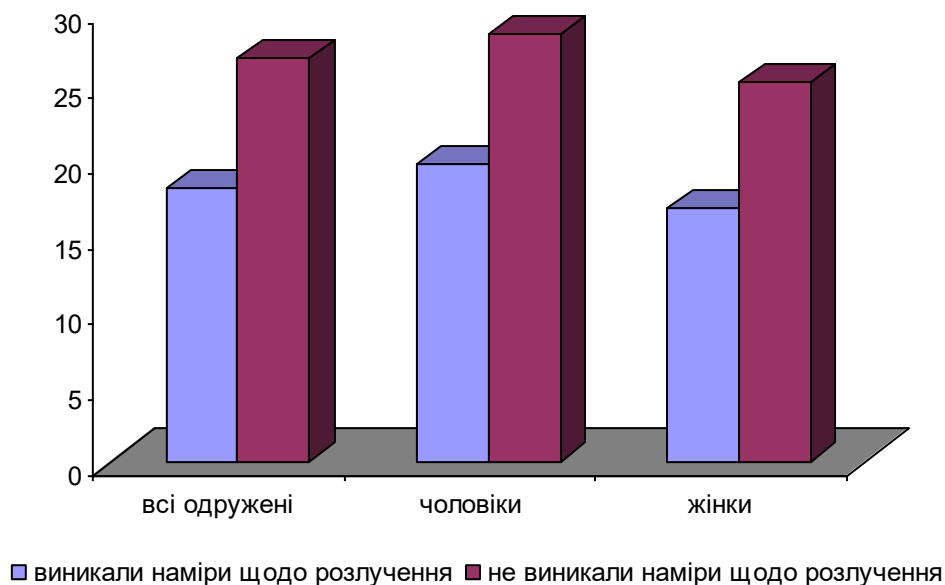

Рис. 3.2.11. Частка одружених, які планують народити дитину у найближчі три роки, серед осіб, у яких виникали наміри щодо розлучення, і тих, у кого ці наміри не виникали %

Отже, дітородні орієнтації у осіб, які задоволені своїм шлюбом, ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, хто не зовсім задоволений подружніми стосунками. Цей зв'язок простежується більш чітко, коли мова йде про конкретні наміри (народити дитину у найближчі роки), і менш чітко, коли запитуємо взагалі про бажання особи, її дітородні орієнтації за наявності всіх необхідних умов. Більш тісним є зв'язок між стосунками у сім'ї і дітородними планами у жінок, ніж у чоловіків. Ту ж обставину, що окремі вікові групи чоловіків і жінок „випадають” із загальної тенденції, можна пояснити тим, що до осіб, у яких виникало бажання розлучитись, віднесені і ті, у кого виникало це бажання часто, і ті, у кого іноді (особливості вибірки не дали змоги розглядати ці групи окремо). Особи, які зазначили, що іноді думають про розлучення, можуть у цілому бути задоволені своїм шлюбом і мати не менші, ніж інші, плани щодо народження дітей.

3.3. Дітність і дітородні установки респондентів

Дітність респондентів. У складі опитаних найбільшою була частка тих, хто на момент опитування ще не мав жодної дитини. Серед опитуваних чоловіків частка бездітних була набагато більшою, ніж серед жінок (відповідно 43,4% і 31,8%). Частки ж жінок з однією дитиною і двома дітьми (відповідно 34,8% та 28,4%), навпаки, значно перевищували аналогічні показники для чоловіків (частка однодітних серед них становила 28,0%, дводітних – 23,5%). Суттєвих відмінностей між частками респондентів різної статі, які мають трьох або більше дітей, не виявлено.

Серед респондентів з дітьми 81,0% зазначили, що народження їх останньої дитини було запланованим. Близько 4% респондентів не пам'ятали, чи була ця подія запланованою, а майже 15% опитаних визнали, що не планували її.

Планують народити дитину у майбутньому 46,9% респондентів, але тільки 21,9% опитаних мають намір здійснити ці плани у найближчі три роки.

Із загальної кількості респондентів 37,5% опитуваних на момент обстеження ще не мали дітей; одну дитину мали 31,5% опитуваних; дві дитини – 26,0%; три дитини – 3,7%; чотири і більше – тільки 1,3%. У табл. 3.3.1 представлено розподіл респондентів різних вікових груп респондентів за кількістю дітей.

Таблиця 3.3.1. Розподіл респондентів за віковими групами і за кількістю наявних дітей, %

Вікові групи	Жодної дитини	1 дитину	2 дитини	3 дитини	4 дитини і більше	всього
15-19	97,1	2,9	0	0	0	100
20-24	74,8	20,5	4,7	0	0	100
25-29	37,8	45,9	14,7	1,4	0,2	100
30-34	18,3	47,9	29,8	2,5	1,5	100
35-39	14,3	39,6	39,8	5,0	1,3	100
40-44	7,9	38,8	43,6	7,4	2,3	100
45-49	6,5	28,2	52,0	9,5	3,8	100
всього	37,5	31,5	26,0	3,7	1,3	100

Розподіл опитаних жінок у віці 45–49 років за кількістю наявних дітей представляє особливий інтерес, адже їх дітородні установки (за незначним винятком) вже повністю реалізовані. Ми порівняли розподіл жінок віком 45–49 років за запланованою всього кількістю дітей та за наявною кількістю дітей, а також із розподілом усіх опитуваних жінок за запланованою всього кількістю дітей⁷⁷. Беручи до уваги ту обставину, що запланована всього кількість дітей відображає дітородні установки індивідів, можна стверджувати, що подібність вказаних структур свідчить про доволі повну реалізацію цих установок у переважної більшості жінок на кінець дітородного періоду (рис.3.3.1).

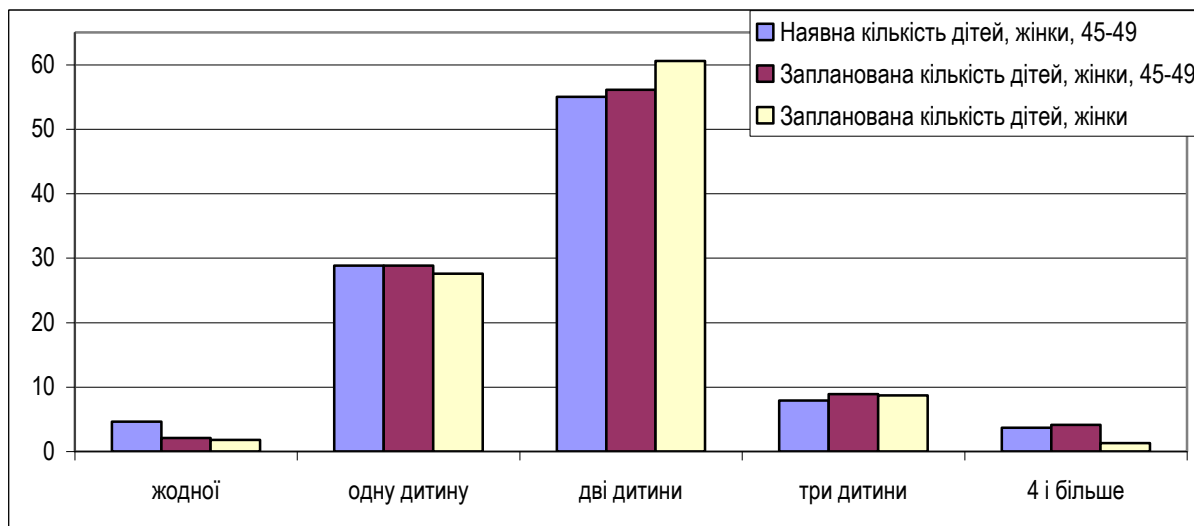

Рис. 3.3.1. Розподіл жінок-респонденток за запланованою всього кількістю дітей та жінок-респонденток у віці 45–49 років за наявною і запланованою всього кількістю дітей, %.

Думки респондентів щодо ідеальної кількості дітей у сім'ї. Ідеальна кількість дітей – це та їх кількість, яка в уявленні індивіда є найкращою для сім'ї і дитини. У даному випадку не береться до уваги конкретна життєва ситуація респондента, його особисті схильності. Незважаючи на те, що питання **«Як Ви думаєте, скільки дітей має бути у сучасній сім'ї?»** доповнювалось уточненням **«в ідеалі, безвідносно до Ваших планів»**,

⁷⁷ До уваги не бралися ті жінки, які вказали «скільки народиться», «не знаю».

залишаються сумніви щодо однозначності трактовки усіма респондентами цього традиційного для подібних досліджень формулювання.

Дві третини усіх респондентів вважають, що у сучасній сім'ї має бути дві дитини. Майже 17% опитуваних зійшлися на думці, що на сьогодні достатньо однієї дитини у сім'ї. Тільки 13,0% респондентів наполягають на тому, що батьки повинні виховати щонайменше три дитини. І менш, ніж 2% опитуваних погодились, що ідеальною кількістю дітей у сім'ї є четверо або більше (рис. 3.3.2).

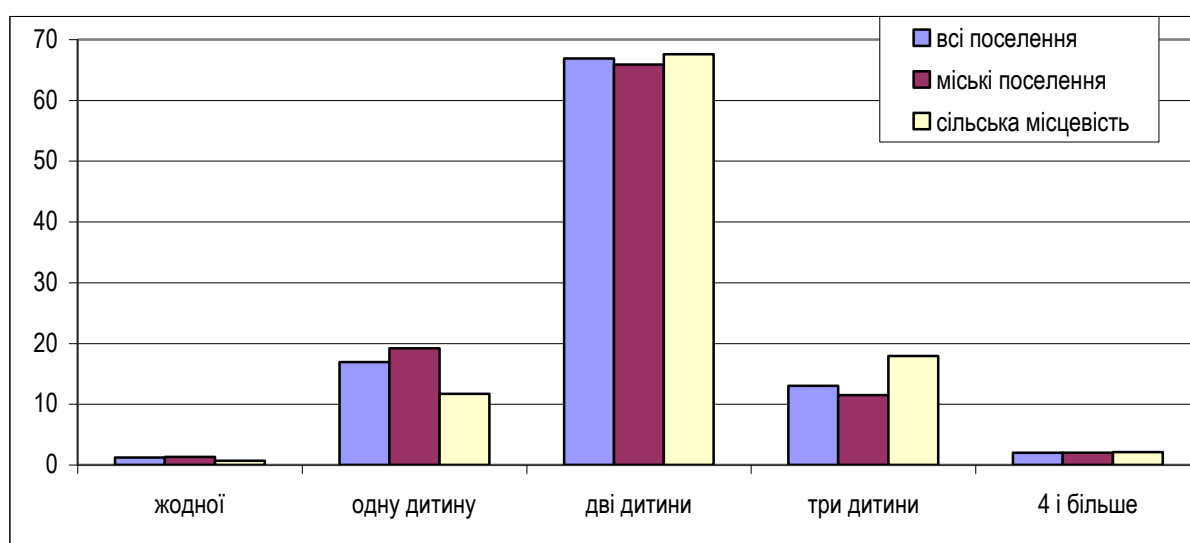

Рис. 3.3.2. Розподіл респондентів за ідеальною кількістю дітей у сім'ї, % (квітень 2008 р.)

Позитивним моментом є усвідомлення переважною більшістю респондентів цінності дітей, що підтверджується як відповідями на питання «Наскільки важливими для Вас є діти?» (89,4% опитуваних відповіли «*дуже важливі*» та «*скоріше важливі*»), так і незначною часткою тих, хто вважає, що у сучасній сім'ї не повинно бути дітей (1,2%). Однак занепокоєння викликає те, що частка зорієнтованих на бездітність респондентів у віці до 30 років була вдвічі більшою, ніж аналогічна частка опитуваних, яким понад 30 років (відповідно 1,5% і 0,7%).

Показник середнього ідеального числа дітей у чоловіків виявився більшим, ніж у жінок (табл. 3.3.2). При цьому у чоловіків, старших 30 років, середня ідеальна кількість дітей була більшою, ніж у чоловіків молодших

груп. Найвище значення показника як у чоловіків, так і у жінок спостерігалось у віковій групі 40–49 років. Найнижчою середня ідеальна кількість дітей була у наймолодших жінок (всього 1,87 дит.), що, поряд з більшою поширеністю серед молоді ідеалу бездітної сім'ї, є несприятливим для майбутнього демографічного розвитку країни.

Таблиця 3.3.2. Середня ідеальна, бажана і запланована кількість дітей у респондентів різної статі за віковими групами

Вік респондента	Середня ідеальна кількість дітей			Середня бажана кількість дітей			Середня запланована всього кількість дітей		
	Всього	чоловіки	жінки	всього	чоловіки	жінки	всього	чоловіки	жінки
15–19	1,92	1,99	1,87	2,01	2,01	2,00	1,84	1,91	1,79
20–24	1,96	1,95	1,98	2,11	2,14	2,07	1,88	1,90	1,85
25–29	1,92	1,94	1,91	2,12	2,13	2,11	1,89	1,87	1,91
30–34	2,01	2,00	2,01	2,19	2,19	2,19	1,83	1,85	1,81
35–39	1,99	2,01	1,97	2,13	2,17	2,11	1,76	1,83	1,71
40–49	2,07	2,11	2,03	2,16	2,22	2,11	1,78	1,80	1,77
всього	1,99	2,02	1,97	2,12	2,15	2,10	1,82	1,84	1,80

Сільські жителі більшою мірою були схильні вважати ідеальною кількістю дітей у сім'ї дві та три дитини, у той час як міські респонденти віддавали перевагу одnodітній і дводітній сім'ї (рис. 3.3.2). Як для жінок, так і для чоловіків сільської місцевості середня ідеальна кількість дітей була вищою, ніж у респондентів міських поселень. Так, цей показник для чоловіків сільської місцевості становив 2,12, тоді як для чоловіків міських поселень – 1,97; для жінок – 2,09 і 1,92 відповідно (табл. 3.3.3).

Таблиця 3.3.3. Середня ідеальна, бажана і запланована кількість дітей у респондентів різної статі за типами поселень

	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Ідеальна кількість дітей	2,02	1,97	1,97	1,92	2,12	2,09
Бажана кількість дітей	2,15	2,10	2,09	2,04	2,29	2,24
Запланована всього кількість дітей	1,84	1,80	1,78	1,72	2,04	2,05

У 1969 р. Відділом демографії НДІ ЦСУ СРСР під керівництвом Л.Е.Дарського було проведене обстеження репродуктивних установок населення усіх союзних республік колишнього СРСР, у тому числі й Української РСР⁷⁸. Оскільки у вибірку для дослідження репродуктивних установок у 1969 р. (надалі ДРУ, 1969) включались тільки заміжні жінки (ті, що перебували у зареєстрованому шлюбі) віком від 18 до 40 років, з метою співставлення результатів вказаного дослідження з нашим, також було відібрано жінок у віці від 18 до 40 років, які перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі. Було здійснено порівняльний аналіз результатів за показниками ідеальної та запланованої (очікуваної) кількості дітей у сім'ї. Загальна тенденція змін дітородних орієнтацій є очевидною: уявлення жінок про ідеальну кількість дітей у сім'ї за останні чотири десятиліття зазнало “зміщення” у напрямі від 2–3 дітей до 1–2 дітей (рис. 3.3.3). Так, за даними обстеження «ДРУ, 1969» в Україні середня ідеальна кількість дітей становила 2,63. За даними нашого обстеження «Сім'я і діти, 2008» середня кількість дітей в ідеалі була нижчою за рівень 1969 р. на 23,2% і становила для заміжніх жінок віком від 18 до 40 років 2,02 дит.. Для усієї ж сукупності респондентів середнє ідеальне число дітей дорівнювало 1,99 дит.

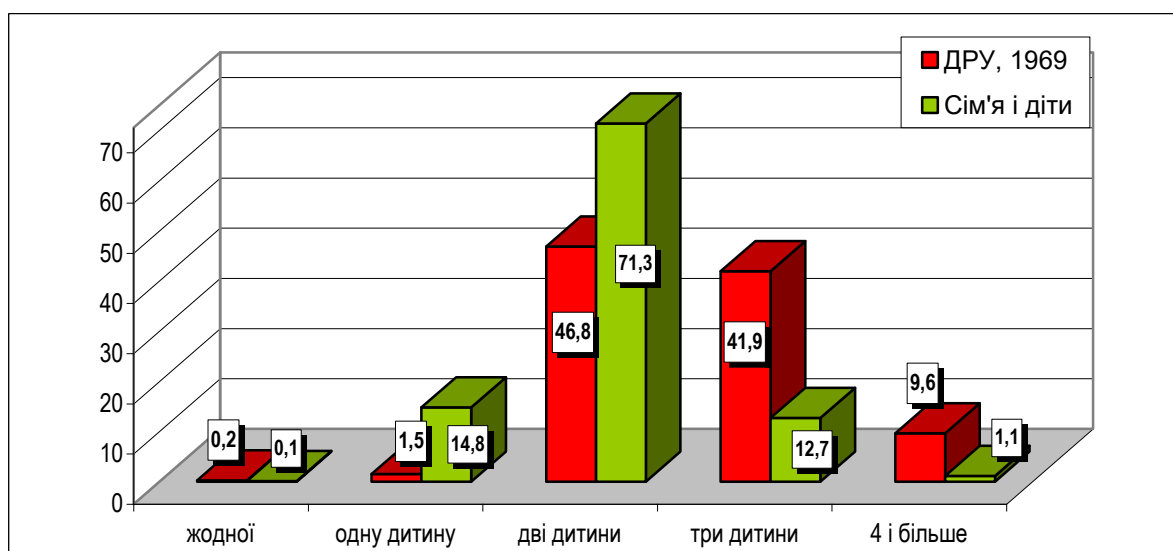

Рис. 3.3.3. Розподіл жінок в Україні віком від 18 до 40 років, які перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі, за ідеальною кількістю дітей у сім'ї (за даними (ДРУ, 1969) та дослідження «Сім'я і діти», 2008 р.), %

⁷⁸ Більш докладно про дослідження див.Белова В.А. Число детей в семье. М.: Статистика, 1975. – 176

Бажана кількість дітей. Бажана кількість – це та кількість дітей, яку б хотів би мати респондент за наявності необхідних умов, виходячи з його особистих схильностей, але без врахування конкретних життєвих обставин (насамперед матеріальних умов), що наразі склалися. Порівняно з ідеальною, бажана кількість дітей є більш конкретним показником. Однак, як справедливо зауважує відомий російський демограф В.Н. Архангельський, необхідно враховувати, що величина цього показника може бути дещо завищеною порівняно з тією кількістю дітей, яку індивід дійсно хотів би мати при наявності у нього всіх необхідних умов⁷⁹. Коли активно пропагується підвищення дитородної активності і на державному рівні здійснюються певні заходи щодо її стимулювання, запитання **«Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності необхідних умов?»** сприймається певною частиною респондентів як таке, що «зобов'язує» назвати більшу кількість дітей, оскільки взамін йому ніби пропонуються «необхідні умови». З іншого боку, неможливість для певної частини респондентів повною мірою усвідомити, *що саме* означають–включають ці «необхідні умови», а в деяких випадках – зневіра, невизнання самої можливості створення таких умов, обумовлюють заниження респондентами бажаної кількості дітей.

У міських поселеннях 54,8% респондентів, а у сільській місцевості 56,4% опитаних за наявності необхідних умов хотіли б мати дві дитини. Частка сільських мешканців, бажана кількість дітей для яких становила три дитини, у 2,6 раза перевищувала частку респондентів, які хотіли б мати тільки одну дитину. Частка респондентів з міських поселень, які хотіли б мати за наявності необхідних умов три дитини, майже не відрізнялась від частки тих, хто бажав би мати тільки одну дитину, але була на 5,2 відсоткових пункти меншою за аналогічну частку опитуваних у сільській місцевості (рис. 3.3.4).

⁷⁹ Архангельский В.Н. Факторы рождаемости. – М.: ТЕИС, 2006. – с. 56

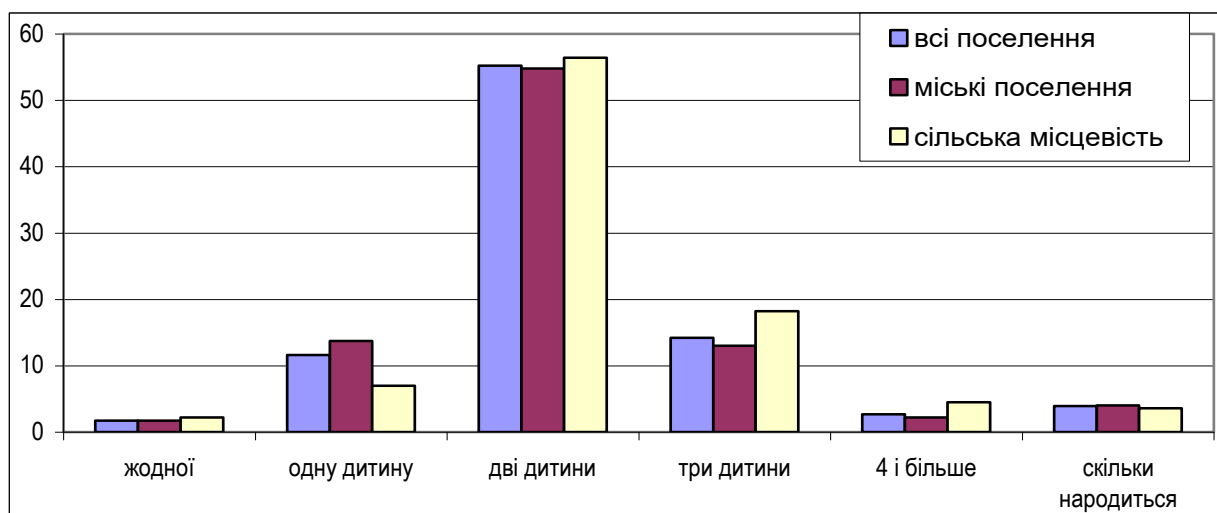

Рис. 3.3.4. Розподіл респондентів за бажаною кількістю дітей, % (квітень 2008 р.)

Частка респондентів, які навіть за наявності необхідних умов не хотіли б мати жодної дитини, становила 1,7%, але показовим фактом є те, що серед цих респондентів 67,9% вже мали дітей.

За результатами обстеження «Сім'я і діти» середня бажана кількість дітей (за врахування особистих схильностей респондентів, але без конкретних обставин його життя) становила 2,12 дитини. Найнижчий показник зафіксовано у наймолодшій групі опитуваних (15-19 років) – 2,00 дитини. Найоптимістичнішими щодо бажаної кількості дітей виявилися групи чоловіків і жінок у віці 30–34 роки (2,19) та чоловіків старше 40 років (2,22).

Запланована всього кількість дітей. Запланована кількість дітей⁸⁰ – це та кількість дітей, яку респондент планує (очікує) мати до кінця дітородного періоду, зважаючи на конкретні обставини свого життя, у т.ч. матеріально-фінансове становище, та на особисті схильності. Запланована всього кількість дітей в одних випадках може співпадати з бажаннями подружжя, в інших – відхилятися від нього.

У розподілі респондентів за кількістю всього запланованих дітей розбіжності щодо відповідних часток опитаних із міських поселень і з сільської місцевості стали дещо контрастнішими. Так, частка опитаних, які

⁸⁰ В деяких дослідженнях застосовується термін «очікувана кількість дітей».

планували мати тільки одну дитину, серед городян на 9,3 відсоткових пункта вища за аналогічну частку у сільських респондентів. Однак у структурі сільських респондентів більшими були частки тих, хто планував мати дві та три дитини (рис.3.3.5.)

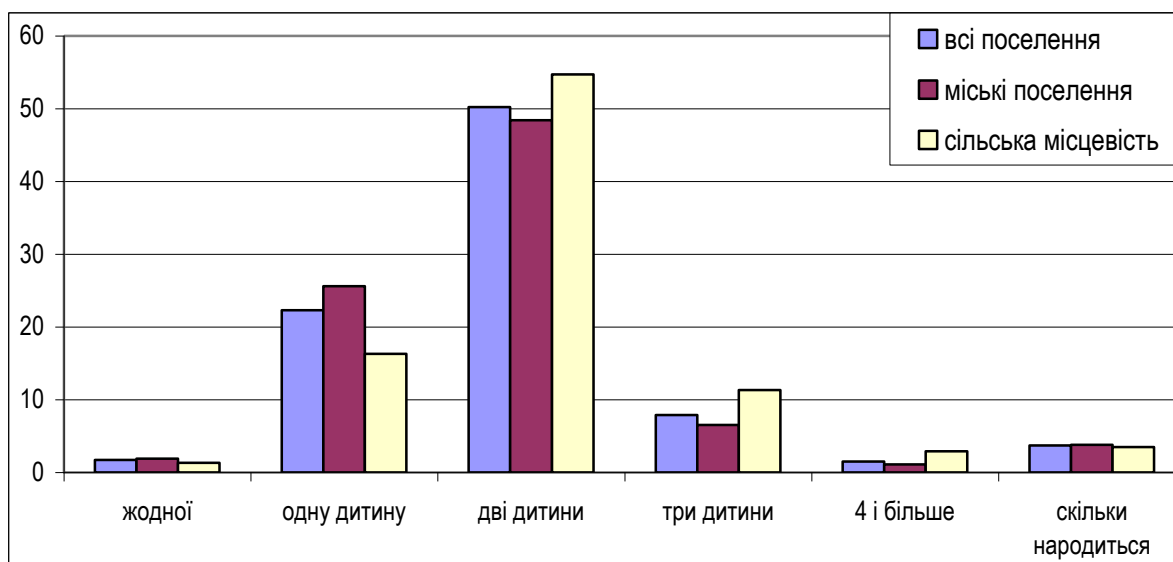

Рис. 3.3.5. Розподіл респондентів за запланованою всього кількістю дітей, % (квітень 2008 р.)

Середня запланована всього кількість дітей для усієї сукупності опитуваних становила 1,82, що менше як середньої ідеальної, так і середньої бажаної кількості дітей.

При визначенні бажаної кількості дітей увагу було зацентровано на факті створення необхідних для їх народження умов, що дає змогу виявити рівень, до якого можна підняти дітородну активність за рахунок зовнішніх компонентів мотивації демографічної поведінки. Різниця між бажаною і запланованою всього кількістю дітей допомагає зрозуміти, наскільки важливими є фактори, які опитувані вважають такими, що обмежують кількість дітей у сім'ї або спричиняють відкладання народження дитини⁸¹.

Оскільки для усіх категорій респондентів лідерами як серед причин відкладання народження дитини, так і серед перепон для народження бажаної

⁸¹ Белова В.А. Число детей в семье. М.: Статистика, 1975. – 24 с.

кількості дітей виступають недостатність матеріального забезпечення сім'ї та відсутність належних житлових умов, то різниця між бажаною і запланованою кількістю дітей насамперед дозволяє з'ясувати значущість цих факторів у формуванні дітородних орієнтацій населення.

З підвищенням віку респондентів зазначена різниця між бажаною і запланованою кількістю дітей збільшується, що дає підстави вважати, що для представниками старших вікових груп названі чинники усвідомлюються краще і при плануванні кількості дітей для них є вагомішими, ніж для молодших респондентів. Так, якщо у наймолодшій групі респондентів створення необхідних умов обумовило б приріст народжених на 0,17, то у найстаршій групі приріст був би вдвічі більшим — 0,38 дит. (рис.3.3.8).

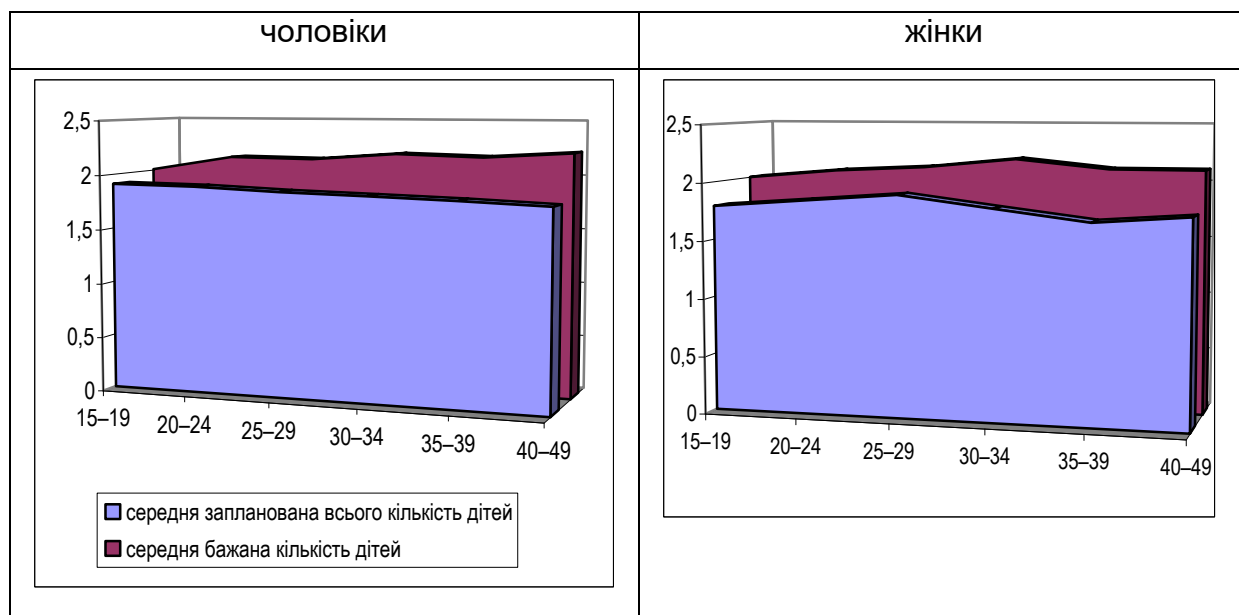

Рис. 3.3.6. Середня бажана і запланована всього кількість дітей у чоловіків і жінок за віковими групами (квітень 2008 р.)

Як це видно з рис. 3.2.7, в обстеженні «ДРУ, 1969» частка жінок у віці від 18 до 40 років, які перебували у зареєстрованому шлюбі, і які планували народити троє і більше дітей, були вищими, ніж у нашому дослідженні «Сім'я і діти» (2008 р.). Водночас в останньому обстеженні більше було респонденток, які планували народження тільки однієї дитини або двох

дітей. Майже незмінною залишається орієнтація більшості опитуваних на модель дводітної сім'ї.

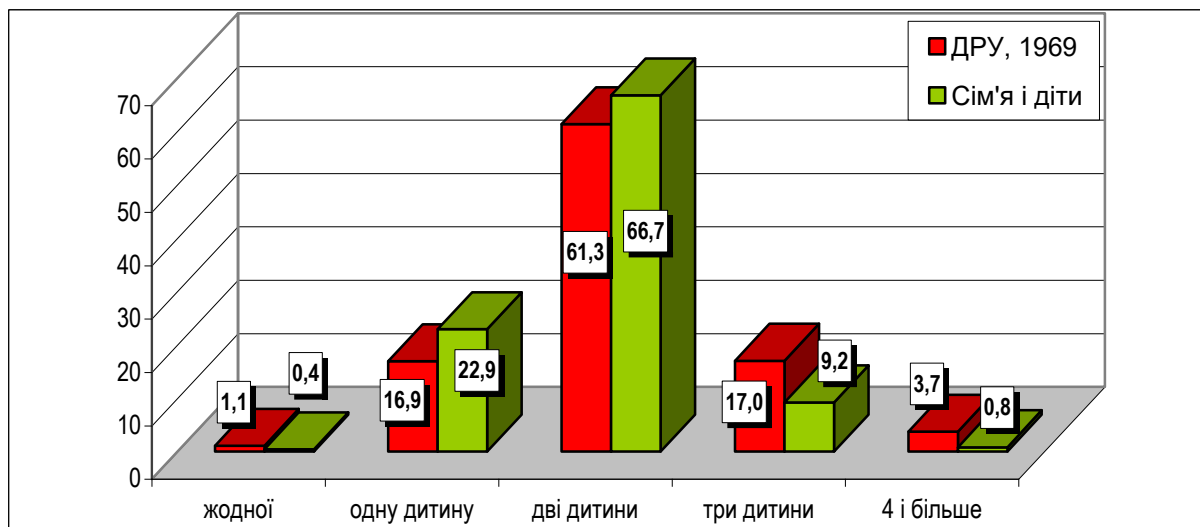

Рис. 3.2.7. Розподіл жінок у віці від 18 до 40 років, які перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі, за запланованою всього кількістю дітей (за даними (ДРУ, 1969) та дослідження «Сім'я і діти», 2008 р.), %

Співставлення розподілу респондентів за їх думками щодо ідеальної, бажаної, запланованої всього кількості дітей виявляє пріоритетність моделі дводітної сім'ї. Однак відсутність умов, необхідних для реалізації дітородних планів, обумовлює поширення однодітності не тільки за рахунок зменшення частки тих, хто бажав би мати троє і більше дітей, але й за рахунок скорочення питомої ваги тих, хто хотів би мати дві дитини (рис. 3.2.8).

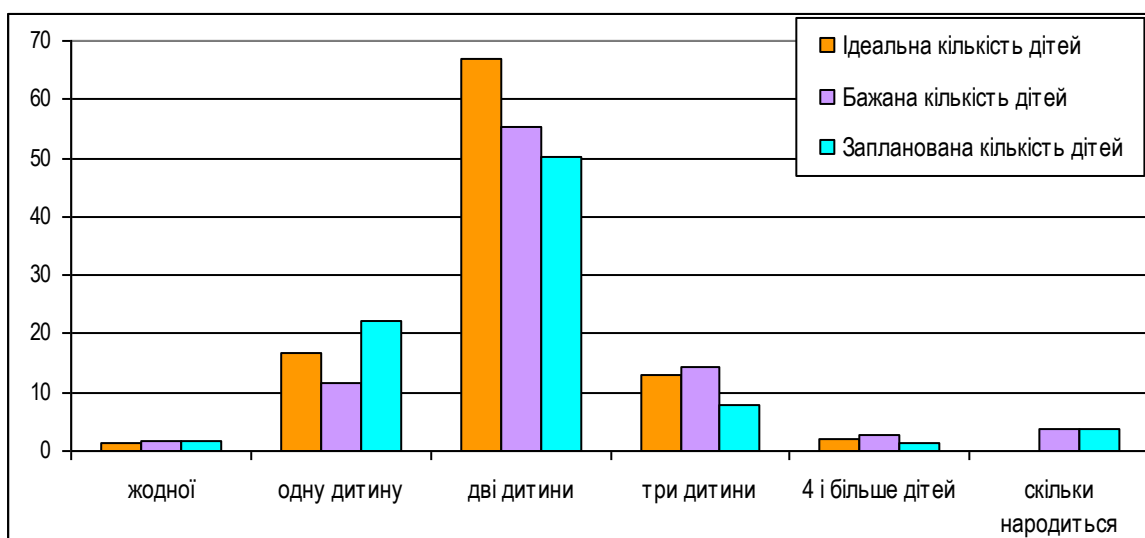

Рис. 3.2.8. Розподіл респондентів за ідеальною, бажаною, запланованою всього кількістю дітей, % (квітень 2008 р.)

Серед респондентів, які ще не мають дітей, найбільша частка опитуваних була зорієнтована народити дві дитини. Привертає увагу доволі значна частка осіб, які не планують мати дітей. Можливо, це не викликало б занепокоєння, якби не позитивна відповідь 20,5% респондентів на запитання **«Як Ви вважаєте, чи виправданою є свідома відмова репродуктивно здорових пар взагалі від народження дітей в Україні?»**. Значна частка респондентів (47,4%) серед тих, хто вже має одну дитину, не планує ще народжувати дітей; майже третина – хотіли б народити ще другу дитину; всього 3,3% опитуваних з однією дитиною планують всього мати троє і більше дітей. Серед респондентів з двома дітьми 83,6% опитуваних хотіли б обмежитися цією кількістю дітей у своїй сім'ї. Майже такою ж була частка тих, хто планує обмежитися наявною нині кількістю дітей, і серед респондентів з трьома дітьми.

Найбільшою часткою респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю на запитання стосовно планованої всього кількості дітей, характеризуються групи респондентів, які ще не мають дітей, а також і тих, хто вже має четверо і більше дітей (відповідно 22,5% і 20,5%). Однак, у першій категорії 78,7% *«не знали»*, що відповісти, тоді як у групі багатодітних респондентів ті, хто не мав чітких дітородних планів на майбутнє, 75,1% вказали *«скільки народиться»* (табл.3.3.4)

Таблиця 3.3.4. Запланована всього кількість дітей у респондентів в залежності від наявної у них кількості дітей.

Наявна кількість дітей	Запланована всього кількість дітей							
	Жодної дитини	Одна дитина	Дві дитини	Три дитини	Чотири і більше дітей	Скільки народиться	Не знаю	всього
Жодної дитини	4,2	19,9	47,0	5,9	0,5	4,8	17,7	100
Одна дитина	-	47,4	34,3	3,2	0,1	3,1	11,9	100
Дві дитини	-	-	83,6	6,1	0,5	2,2	7,6	100
Три дитини	-	-	-	83,7	5,5	4,5	6,3	100
Четверо і більше дітей	-	-	-	-	79,5	15,4	5,1	100

Запланована ще кількість дітей. Чисельно визначились щодо кількості дітей, яку планували ще народити, 40,8% респондентів. Ще 4,1% опитуваних, хоча й не заперечували можливість народження дитини в їх сім'ї у майбутньому, однак не могли вказати, скільки саме дітей вони хотіли б ще мати. Не визначились щодо дітородних планів 15,1% респондентів. Майже кожен п'ятий респондент планував народити ще одну дитину, 18,6% опитуваних хотіли мати ще дві дитини, і незначна частка респондентів планувала народити ще три і більше дітей (2,4%).

Невизначеність дітородних орієнтацій респондентів. Крім з'ясування того, на яку кількість дітей у сім'ї зорієнтовані респонденти, обстеження було покликане також виявити, наскільки чіткими і визначеними були думки респондентів щодо кількості дітей. Частина респондентів зрештою давала відповіді на запитання щодо бажаної й планованої кількості дітей по типу *«скільки народиться»* і *«не знаю»*. Оскільки анкета заповнювалась не безпосередньо респондентами, а за допомогою інтерв'юерів, то вказані відповіді не зачитувалися, але вагання і нерішучість респондентів, їх неспроможність назвати конкретне число, давало підставу інтерв'юєру відмітити варіант «не знаю». У тих випадках, коли респонденти не планували обмежувати кількість дітей, вибирався варіант «скільки народиться». Таким чином, передбачалась перевірка гіпотези щодо того, наскільки респонденти, які заявляють, що бажають або й планують мати дітей «скільки народиться» («скільки Бог дасть»), являють потенціал для поповнення кількості багатодітних сімей.

Із загальної сукупності опитаних 14,5% чисельно так і не змогли визначитися щодо бажаної кількості дітей, яку вони хотіли б мати у сім'ї за наявності необхідних умов; у тому числі, відповідь «скільки народиться» дали 3,9%, «не знаю» — 10,6% опитуваних. При цьому визначитися з бажаною кількістю дітей дещо складніше було опитуваним чоловічої статі. Серед респондентів з міських поселень частка тих, хто не зміг визначитися

була вищою, ніж серед жителів сільської місцевості (відповідно 15,5% і 12,1% тих, хто чітко не визначився).

Частка опитуваних, які не змогли визначити однозначно число запланованих всього дітей, була навіть вищою, ніж у випадку бажаної кількості дітей — 16,4%, у тому числі відповідь «скільки народиться» дали 3,7%, «не знаю» — 12,7% опитаних. Серед жінок у віці 20-24 роки майже третина респондентів відповіли «скільки народиться» (табл. 3.3.5). Цілком ймовірно, що непевність і нестабільність ситуації, в якій опинилися респонденти на момент обстеження, невпевненість у сприятливому перебігу соціально-економічних процесів у майбутньому немалою мірою обумовили невизначеність їх дітородних планів.

Таблиця 3.3.5. Розподіл респондентів різної статі за відповіддю «скільки народиться» у питаннях щодо запланованої і бажаної кількості дітей та за віковими групами, %

Вік респондента	Частки тих, хто відповів «скільки народиться»					
	запланована всього кількість дітей			бажана кількість дітей		
	всього	чоловіки	жінки	всього	чоловіки	жінки
15–19	14,8	18,8	11,3	20,7	25,0	15,3
20–24	20,0	10,9	32,1	16,5	8,7	25,0
25–29	14,8	12,5	17,0	16,5	19,1	13,5
30–34	14,8	17,2	11,3	9,9	11,8	7,7
35–39	15,7	17,2	13,2	15,7	17,7	13,5
40–49	20,0	23,4	15,1	20,7	17,7	25,0

З одного боку, логічно припустити, що через відсутність чітких, визначених уявлень про бажану і заплановану кількість дітей, групи населення без чітких дітородних планів можуть бути найбільш чутливими (у своїй дітородній поведінці) до соціально-економічних умов та заходів демографічної політики, що матимуть місце у найближчому майбутньому. З іншого, примітним є те, що поряд з такими основними причинами обмеження кількості дітей у сім'ї як «недостатність матеріального забезпечення», «відсутність належних житлових умов», респонденти, які на питання про бажану кількість дітей відповіли «скільки народиться», частіше, ніж інші, називали «бажання досягти успіхів у кар'єрі». Частка таких респондентів

становила 30,6% і серед них було немало молоді, котра, імовірно, по-перше, ще всерйоз не обдумувала свої дітородні плани і, по-друге, вирізняється налаштованістю насамперед на освітньо-професійні досягнення в осяжному майбутньому. До речі, другою групою, в якій зафіксовано підвищену частоту вибору відповіді **«бажання досягти успіхів у кар'єрі»** на питання щодо перепон для народження бажаної кількості дітей, були опитувані, які за наявності необхідних умов хотіли б мати одну дитину. Зі збільшенням же бажаної кількості дітей частка респондентів, для яких бажання досягти успіхів у кар'єрі є перепорою для народження бажаної кількості дітей, зменшується. Наприклад, серед тих, хто бажав би мати чотири і більше дітей, така частка становила 7,1% опитуваних. Зменшуються й частки тих, хто побоюється **зниження, у зв'язку з народженням дитини, своєї конкурентноздатності і втрат заробітку**. Але серед респондентів, які не змогли визначитися щодо бажаної кількості дітей і вказали «скільки народиться», частка тих, хто висловив такі побоювання, була у 2–3 рази вищою, ніж серед опитуваних, які чітко вказали бажану кількість дітей. Більше того, 20,7% респондентів серед тих, хто бажав мати стільки дітей, скільки народиться, вказали, що причиною обмеження кількості дітей в сім'ї є **зайнятість і професійне навантаження, недостатність часу для догляду і виховання дітей** (для порівняння: аналогічна частка серед тих, хто бажав би мати чотирьох і більше дітей, становила 14,3%).

З огляду на вищезазначене вважаємо, що групу респондентів, які хотіли б мати стільки дітей, скільки народиться, навряд чи можна розглядати як потенційних багатодітних батьків. Вагомість здебільшого суб'єктивних перепон для народження бажаної кількості дітей для цих опитаних вказує на те, що вони, швидше за все, намагатимуться обмежувати кількість дітей, щоб мати можливість реалізувати себе у професійній діяльності.

Значущість сім'ї та дітей в ієрархії життєвих цінностей. Найважливішою цінністю у житті, на думку переважної більшості респондентів залишається **сім'я**: 98,7% жінок і 98,0% чоловіків вказали, що

сім'я для них «*дуже важлива*» або «*скоріше, важлива*». Кожні дев'ять із десяти жінок і вісім з десяти чоловіків визначали сім'ю як «дуже важливу» життєву цінність. *Діти* у цій ієрархії опинилась на другому місці, причому для жінок вони мають більшу значущість, ніж для чоловіків. Так, серед жінок 80,9% вказали, що діти для них є «дуже важливими», тоді як серед чоловіків це визнали 64,3% (табл. 3.3.6).

Таблиця 3.3.6. Розподіл респондентів за відповідями на питання щодо важливості для них певних життєвих цінностей, %*

	чоловіки				жінки				Обидві статі			
	Дуже важливо	Скоріше, важливо	Скоріше, не важливо	Зовсім не важливо	Дуже важливо	Скоріше, важливо	Скоріше, не важливо	Зовсім не важливо	Дуже важливо	Скоріше, важливо	Скоріше, не важливо	Зовсім не важливо
Сім'я	81,5	16,5	1,4	0,6	90,5	8,2	0,9	0,4	86,1	12,3	1,1	0,5
Діти	64,3	21,6	8,7	5,4	80,9	11,8	3,9	3,3	72,7	16,7	6,3	4,3
Робота	58,9	33,4	5,4	2,3	50,4	38,9	8,0	2,7	54,6	36,2	6,7	2,5
Друзі	49,7	43,7	6,2	0,5	39,6	50,8	9,0	0,6	44,6	47,3	7,6	0,5
Вільний час	35,2	49,8	13,6	1,4	30,2	51,3	16,0	2,5	32,7	50,6	14,8	2,0
Політика	5,8	28,2	41,1	24,9	3,6	21,4	42,3	32,8	4,7	24,8	41,7	28,9
Релігія	12,3	37,8	32,8	17,1	20,4	44,7	25,2	9,6	16,4	41,3	28,9	13,3
Хобі	19,1	50,8	23,4	6,7	15,8	43,5	31,7	8,9	17,4	47,1	27,6	7,9

*респондентам було запропоновано висловити свою думку з приводу кожної з цінностей

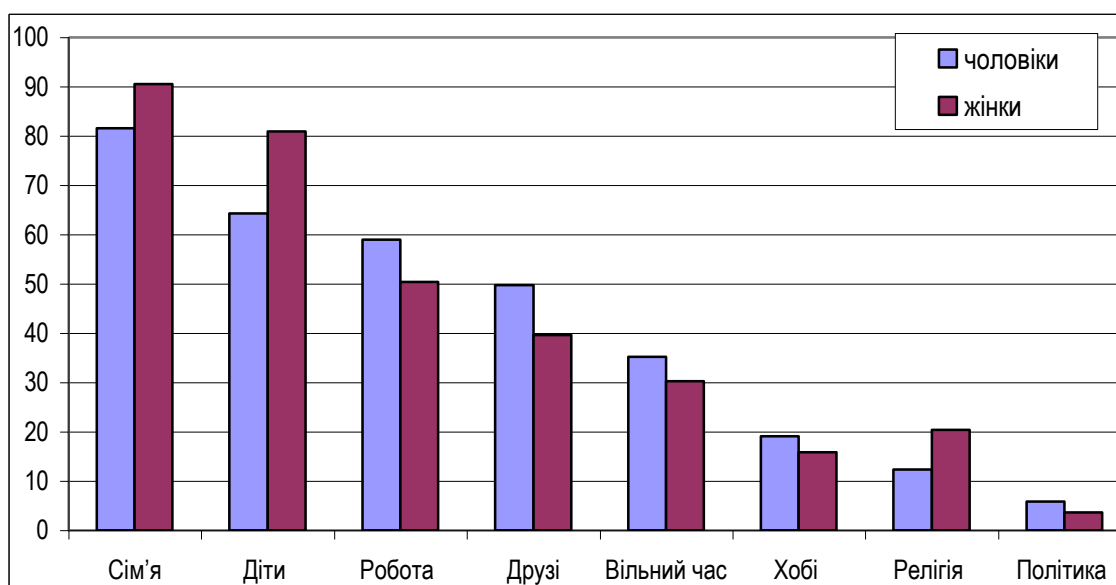

Рис. 3.3.9. Думки респондентів щодо найважливіших цінностей у житті (% респондентів, які визначили категорію як «дуже важливу»)

Існує певна диференціація відповідей стосовно цінності дітей у залежності від типу поселення. У селищах міського типу частка респондентів, для яких діти є дуже важливими, виявилась найбільшою (77,6% чоловіків, 85,9% жінок). Водночас, у великих містах частка таких респондентів була найнижчою (52,9% чоловіків, 74,9% жінок).

Навіть серед респондентів, які не хотіли б мати жодної дитини за наявності необхідних умов, частка тих, хто поставив цінність дітей на найвищий рівень, становила 76,2%; ще 11,4% цих респондентів обрали варіант «скоріше, важливі». Частка респондентів, які вказали, що діти є дуже важливими для них, серед тих, хто не планував мати дітей, була нижчою, ніж у попередньому випадку, але доволі високою з огляду на те, що ці респонденти не бачать себе у ролі батьків. Логічним уявляється збільшення частки респондентів, які вважають, що діти для них «дуже важливі», із підвищенням кількості всього запланованих дітей (рис. 3.3.10). Серед тих, хто планував мати всього одну дитину, частка таких опитаних становила 72,0%, серед налаштованих на дві дитини – 76,1%, на три дитини – 78,3%, чотири і більше – 86,9%.

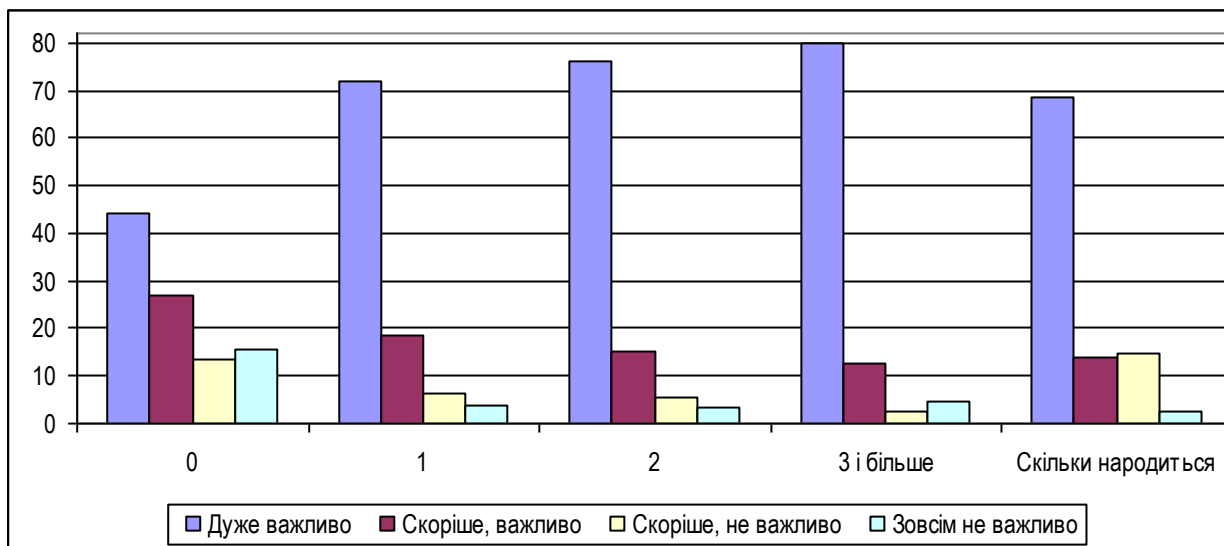

Рис. 3.3.10. Оцінка респондентами цінності дітей у залежності від кількості дітей, яку вони планують мати.

Роботу як «дуже важливу» охарактеризували 58,9% чоловіків і 50,4% жінок, але у респонденток розподіл відповідей стосовно даної цінності виявився зміщеним (порівняно з чоловіками) у бік варіанту *«скоріше важлива»*.

Цінність *вільного часу* у всіх респондентів поступалась важливості *друзів*, причому серед опитуваних чоловіків 49,7% відмітили останню категорію як «дуже важливу» і ще 43,7% як «скоріше важливу», тоді як у жінок відповідні частки становили 39,6% і 50,8%.

Та найнижчим рівнем значущості (найменшою часткою відповідей «дуже важливо») вирізняється категорія *політика* (4,7% усіх респондентів). Відповідно частки респондентів, які визначили політику як «скоріше, не важливо» і «зовсім не важливо», були найбільшими і у сукупності становили 70,6%.

Уявлення про причини відкладання народження дитини у залежності від кількості наявних дітей у респондентів. Однією із відмітних рис сучасного підвищення народжуваності в Україні є її компенсаційний приріст, тобто реалізація народжень, відкладених у попередні найтяжчі роки соціально-економічної кризи. Водночас певна частина населення продовжує відкладати народження дитини, очікуючи на «кращі часи», або керуючись власними життєвими планами (на здійснення яких, безумовно, також впливають загальні умови дітородної діяльності в країні). В обстеженні «Сім'я і діти, 2008» з'ясуувались думки респондентів щодо чинників, через які сім'ї в Україні нині не наважуються народжувати дітей, а відкладають це на майбутнє (найближче або більш віддалене). Питання **«З чим, на Вашу думку, пов'язані відкладання народження дітей в Україні?»** передбачало виявлення думок-міркувань респондента з цього приводу безвідносно до його особистої ситуації. Для того, щоб дізнатись, які чинники впливають на рішення безпосередньо сім'ї опитуваного народити дитину дещо пізніше, ставилось інше запитання: **«Що може спричинити відкладання народження першої/наступної дитини для Вас?»**.

Головними причинами відкладання народження дітей в Україні респонденти вважають *«недостатній рівень матеріального добробуту більшості населення»* (73,6%) та *«невирішеність житлової проблеми»* (50,2% відповідей). Обидві причини відносяться до економічних факторів мотивації відкладання народження дітей. Однак аналіз відповідей респондентів, у яких на момент опитування вже були діти, виявив дещо відмінну від загальної «дислокацію» головних причин відкладання народження дітей в Україні. Так, *невпевненість у майбутньому дітей*, на їх думку, є вагомішим чинником відкладання народження дитини, ніж невирішеність житлової проблеми. Причому у респондентів з однією дитиною відповідь «невпевненість у майбутньому» вказувалась майже нарівні з «невирішеністю житлової проблеми» (а бездітні взагалі не надавали їй пріоритетного значення); серед респондентів же з трьома дітьми її позиція у ранжованому ряду причин відкладання народження дітей була вищою (табл. 3.3.7).

Таблиця 3.3.7. Думки респондентів щодо головних причин відкладання народження дітей в Україні (у залежності від наявної кількості дітей у них), %*

<i>Причини відкладання народження дітей в Україні</i>	Всі респонденти	Частки респондентів, у яких			
		Немає дітей	Одна дитина	Дві дитини	Три і більше дітей
Труднощі поєднання кар'єри, отримання освіти з виконанням батьківських обов'язків	33,5	38,2	31,1	30,0	30,1
Недостатній рівень матеріального добробуту більшості населення України	73,6	72,7	75,3	73,3	69,9
Невпевненість в майбутньому дітей	47,7	<u>42,9</u>	51,7	49,2	50,6
Нестабільність політичної і соціально-економічної ситуації в країні	29,5	27,9	32,4	27,6	33,3
Безробіття та інші проблеми із зайнятістю	38,3	36,7	38,8	38,9	44,9
Невирішеність житлової проблеми	50,2	51,6	<u>51,3</u>	<u>47,6</u>	<u>47,4</u>
Проблеми доступу до доброякісних послуг освіти (дошкільної, загальної та вищої)	14,1	13,6	14,2	14,7	14,1
Незадовільний стан медичного обслуговування дитородної діяльності в країні	15,9	15,3	14,7	18,5	16,0
Нестабільність шлюбно-сімейних відносин	17,9	19,5	17,1	16,2	19,2

* можна було обрати до п'яти варіантів відповідей, тому сума відсотків відповідей перевищує 100%

Із збільшенням кількості наявних дітей у респондентів підвищується частка тих, хто виділяє серед причин відкладання народження дітей в Україні **безробіття та інші проблеми із зайнятістю**. Так, частка опитуваних без дітей, які вказали на цю причину, становила 36,7%, тоді як аналогічна частка серед респондентів, які мали троє дітей, сягала майже 45%.

Серед респондентів з дітьми частка тих, хто вважає, що **труднощі поєднання кар'єри, отримання освіти з виконанням батьківських обов'язків** зумовлюють відкладання народжень, знаходилась на рівні 30–31%. У складі респондентів, у яких на період обстеження не було дітей, частка тих, хто оцінював проблеми поєднання професійної діяльності і виховання дітей як причину відкладання народжень, піднялась до 38,2%.

Третина багатодітних респондентів (осіб з трьома або більшою кількістю дітей) була занепокоєна **нестабільністю політичної і соціально-економічної ситуації в країні**, що, на їх думку, спричиняє відкладання народження дітей. Вагомість цього фактора для інших груп респондентів була дещо меншою.

Та обставина, що порівняно невелика частка респондентів звернула увагу на такі чинники відкладання народжень як **«незадовільний стан медичного обслуговування дитородної діяльності в країні», «проблеми доступу до якісної освіти», «нестабільність шлюбно-сімейних відносин»**, на наш погляд, пояснюються тим, що вони сприймаються здебільшого крізь призму матеріального забезпечення. Наприклад, респонденти могли розмірковувати: «Якщо немає фінансових проблем, можна скористатися якісними послугами приватної клініки, влаштувати дитину у приватний дитячий садок, де розвитком малюка займатимуться ініціативні, творчі професіонали» або «Сімейні відносини найчастіше погіршуються через постійні матеріальні труднощі».

Причини відкладання жінками-респондентками народження першої/наступної дитини і перепони для народження ними бажаної кількості дітей. Недостатність матеріального забезпечення сім'ї

виявилась для респондентів найвагомішою перепоною для народження ними бажаної кількості дітей. Показовим є те, що частка жінок, які вказали на цей мотив обмеження кількості дітей, серед одnodітних була більшою, ніж у бездітних жінок (відповідно 56,4% і 48,4%), а серед жінок з двома дітьми ця частка була ще вищою (58,7%) (табл. 3.3.8).

Таблиця 3.3.8. Думки опитаних жінок щодо основних перепон для народження бажаної кількості дітей у залежності від наявної кількості дітей у них, %*

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Всі респонденти	Жінки, у яких			
		Немає дітей	Одна дитина	Дві дитини	Три і більше дітей
Недостатність матеріального забезпечення сім'ї	53,7	48,4	56,4	58,7	57,0
Бажання досягти успіхів у кар'єрі	18,2	<u>31,9</u>	9,1	6,0	5,1
Зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей	13,0	12,5	13,5	10,7	10,1
Відсутність належних житлових умов	38,6	38,6	38,4	39,5	40,5
Напружені стосунки в сім'ї (у тому числі між членами подружжя)	8,5	7,0	11,5	10,7	13,9
Проблеми зі здоров'ям	16,9	16,5	24,4	21,9	<u>20,3</u>
Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	23,6	17,1	<u>25,8</u>	<u>28,1</u>	19,0
Небажання шлюбного партнера мати більше дітей	6,7	3,6	7,1	7,8	8,9
Зниження конкурентноздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей	3,1	4,8	4,2	3,6	–
Бажання зосередитись на власних інтересах	6,1	8,0	3,8	2,9	3,8
Бажання мати більше вільного часу	4,9	5,8	3,5	3,6	2,5

* можна було обрати три варіанти відповідей, тому сума може бути більшою 100%

Однак при дослідженні позиції (ролі) матеріального фактора серед причин відкладання народжень у жінок з різною кількістю наявних дітей, вимальовується дещо інша картина. Так, серед жінок, у яких ще немає дітей, 47,8% послалися на намір перед народженням першої дитини поліпшити

матеріально-фінансове становище. Серед жінок з однією дитиною та з двома дітьми частки тих, які вказали на необхідність поліпшення матеріально-фінансового становища для народження наступної дитини, виявилися меншими, ніж серед бездітних жінок.

Доволі парадоксальним є той факт, що серед жінок, які мали дві дитини, спостерігається найбільша частка тих, хто вбачає у матеріальних труднощах головну перепону для народження бажаної кількості дітей, і водночас при з'ясуванні причин відкладання народження наступної дитини частка жінок, які послалися на необхідність поліпшення матеріально-фінансового становища, була у 1,6 раза нижчою. Частково це можна пояснити різними формулюваннями варіантів відповідей щодо перепон для народження бажаної кількості дітей і причин відкладання народження першої/наступної дитини. У першому випадку «недостатність матеріального забезпечення» сприймається як цілком об'єктивний фактор, незалежний від респондента, у другому – «наміри поліпшити матеріально-фінансове становище» передбачають діяльність суб'єктів (респондентів), спрямовану на покращення ситуації. Ймовірно оптимістичний настрій, притаманний респондентам без дітей, певною мірою втрачається тими, хто вже має досвід народження й утримання дитини.

Респонденти з двома дітьми є старшими за тих, хто ще не має дітей, тому логічно припустити, що вони вже досягли певного матеріального достатку, але не бачать реальних перспектив подальшого поліпшення життєвих умов, принаймні до такого рівня, щоб це дало їм змогу народити ще одну дитину. Їх більш зважена оцінка, яка ґрунтується на життєвих реаліях конкретної сім'ї і власних соціально-трудовах характеристиках та пов'язаних з ними перспективах, а також на порівнянні становища своєї сім'ї з більш заможними сім'ями, зумовлює посилення сумнівів щодо можливості поліпшити добробут власними силами. Очевидно, саме тому «намір поліпшити матеріально-фінансове становище» вже не відіграє роль настільки вагомої причини відкладання народження дитини.

Принагідно зауважимо, що 77,7% респондентів з двома дітьми оцінили фінансове становище своєї родини як таке, за якого їм «вистачає на харчування і необхідний одяг, взуття». Серед них 32,7% зауважили, що для таких покупок, як красивий костюм, мобільний телефон, мала побутова техніка (праска, пилосос тощо), їм необхідно збирати або позичати гроші, брати кредит; а 45,0% необхідно збирати або позичати гроші для придбання дорогих речей (велика побутова техніка – телевізор, холодильник, комп'ютер, пральна машина).

Імовірно, зневіра та невпевненість у власних можливостях щодо вирішення тих проблем життєдіяльності сім'ї, які потребують значних фінансових вкладень, «знецінює» в очах респондентів з дітьми ще одну вагому причину відкладання народження дитини – **намір створити житлові умови, необхідні для дитини**. Частка жінок, які вказали на нього, серед дводітних респонденток була у 1,7 раза нижчою, ніж аналогічна частка для жінок, у яких ще немає дітей (відповідно 27,0% і 45,6%). Водночас **відсутність належних житлових умов** (як об'єктивна ситуація) стала чинником обмеження кількості дітей для 39,5% дводітних жінок (тобто їх частка була на 12,5 відсоткових пункта вищою за частку тих, хто має намір створити житлові умови, необхідні для дитини, перед її народженням) (табл.3.3.9).

У тих випадках, коли запропонована відповідь неявно передбачала пасивне очікування вирішення тих чи інших проблем, які перешкоджають повному задоволенню потреби у дітях, як наприклад **«очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування, дошкільної (шкільної) освіти, соціального захисту материнства і дитинства»**, або **«бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні»**, частки респондентів, які обрали дані варіанти відповідей, були більшими серед одно- та дводітних респондентів порівняно з бездітними. Переважно об'єктивний характер такого фактора-перешкоди для народження бажаної кількості дітей як **«неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)»** також

позначився значно більшими частками респондентів, які його обрали, серед однодітних і дводітних. Отримані результати слугують, на наш погляд, непрямым підтвердженням й ілюстрацією слушності думок відомого російського демографа А.Вишневського з приводу переорієнтації політики у царині дітонародження та розвитку сім'ї. Так, він зауважує, що для активізації, для того, щоб працював такий принцип сімейної політики як «опора на власні сили», необхідно, щоб у сім'ї були ці «сили», необхідно, щоб сім'я була спроможною сама себе забезпечувати⁸².

Таблиця 3.2.9. Причини відкладання народження першої/наступної дитини опитаними жінками у залежності від наявної у них кількості дітей, %*

<i>Причини відкладання народження першої/наступної дитини</i>	Всі респонденти	Жінки, у яких			
		Немає дітей	Одна дитина	Дві дитини	Три і більше дітей
Бажання завершити здобуття освіти	19,0	<u>43,6</u>	7,8	6,5	10,1
Наміри створити житлові умови, необхідні для дитини	37,8	45,6	33,8	27,0	36,7
Наміри поліпшити матеріально-фінансове становище	45,9	47,8	41,3	35,9	41,8
Складні взаємини у сім'ї	8,7	6,0	12,2	8,0	12,7
Бажання пожити «для себе»	20,2	23,9	14,4	<u>18,8</u>	<u>26,6</u>
Плани щодо зміцнення здоров'я	13,6	12,7	<u>19,6</u>	16,3	15,2
Необхідність інтервалу між народженням дітей/або попередньою вагітністю	6,1	2,4	11,8	7,4	8,9
Бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні	11,3	8,0	13,3	10,3	10,1
Очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування; дошкільної (шкільної) освіти; соціального захисту материнства і дитинства	9,7	5,2	11,3	11,4	5,1
Наміри перевірити почуття (міцність стосунків із партнером)	6,6	13,1	5,1	3,6	1,3
Очікування на офіційну реєстрацію шлюбних стосунків	4,8	9,4	4,2	1,8	2,5

*можна було обрати три варіанти відповідей, тому сума може бути більшою 100%

⁸² <http://www.rg.ru/2006/11/07/vishnevskij-dz.html>

У цілому ж мусимо ще раз наголосити, що як серед перепон для народження бажаної кількості дітей, так і серед причин відкладання народження дитини в усіх групах респондентів найвагомішими були недостатність матеріального забезпечення та відсутність належних житлових умов (рис. 3.3.12).

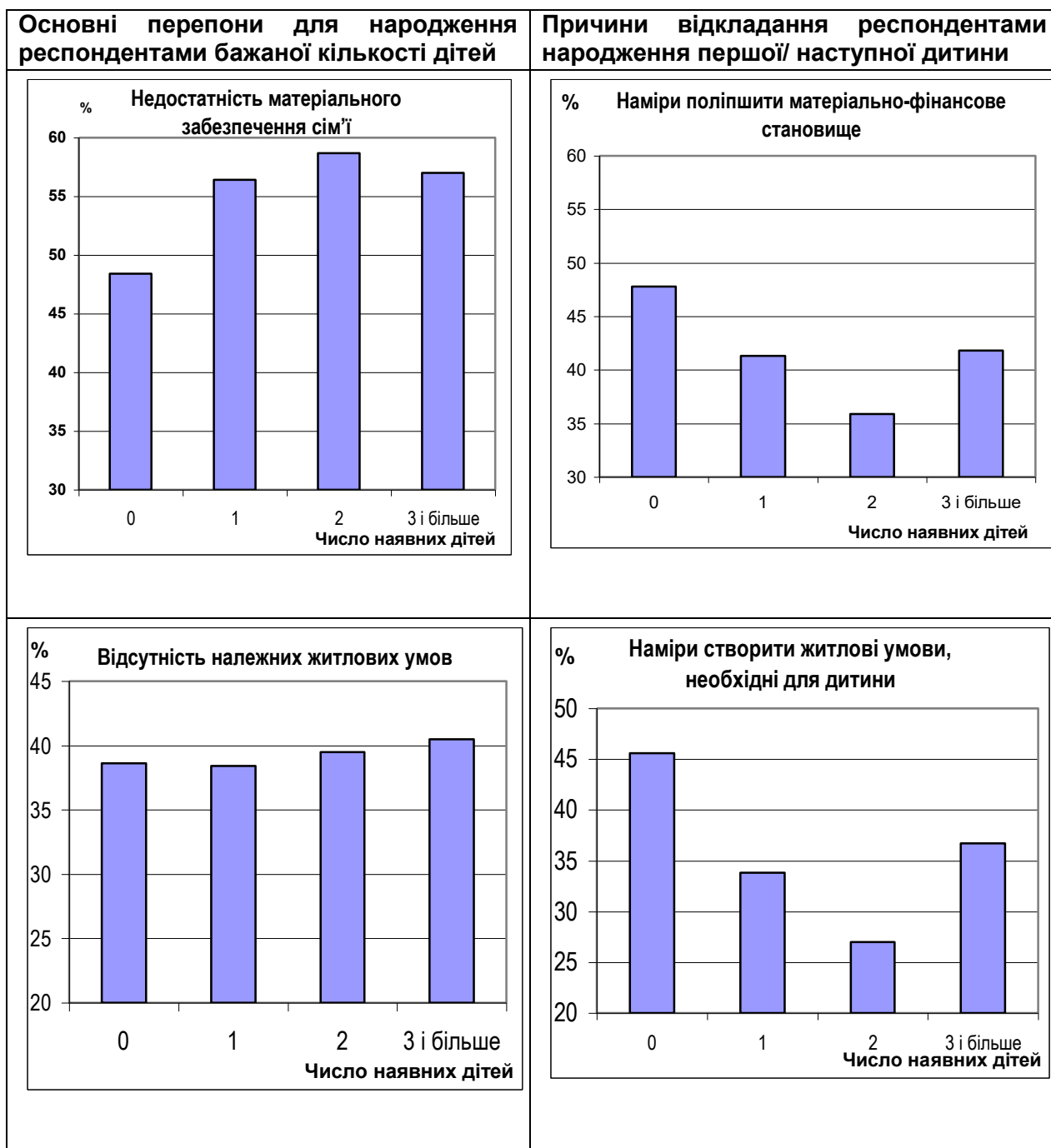

Рис. 3.2.11. Частки опитаних жінок з різною наявною кількістю дітей, які вказали фактори «недостатності матеріального забезпечення» та «відсутності належних житлових умов» як перепони для народження бажаної кількості дітей та як причини відкладання народження, % (квітень 2008р.)

Перепони для народження бажаної кількості дітей, причини відкладання респондентами народження першої/наступної дитини, у залежності від бажаної кількості дітей. Респонденти, бажана кількість дітей для яких одна, дві або три дитини, головною причиною відкладання народження першої або наступної дитини вказали **«наміри поліпшити матеріально-фінансове становище»**. На другому місці опинились **«наміри створити житлові умови, необхідні для дитини»**. Однак респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати четверо або більше дітей, у ряду причин найчастіше називали саме **«наміри створити житлові умови, необхідні для дитини»**. Частка таких респондентів становила 39,3%, тоді як частка тих, відкладає народження наступної дитини через наміри поліпшити матеріально-фінансове становище, у налаштованих на багатодітність респондентів становила 34,5% і перевищувала лише відповідну частку серед тих, хто навіть за наявності необхідних умов не хотів би мати жодної дитини, але при цьому була у 1,4 раза нижчою за відповідну частку серед тих, хто бажав би за необхідних умов мати три дитини.

Для респондентів, які вказали як бажану кількість дітей чотири і більше, вагомішою, ніж для інших респондентів, причиною відкладання народження дитини стало **очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування, освіти, соціального захисту материнства і дитинства**, а от **бажання пожити для себе** як причина відкладання народження дитини, рідко, порівняно з іншими групами респондентів, вказувалось тими, хто зорієнтований на четверо і більше дітей. Водночас бажання пожити для себе називалось як причина відкладання дітонародження майже кожним третім респондентом з числа тих, хто бажав би мати одну дитину. Частка бажуючих пожити для себе серед орієнтованих на одnodітність перевищувала аналогічну частку серед тих, хто хотів би мати дві дитини у 1,6 раза, а відповідну частку серед тих, хто

хотів би мати три дитини, у 2,1 раза та частку для респондентів, які хотіли би мати чотирьох і більше дітей – у 2,6 раза.

Бажання завершити здобуття освіти частіше називали респонденти, для яких бажаною кількістю є одна або дві дитини. Планували *зміцнити здоров'я перед народженням дитини* 13,6% респондентів. Дещо меншою була їх частка серед тих, хто хотів би народити дві дитини (табл. 3.3.10).

Таблиця 3.3.10. Причини відкладання народження першої/наступної дитини у залежності від бажаної кількості дітей, %*

<i>Причини відкладання народження першої/наступної дитини</i>	Всі респонденти	Респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати (бажана кількість дітей)					
		Жодної дитини	Одну дитину	Дві дитини	Три дитини	Чотири і більше	Скільки народиться
Бажання завершити здобуття освіти	19,0	3.7	25.2	<u>19,4</u>	15,2	9,5	20,7
Наміри створити житлові умови, необхідні для дитини	37,8	<u>18,5</u>	38,2	37,6	41,2	39,3	49,6
Наміри поліпшити матеріально-фінансове становище	45,9	29,6	44,0	47,0	49,8	34,5	53,7
Складні взаємини у сім'ї	8,7	7.4	9,1	7,9	9,0	9,5	9,1
Бажання пожити «для себе»	20,2	29,6	<u>30,5</u>	18,7	14,5	11,9	<u>25,6</u>
Плани щодо зміцнення здоров'я	13,6	16.7	15,2	12,5	<u>15,8</u>	13,1	16,5
Необхідність інтервалу між народженням дітей/або попередньою вагітністю	6,1	1.9	1,7	6,6	10,4	7,1	9,1
Бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні	11,3	16.7	10,8	11,4	11,5	11,9	8,3
Очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування; дошкільної (шкільної) освіти; соціального захисту материнства і дитинства	9,7	9.3	6,9	10,5	8,8	<u>16,7</u>	12,4
Наміри перевірити почуття (міцність стосунків із партнером)	6,6	3.7	7,5	6,1	7,5	1,2	9,9
Очікування на офіційну реєстрацію шлюбних стосунків	4,8	–	4,2	5,2	6,6	1,2	–

* можна було обрати три варіанти відповіді, тому їх сума може бути більшою 100%

Аналіз думок респондентів щодо основних перепон для народження бажаної кількості дітей у залежності від кількості дітей, яку респонденти хотіли б мати за наявності усіх необхідних умов, знову-таки продемонстрував безперечне «лідерство» матеріального чинника, причому,

чим більшою була бажана кількість дітей, тим вагомішим ставав цей чинник. Так, серед опитуваних, які навіть за наявності необхідних умов не хотіли би мати жодної дитини, частка тих, хто вказав на недостатність матеріального забезпечення сім'ї, становила 38,9%, серед тих, для кого бажана кількість дітей – одна дитина, ця частка сягнула 48,8%, а серед респондентів, які хотіли б мати трьох або більше дітей, вже понад 58% вказали на матеріальні труднощі як перепону для здійснення своїх бажань (табл. 3.3.11).

Таблиця 3.3.11. Основні перепони для народження респондентами бажаної кількості дітей (у залежності від бажаної кількості дітей), %*

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Всі респонденти	Респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати (бажана кількість дітей)					
		Жодної дитини	Одну дитину	Дві дитини	Три дитини	Чотири і більше	Скільки народиться
Недостатність матеріального забезпечення сім'ї	53,7	38,9	48,8	55,2	58,1	58,3	47,1
Бажання досягти успіхів у кар'єрі	18,2	7,4	<u>24,7</u>	18,1	15,2	7,1	<u>30,6</u>
Зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей	13,0	13,0	14,7	12,9	10,6	14,3	20,7
Відсутність належних житлових умов	38,6	29,6	37,4	39,5	42,8	40,5	38,8
Напружені стосунки в сім'ї (у тому числі між членами подружжя)	8,5	5,6	8,6	7,7	11,3	14,3	8,3
Проблеми зі здоров'ям	16,9	24,1	19,7	15,8	15,8	14,3	13,2
Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	23,6	<u>25,9</u>	23,3	<u>23,5</u>	<u>27,1</u>	<u>22,6</u>	18,2
Небажання шлюбного партнера мати більше дітей	6,7	11,1	8,0	6,2	7,0	13,1	9,1
Зниження конкурентноздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей	3,1	1,9	3,3	3,1	2,5	2,4	7,4
Бажання зосередитись на власних інтересах	6,1	20,4	7,2	5,8	3,2	3,6	9,1
Бажання мати більше вільного часу	4,9	9,3	5,0	4,8	5,0	3,6	7,4

* можна було обрати три варіанти відповідей, тому їх сума може бути більшою 100%

Доволі суперечливим може видатися включення до аналізу основних перепон для народження бажаної кількості дітей думок респондентів, які навіть за наявності необхідних умов не хотіли б мати жодної дитини, адже за відсутності потреби у дітях усунення будь-яких перепон неспроможне стимулювати дітородну активність. Однак стислий аналіз визначених ними перепон для тих, хто воліє лишитися бездітним, дозволяє умовно розподілити цю групу респондентів на «еґоїстичних» і «песимістичних». Перші не хотіли б мати жодної дитини через **бажання зосередитись на власних інтересах і мати більше вільного часу** (29,6%). Серед причин відкладання народження дитини **бажання пожити для себе** у респондентів, які не хочуть мати дітей, поділяє пріоритетні позиції з намірами поліпшити матеріально-фінансове становище (див. табл. 3.3.10).

Зазначимо, що зі збільшенням бажаної кількості дітей у респондентів зменшується частка тих, хто заради власних інтересів відмовляється від народження дитини (табл. 3.3.11), або відкладає народження наступної дитини через бажання пожити «для себе» (табл. 3.3.10).

«Песимістичні» ж респонденти, скоріш за все, не вірять у саму можливість створення «необхідних умов» для народження бажаної кількості дітей (як щодо забезпечення матеріального добробуту і належних житлових умов, так і у царині забезпечення високого рівня освіти дітей, їх якісного медичного обслуговування). Цю думку підтверджує й та обставина, що 16,7% опитуваних серед тих, хто не хотів би мати дітей, бажають спочатку дочекатися соціально-політичної стабільності в країні, а потім вирішувати питання щодо народження дитини (див. табл. 3.2.10). Водночас майже четверта частина респондентів з числа тих, хто не хотів би мати жодної дитини, можливо, радше **не можуть** мати дітей через проблеми зі здоров'ям.

Таким чином, з точки зору «заохочування» до народження дитини, навряд чи можливо змінити позицію «егоїстичної» групи. Щодо «песимістичних», то покращання соціально-економічної ситуації в країні, посилення їх впевненості у власних силах певною мірою може спонукати цю групу населення до народження принаймні однієї дитини.

Високою лишається ймовірність відмови від народження бажаної кількості дітей через відсутність належних житлових умов. Серед респондентів, які хотіли б мати троє і більше дітей, частка тих, хто вказав як перепону для народження бажаної кількості дітей відсутність належних житлових умов, становила 42,4% (при цьому недостатність матеріального забезпечення сім'ї вважають перепону 58,2% опитуваних цієї групи).

Бажана кількість дітей для партнерів респондентів. Демографічна поведінка індивіда залежить не тільки від його власної дітородної установки, але й від дітородної установки шлюбного партнера. У зв'язку з цим важливо визначити, по-перше, наскільки збігаються думки подружжя щодо бажаної кількості дітей у сім'ї та, по-друге, встановити ступінь обізнаності індивідів щодо дітородних планів своїх партнерів.

Серед респондентів, які мали шлюбного партнера (незалежно від того зареєстрований шлюб чи ні), 8,2% не змогли визначитись щодо бажаної кількості дітей, причому більшість із цих респондентів (63,7%) необізнані і стосовно дітородних установок партнера. У цілому ж 17,5% респондентів не знали про дітородні наміри своїх партнерів, що свідчить про відсутність у цій групі опитуваних сімейного планування.

Разом з тим, 62,2% респондентів із числа тих, хто мав шлюбного партнера, вказали таку ж бажану їх партнерами кількість дітей, яку і вони самі хотіли б мати за наявності необхідних умов. Серед респондентів, які чітко визначили бажану кількість дітей, , 13,3%, хотіли б мати дітей більше, ніж їх партнери, а менше – 5,1% респондентів (табл.3.3.12).

Таблиця 3.3.12. Співпадання бажаної кількості дітей у респондента і його партнера (за відповіддю самого респондента), %

Кількість дітей, яку хотів би мати партнер респондента, за відповіддю респондента	Бажана кількість дітей у респондента						
	0	1	2	3	4 і більше	Скільки народиться	Не знаю
0	65,9	1,7	0,7	1,5	0,0	0,0	1,1
1	2,4	70,0	6,3	5,9	3,1	0,0	4,5
2	14,6	9,4	74,5	22,1	20,3	16,2	14,0
3	0,0	1,3	3,0	52,6	14,1	11,8	5,6
4 і більше	2,4	0,9	0,5	1,2	35,9	4,4	0,0
Скільки народиться	2,4	0,9	2,8	3,8	7,8	42,6	11,2
Не відомо	12,2	15,9	12,2	12,9	18,8	25,0	63,7

Найбільше однодумців стосовно бажаної кількості дітей виявилось у тих, хто віддає перевагу дводітній сім'ї (74,5%). Серед респондентів, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б народити і виховувати тільки одну дитину, 70,0% мали партнерів з такою ж бажаною кількістю дітей. Доволі високою є й частка респондентів, які одностайні з своїми партнерами у небажанні мати дітей.

3.4. Особливості шлюбних і дітородних орієнтацій та дітородної ситуації у різних соціально-економічних групах населення

Загальні шлюбно-сімейні та дітородні орієнтації респондентів за соціально-економічними групами. В умовах різких соціоструктурних зрушень, посилення мозаїчності соціально-економічного складу населення значно зростає вплив на рівень та динаміку демографічних процесів саме соціоструктурних факторів, перекомпонувань у соціально-демографічній будові у бік тих чи інших соціально-економічних груп населення. При цьому загальні умови та чинники (й економічні, зокрема) справляють неоднаковий (за своєю спрямованістю та силою) вплив на шлюбну та дітородну активність представників різних соціально-економічних спільностей. Варто зважити й

на дію у межах окремих фракцій населення низки специфічних факторів (як-от: різного напрямку та «діапазону» освітньо-професійної мобільності, зрушень у матеріально-доходній ситуації).

Отже, зрештою шлюбність і народжуваність як макропроцеси формуються як результуючі щодо їх перебігу у межах окремих груп населення. На наш погляд, вивчення детермінант цих демографічних процесів у взаємозв'язку зі змінами соціально-економічного складу населення відкриває нові можливості пізнання механізму формування демографічних установок, оскільки від дослідження впливу загальних чинників на перебіг демографічних процесів в абстрактному населенні ми переходимо до розгляду особливостей дії одних і тих же чинників у соціально різноманітному середовищі, до відкриття деяких специфічних факторів, вплив яких є актуальним для окремих субнаселень, до висвітлення всього різноманіття, подеколи — й неоднозначності взаємозв'язків і обумовленостей у цій системі. Так, зокрема, щодо народжуваності неоднозначність зв'язків між рівнем матеріального добробуту, соціальними індикаторами, з одного боку, і дітородною активністю груп населення з різним соціально-економічним статусом — з іншого, тобто дію ефекту соціальної гетерогенності підтверджують відповідні сучасні дослідження на зарубіжних матеріалах⁸³.

На шлюбно-сімейні та дітородні установки опосередковано впливають такі соціально-економічні характеристики індивідів як місце проживання, освітній рівень, професійно-посадова позиція, що визначають матеріальну забезпеченість, стиль життя, особливості структури потреб. Таким чином, не лише демографічні ознаки впливають на місце індивіда у соціально-економічній структурі й ієрархії суспільства, але й набуті соціально-економічні характеристики детермінують потреби, інтереси, мотиви та цілі

⁸³ Angrist J.D. Treat effect heterogeneity in theory and practice // *Economical journal*. — L., 2004. — Vol. 114. — N. 494. — P.52–83; Decouier F. Income distribution, non-convexities and the fertility income relationship // *Economica*. — L., 2004. — Vol.71. — N.282. — P. 261–273.

індивідів і через них — демографічну поведінку, а відтак — диференційну шлюбність, народжуваність, розлучуваність тощо. Нами було здійснено спробу дослідити їх з використанням результатів проведеного соціально-демографічного обстеження, адже здійснення таких аналітичних розробок доповнює знання про прямі і зворотні зв'язки соціально-економічних і демографічних характеристик сімей, осіб, зокрема, про їх вплив на особливості демографічної поведінки, зміни дітородної ситуації тощо.

Аналіз матеріалів обстеження щодо шлюбних орієнтацій і, зокрема, розподіл респондентів окремих освітніх та професійних груп за оцінками інституту шлюбу показав, що своє ставлення до шлюбу як застарілої форми організації сімейного життя нині найчастіше демонструє учнівська молодь (учні шкіл та ПТНЗ, особливо—юнаки-городяни) та представники таких соціально-професійних груп: напів- і некваліфіковані робітники, технічні службовці, безробітні. Відстають від вищезначених груп за частотою виявлення негативних оцінок шлюбу, однак все ж демонструють дещо «підвищену» частку таких оцінок і студенти ВНЗ та соціально-професійна група топ-менеджерів, власників підприємств і державних службовців вищого рівня. Слід зазначити, що оцінювати шлюб як застарілу форму організації сімейного життя дещо більшою мірою схильні респонденти, які за ознакою матеріально-фінансового становища тяжіють до «полярних» груп — заможні та бідні.

Переважає більшість респондентів (понад 96 %) погоджуються або скоріше погоджуються з тим, що для щастя дитині необхідно зростати у повній сім'ї з батьком і матір'ю. Але якщо серед професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею лише близько двох відсотків скоріше заперечує необхідність повної сім'ї як умови щасливого дитинства, то серед безробітних частка осіб, які скоріше не погоджуються із запропонованим твердженням, становить 6%, у складі студентської молоді — понад 4%. Підвищеною є частка тих, хто не погоджується з твердженням про

необхідність повної сім'ї для дитини, також і у групі респондентів, котрі за матеріально-доходною ознакою потрапляють до «бідних».

Безумовний інтерес представляє виявлення відмінностей у ставленні представників різних соціально-економічних груп населення до незареєстрованого шлюбу. Зважаючи на більшу прихильність молоді (а також чоловіків порівняно з жінками) до нових форм шлюбно-сімейних відносин, розробку матеріалів обстеження за відповіддю на дане питання було здійснено окремо для респондентів молодих вікових груп дітородного віку (з 15 до 29 років включно) та решти опитаних (від 30 до 49 років) та для різних статей.

Аналіз розмаху варіації часток прихильників і противників незареєстрованого шлюбу за демографічними ознаками (вік, стать) та за освітніми і соціально-професійними групами непрямо вказує на те, що соціальна позиція виступає вагомим детермінантом шлюбних орієнтацій і, зокрема, ставлення респондентів до незареєстрованого шлюбу.

Якнайбільше прихильників неофіційного шлюбу виявилось серед молодих людей, які репрезентують соціально-професійну верхівку суспільства — топ-менеджерів, крупних і середніх власників і високопоставлених держслужбовців (для цієї групи сума перших двох позитивних відповідей на дане питання⁸⁴ перевищує 71%) та професіоналів, зайнятих висококваліфікованою творчою розумовою працею (70% відповідей). За приблизної рівності суми однозначно позитивних відповідей, молоді топ-менеджери, власники і високопоставлені держслужбовці демонструють максимальну з-поміж усіх груп частку відповідей «позитивне, якщо це спільне рішення шлюбних партнерів» (50% проти 44,3% - у професіоналів і близько 39% - у середньому за сукупністю). Професіонали ж віком до 30 років вирізняються однією з найбільш високих (поряд з рядовими спеціалістами та їх помічниками) часткою відповідей «позитивне, як до випробувального етапу перед офіційним шлюбом» (близько 26% проти

⁸⁴ Йдеться про варіанти відповідей: «Позитивне, якщо це спільне рішення шлюбних партнерів» та «Позитивне, як до випробувального етапу перед офіційним шлюбом»

21,4% - у топ-групі (менеджерів, власників, держслужбовців вищого рівня)). Слід зазначити, що топ-група виділилась також несподівано високим відсотком прихильників незареєстрованого шлюбу (якщо це рішення обох партнерів) не тільки у молодшій, але й у старшій віковій групі опитаних (у тому числі й жінок).

У соціально-професійних групах непрацюючих, зайнятих у домогосподарствах, пенсіонерів, учнів шкіл та ПТНЗ, а також серед напів- і некваліфікованих робітників середнього і старшого дітородного віку найчастіше (з-поміж інших професійних груп) зустрічаються противники незареєстрованого шлюбу. У цих же групах, а також серед зрілих рядових спеціалістів і їх помічників та кваліфікованих працівників переважно фізичної праці підвищеною є також частка респондентів, які схвалюють незареєстрований шлюб лише у випадку, якщо у партнерів немає спільних дітей.

У ході обстеження було здійснено також спробу виявити ставлення респондентів до свідомого вибору репродуктивно здорових шлюбних пар «на користь» бездітності. Хоча, як зазначалося раніше, більшість респондентів (з усіх соціально-професійних верств) вважають відмову від народження дітей невиправданою, однак частка тих, хто таку відмову визнає (вважає виправданою), помітно варіює за соціально-професійними групами: від 18% серед безробітних респондентів до 23,2% — у професіоналів, зайнятих висококваліфікованою творчою розумовою працею. На жаль, підвищеною є частка тих, хто вважає свідому добровільну бездітність виправданою, і серед учнівської та студентської молоді. Серед соціально-економічних груп населення, виділених за іншими критеріями (зокрема, матеріально-доходним), привертає увагу вища частка тих, хто виправдовує відмову від народження дітей, серед бідніших верств респондентів.

У розподілі опитаних за відповіддю на питання стосовно необхідності для дитини (для її повноцінного виховання) братів/сестер знову виділилась топ-група (топ-менеджери, крупні й середні власники, держслужбовці), у даному випадку — максимальною часткою супротивників одnodітної сім'ї, адже у цій

групі понад 88% опитаних (91% чоловіків і понад 85% жінок) вважають, що дитина повинна мати рідних братів/сестер (у цілому по сукупності цей відсоток становить близько 77%). Помітно нижчу ж від середньої частку позитивних відповідей на дане питання дали групи менеджерів та держслужбовців середньої ланки, самозайнятих і дрібних власників, а також безробітних. Та найнижчою частка прихильників сім'ї з більш ніж однією дитиною виявилась у учнівської та студентської молоді (особливо юнаків), найімовірніше, внаслідок ще поширеного у цьому віці чи то егоїзму, чи то максималізму, а почасти — впливу сучасної «моди на одну дитину».

Поставивши за мету виявити загальні шлюбні та дітородні орієнтації респондентів із різних соціально-економічних груп, ми намагались також визначити специфіку їх ставлення до таких безпосередньо пов'язаних із дітородними планами та їх реалізацією проблем як самореалізація виключно у сфері народження і виховання дітей, можливість (прийнятність) взяття відпустки по догляду за дитиною не лише матір'ю, а й батьком тощо. За результатами опитування можна констатувати, що частка позитивних відповідей на питання **«Чи згодні Ви, що бути домогосподаркою і виховувати дітей – це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати за фахом?»**, у жінок поступально скорочується мірою підйому по соціально-професійній «драбині» (максимальною вона є у безробітних та непрацюючих, домогосподарок, пенсіонерів; мінімальною — серед топ-менеджерів, високопоставлених держслужбовців тощо); у чоловіків же (серед яких у цілому частка згодних з наведеним твердженням є помітно вищою, ніж у жінок) високі значення відповідної частки фіксуються як на одному соціально-професійному «полюсі» - серед безробітних та непрацюючих, пенсіонерів, а також і кваліфікованих робітників, так і на іншому — у чоловічій топ-групі⁸⁵. У комбінованому ж розподілі респондентів за рівнем освіти та варіантами відповіді на вищезначене питання найнижчою часткою згодних із тим, що

⁸⁵ Щоправда, серед топ-менеджерів, власників та високопоставлених держслужбовців-чоловіків частка прихильників самореалізації жінок виключно у сім'ї все ж є меншою, ніж у тих чоловіків, які потрапили до груп безробітних, непрацюючих та пенсіонерів, кваліфікованих робітників переважно фізичної праці.

«бути домогосподаркою і виховувати дітей – це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати за фахом», вирізняється спільнота високоосвічених респондентів (які мають повну вищу освіту або науковий ступінь). А серед соціально-економічних груп, виділених за фінансовим становищем сімей та за соціальним статусом, порівняно більшою мірою заперечують вищезгадане твердження багатші та високостатусні респонденти.

Що ж до відповіді на запитання **«Чи вважаєте Ви, що чоловік, як і жінка, може і має брати відпустку по догляду за дитиною?»**, то найбільшу прогресивність поглядів у цьому відношенні продемонструвала топ-група: як жінки, так і чоловіки (дещо меншою мірою), а, крім того, жінки робітничих професій, непрацюючі, домогосподарки та група безробітних (як жінок, так і чоловіків). Цікаво, що серед представників усіх основних освітніх та професійних груп сільського населення частка згодних (або скоріше згодних) із наведеним твердженням вища, ніж у відповідних групах опитаних городян⁸⁶.

Дітородна ситуація у сім'ях різних соціальних верств населення та їх дітородні орієнтації. Дослідження дітності респондентів із різних соціально-економічних груп на основі показника середньої наявної кількості дітей підтвердило, що більше дітей мають бідніші та порівняно низькостатусні групи населення. Водночас дещо більш високими дітородними планами характеризуються середні та вищі верстви населення. Якщо ж говорити про дітородні орієнтації, які можуть бути реалізовані за створення усіх необхідних для дітонародження умов (середнє бажане число дітей), то більший потенційний резерв додаткового числа народжень демонструють насамперед особи з високою самооцінкою матеріального становища і сукупного соціального статусу (див. рис. 3.4.1), а почасти і особи, які низько оцінюють своє матеріальне становище (середні ж верстви значного приросту при створенні необхідних умов «не обіцяють»). Залишається додати лише, що

⁸⁶ Особливо високою є частка позитивних відповідей (понад 2/3) у сільських жінок: як молодих, так і зрілих та високоосвічених.

«ціна» можливого приросту середнього числа дітей «до бажаного» у вищих та нижчих верствах населення, очевидно, буде різною.

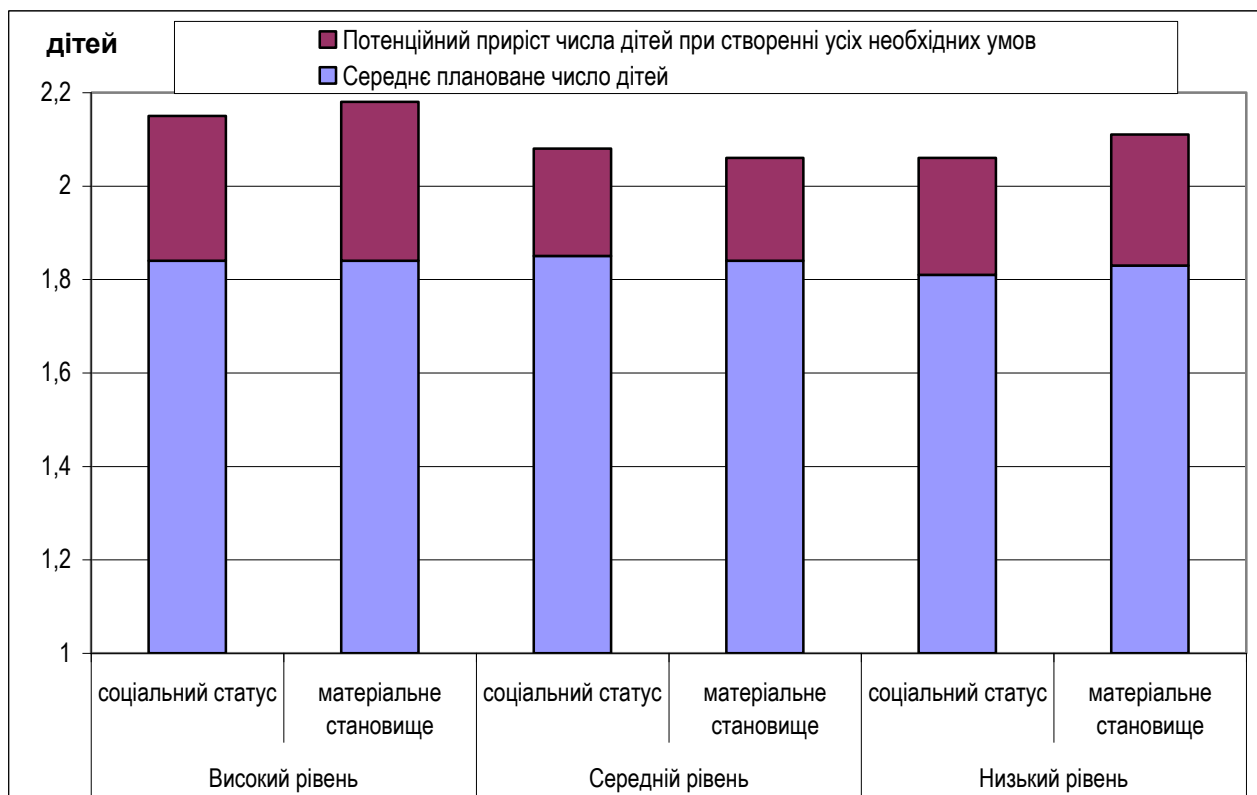

Рис. 3.4.1. Середнє плановане число дітей та його можливий приріст «до бажаного» за групами респондентів з різною оцінкою матеріального становища та соціального статусу (квітень 2008 р.)

У ході аналізу комбінованого розподілу респондентів з різною бажаною кількістю дітей за числом планованих дітей у залежності від матеріального становища⁸⁷ було виявлено, що значно більш істотні відмінності щодо середнього планованого числа дітей мають місце у респондентів з однаковою самооцінкою фінансового становища, але різним бажаним числом дітей, аніж у респондентів з однаковим бажаним числом дітей, але різною оцінкою рівня життя. Згадане свідчить, що за безумовної значущості фактора матеріальних умов для формування дітородних планів населення, очікуване (плановане) число дітей все ж більшою мірою залежить від потреби у дітях (і, відповідно, загальних дітородних орієнтацій), аніж від сприйняття матеріальних умов життя як сприятливих або несприятливих.

⁸⁷ За самооцінками респондентів

Показовим фактом, що опосередковано підтверджує відому думку про формування дітородних установок в юному віці та їх сталий характер, є той, що респонденти із менш забезпечених верств населення (які, нагадаємо, за інших рівних умов мають більше дітей) вказали у цілому відносно більшу кількість дітей і при відповідях на запитання **«Скільки дітей Ви хотіли мати, коли думали про це у дитинстві, юності?»** та **«Яку кількість дітей Ви порадите народити своїм дітям?»**.

За соціально-професійними групами середня фактична дітність респондентів коливалась у межах від 1,04 дит. (у професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею) до 1,45 (у домогосподарок, непрацюючих тощо). Середнє бажане число дітей найбільш високим було для професійної «топ-групи» (2,20), з одного боку, та напів-і некваліфікованих робітників (2,16) і непрацюючих, зайнятих у домогосподарствах (2,15) – з іншого; мінімальні ж значення даного показника зафіксовано у професіоналів (2,04) та у групах учнівсько-студенської молоді (2,00-2,02 дит.). Щодо середньої запланованої кількості дітей, то порівняно більш високими її значеннями вирізняються знову-таки непрацюючі, домогосподарки тощо (1,92), а також безробітні (1,88) та напів і некваліфіковані робітники (1,88 дит.); найнижчими ж – професіонали (1,71) та соціально-професійна «топ-група» (1,73 дит.).

Результати аналізу матеріалів обстеження стосовно відповіді на запитання **«Чи запланованим було народження Вашої останньої дитини?»** засвідчують, що найбільшою поширеністю практик планування сім'ї вирізняються багатші, освіченіші та у цілому високостатусні верстви населення.

Різні соціально-економічні групи респондентів характеризуються відмінностями щодо бачення перепон для народження бажаної кількості дітей та різною мотивацією відкладання народження дитини. Так, групи професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею та

менеджерів і державних службовців середньої ланки⁸⁸ вирізняються, поряд з учнівською молоддю та студентами⁸⁹ найбільш високими у сукупності опитаних частками відповідей **«хочу досягти успіхів у кар'єрі»** на запитання щодо перепон для народження бажаної кількості дітей. Ці ж дві професійні групи, а також топ-менеджери і власники підприємств та держслужбовці високого рангу частіше, порівняно з іншими соціально-професійними спільнотами, вважають перепорою для народження дітей те, що вони через **«зайнятість і професійне навантаження не мають достатньо часу для догляду і виховання дітей»**. При цьому менеджери та держслужбовці середньої ланки, самозайняті тощо дали і найвищу з-поміж соціально-професійних груп частку відповідей **«зниження конкурентоздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей»** на питання про перепони для народження бажаної кількості дітей, а соціально-професійна топ-група й учнівська молодь частіше, ніж інші, схилилася до варіанту **«бажання мати більше вільного часу»** при відповіді на дане запитання.

Група безробітних та соціально-професійні групи, що їх традиційно відносять до «нижчого середнього класу» (рядові спеціалісти та їх помічники, технічні службовці та ін.), а також і напів- та некваліфіковані працівники більшою мірою, ніж інші, стурбовані **«неможливістю створення належних умов для забезпечення майбутнього дітей»**, а відтак – розглядають її як вагому перепону для народження бажаної їх кількості. Крім того, безробітні найчастіше посилаються на **«напружені стосунки в сім'ї»**, що перешкоджають реалізації дітородних орієнтацій. Серед безробітних же та представників «нижчого середнього класу», а також непрацюючих, домогосподарок тощо зафіксовано підвищену частку осіб, які вказали на **«недостатність матеріального забезпечення»**

⁸⁸ Але не топ-група, яка, імовірно, вже здебільшого вважає кар'єрні успіхи досягнутими.

⁸⁹ У них частка відповідей «хочу досягти успіхів у кар'єрі» є максимальною, що цілком передбачувано і природно.

(нагадаємо, це «лідуючий» варіант відповіді у цілому) як перепону для народження бажаної кількості дітей.

Як у соціально-професійній «топ-групі», з одного боку, так і серед напів-і некваліфікованих працівників, а також непрацюючих, домогосподарок – з іншого, респонденти найчастіше жалілися на **«відсутність належних житлових умов»** для народження бажаної кількості дітей.

Водночас **«намір створити необхідні для дитини (дітей) житлові умови»** як причину відкладання народження дитини найчастіше висувають професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею, учнівсько-студентська молодь, а **«наміри поліпшити матеріально-фінансове становище»** родини до народження дитини частіше за інших декларують безробітні та студенти ВНЗ, а, крім того, й напів- і некваліфіковані робітники та технічні службовці.

На необхідність **«дочекатися соціально-політичної стабільності в країні»** як можливу причину відкладання народження дітей найчастіше посилаються безробітні. Вони ж вирізняються найбільш високою часткою осіб, які вказали на **«складні взаємовідносини у сім'ї»** як причину відкладання народження. Що ж до такого мотиву відкладання народження дитини як **«бажання пожити для себе»**, то його, крім молоді (учнівської та студентської), частіше за інших висувають представники соціально-професійної групи професіоналів (зайнятих висококваліфікованою розумовою працею).

Про те, як особливості ставлення респондентів (які посідають різні позиції в освітньо-професійній ієрархії) до перепон для народження бажаної кількості дітей та причин відкладання народжень відбиваються крізь призму відмінностей у відповідних оцінках за освітніми рівнями, дозволяють судити рис. 3.4.2. та 3.4.3.

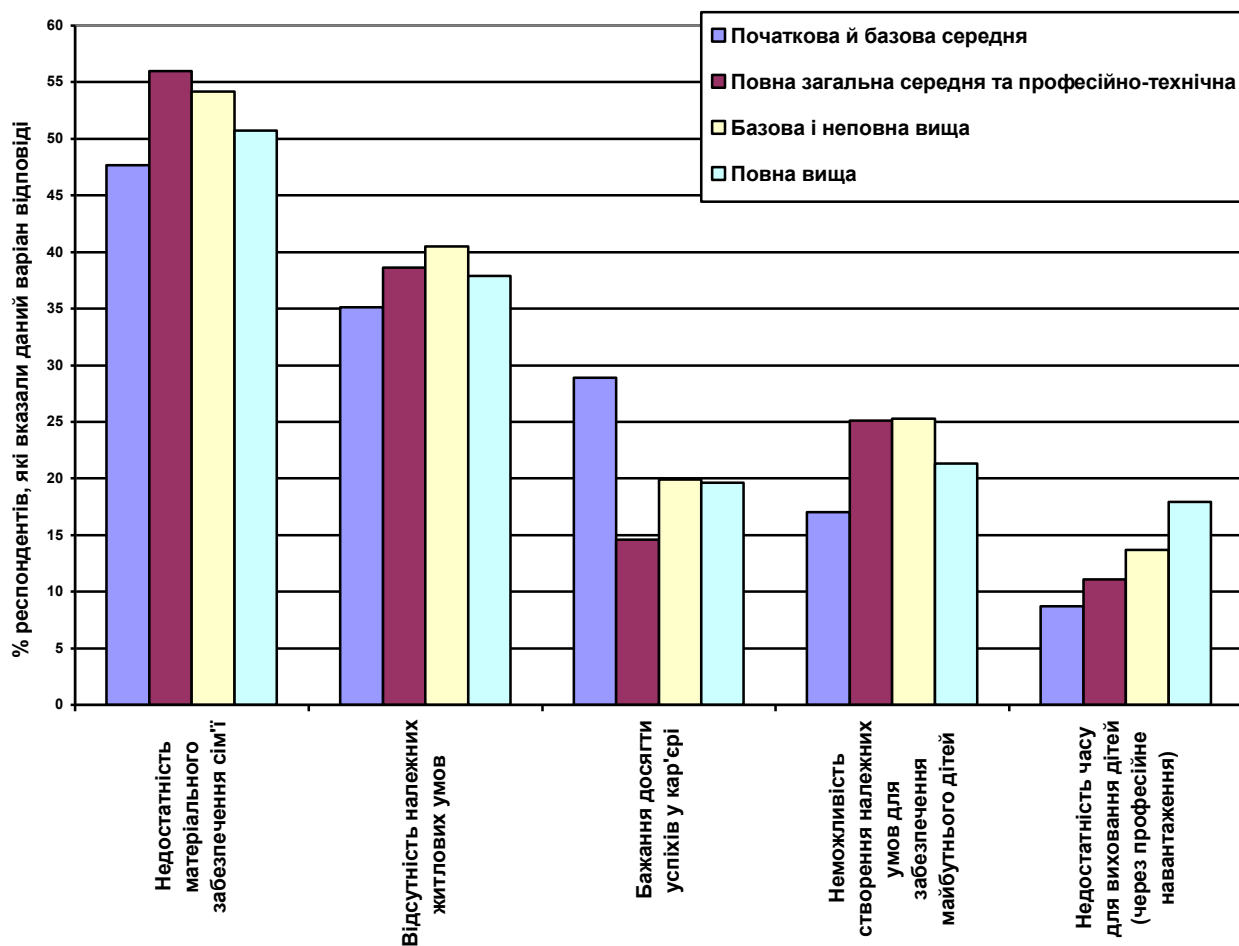

Рис. 3.4.2. Думки респондентів із різним рівнем освіти стосовно перепон для народження бажаної кількості дітей (квітень 2008 р.)

Привертає увагу «тяжіння» учнівської молоді (а саме вона репрезентує групу осіб з початковою і базовою середньою освітою) до варіанта відповіді «**бажання досягти успіхів у кар'єрі**» на питання щодо перепон для народження дітей та менш чітке усвідомлення нею тих проблем (матеріальних, житлових, забезпечення майбутнього дітей) які видаються головними перепонами дорослішим респондентам, особливо особам з повною середньою і професійно-технічною та з базовою і неповною вищою освітою.

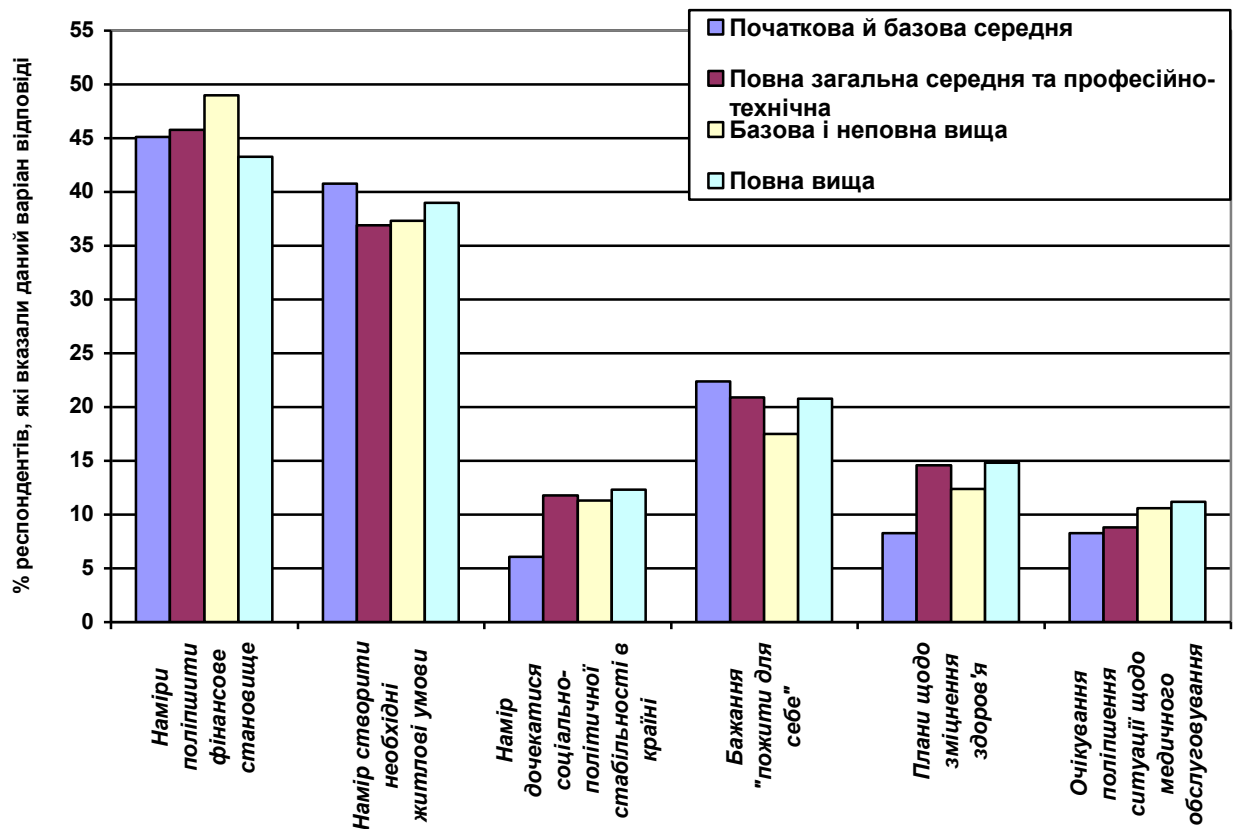

Рис. 3.4.3. Думки респондентів із різним рівнем освіти стосовно причин відкладання народження дітей (квітень 2008 р.)

Водночас більш актуальною для молоді (порівняно з іншими респондентами) перешкодою щодо народження бажаної кількості дітей вбачається *«бажання досягти успіхів у кар'єрі»*, а відкладання народження дітей вона, природно, ще порівняно більшою мірою мотивує *«бажанням пожити для себе»*⁹⁰.

Що ж до інших співвідношень у відповідях на вказані питання у залежності від освітнього рівня, то привертають увагу, зокрема, більш часті посилення освіченіших респондентів на те, що вони *«через зайнятість і професійне навантаження мають недостатньо часу для виховання дітей»* і водночас їх дещо оптимістичніший погляд на значущість основних (матеріальних, житлових тощо) перешкод щодо народження дітей та щодо відкладання їх народження. Водночас найбільш освічені респонденти частіше (ніж інші опитані зрілого віку) висувають такі мотиви відкладання народжень як *«бажання пожити для себе»*, *«дочекатися поліпшення стану медичного обслуговування матерів і дітей»* та необхідність *«зміцнити здоров'я»*.

⁹⁰ Тут скоріше даються ознаки не освітні, а вікові відмінності.

3.5. Багатодітність в Україні та ставлення до неї респондентів

Явище багатодітності овіяне значною кількістю міфів і стереотипів. Однак нині при спробі описати багатодітну сім'ю перше, що спадає на думку, це те, що багатодітність — феномен, притаманний переважно релігійним, недостатньо освіченим, незаможним сільським жителям, які займаються в основному сільськогосподарською або іншою фізичною працею й сповідують традиційний спосіб життя. Пригадуються також представники різних релігійних общин–сект (хасиди, старовіри та ін.), а, крім того, маргінальні верстви населення, які мало переймаються долею власних дітей. При спробі оцінити ставлення до багатодітних сімей виникають вельми суперечливі думки: з одного боку, відчувається повага й захоплення, з іншого — співчуття й «німе» питання: чи варто у сучасній Україні виховувати багато дітей коли й без них забезпечити сім'ю дуже складно? Для підтвердження або спростування цих міркувань розглянемо отримані результати обстеження стосовно ставлення респондентів до багатодітності (у традиційно демографічному її розумінні⁹¹ – до наявності п'яти і більше дітей у сім'ї).

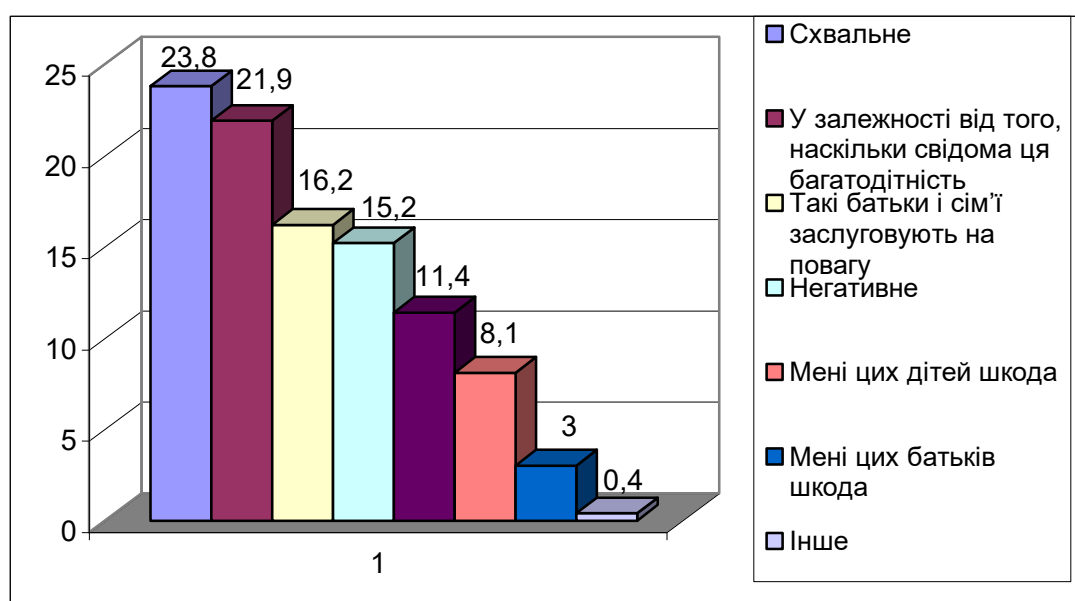

Рис. 3.5.1. Ставлення населення до багатодітності (до сімей в яких п'ятеро і більше дітей), % (квітень 2008 р.)

⁹¹ А не з позицій соціально-демографічної політики (у рамках якої багатодітною вважається сім'я з трьома і більше дітьми)

Як бачимо, ставлення до багатодітності у нашому суспільстві цілком позитивне. Схвально про родини з п'ятьма і більшою кількістю дітей відгукнулось 23,8 % респондентів. Вельми значна група респондентів вважає багатодітність справою свідомого вибору батьків і ставлення до неї залежить від того, наскільки ці батьки свідомі й відповідальні (так вважає 21,9% опитаних); 16,2% респондентів висловили думку, що такі батьки й сім'ї заслуговують на повагу. Негативне ставлення до багатодітності висловили 15,2 % опитаних, а ще 11,4 % байдуже відносяться до багатодітних. Незначна частка респондентів висловила жалість (співчуття) до багатодітних сімей – 8,1% – дітям і 3% – їх батькам.

Як показали результати дослідження, ставлення респондентів до багатодітних сімей залежить від кількості дітей у таких сім'ях, про що дає змогу судити рис. 3.5.2.

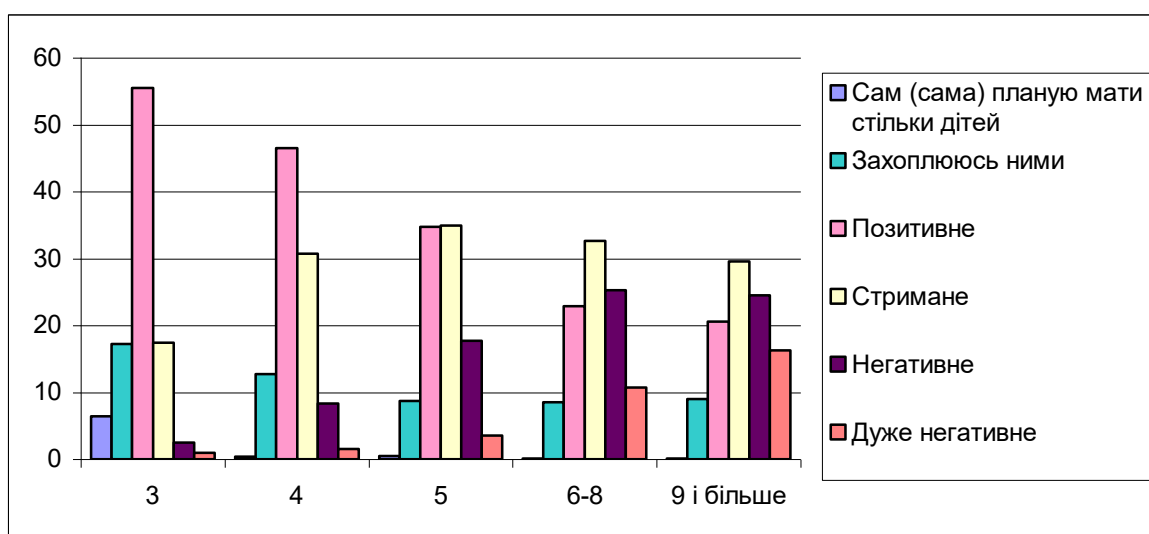

Рис. 3.5.2. Ставлення респондентів до багатодітності з урахуванням кількості дітей у багатодітній сім'ї, (квітень 2007)

З рисунка видно, що чим більша кількість дітей у сім'ї, тим менша частка позитивних відгуків й більша – негативних. Так, до сімей з трьома дітьми позитивно ставиться більшість опитаних (55,5%), до сімей з чотирма дітьми — вже 46,1% респондентів. У ставленні до сімей з п'ятьма дітьми позитивне відношення респондентів рівне стриманому (34,7–34,9%). Починаючи з шестидітних сімей, частка осіб, які відносяться до

багатодітності позитивно, стає меншою за частку осіб, які оцінюють її негативно й відчутно зростає частка тих, хто висловив дуже негативне ставлення. Рівень захоплення багатодітністю дещо вищий в оцінках ставлення до сімей з трьома й чотирма дітьми, надалі ж стабільно знаходиться на рівні 8-9% опитаних. Отже, якщо до помірно багатодітних сімей з трьома-чотирма дітьми ставлення скоріше позитивне, ставлення до п'ятидітних родин стає вже більш стриманим, а до сімей з ще більшою кількістю дітей виявляється в основному негативне ставлення.

Пріоритетними чинниками багатодітності⁹² респонденти вважають те, що у дітях такі люди вбачають головний сенс життя (21,4%). Практично на такому ж рівні знаходиться чинник впливу релігійних переконань батьків (18,5%), при цьому прийняття рішення стати багатодітними пов'язують з релігійними переконаннями 19,5% опитаних жінок і 17,5% чоловіків. Інші чинники в якості додаткових набрали значно менше голосів: 13,6% респондентів вважають, що багатодітність виникає стихійно, оскільки батьки не задумуються про майбутнє дітей, 10,7% опитаних вважають, що багатодітність сприяє повноцінному вихованню дітей, а ще 10,3% впевнені, що батьки намагаються таким чином отримати матеріальну допомогу від держави. Решта факторів респонденти не вважають вагомими для прийняття рішення про багатодітність: те, що багатодітність зменшує вірогідність залишитись одному у старості, як додатковий мотив відзначили лише 8,7% опитаних; стільки ж вважають, що багатодітність зміцнює подружні стосунки. Ще менша частка опитаних вважає, що багатодітність виникає через небажання робити аборт (6,2%) та через помилки у контрацепції (2,6%). Розподіл думок чоловіків і жінок відносно чинників багатодітності практично однаковий (відхилення є незначними за всіма розглянутими варіантами відповідей).

Якщо розглядати непершочергові чинники багатодітності (які респонденти назвали в якості другого-третього вибору у відповіді на дане

⁹² А респондентам було запропоновано назвати найголовнішу причину та ще кілька (див. анкету)

запитання), то серед інших причин, які спонукають батьків до багатодітності, найчастіше називались релігійні переконання батьків (24,6% опитаних), меркантильний фактор (батьки хочуть отримувати матеріальну допомогу від держави — 22,4%) і небажання робити аборти (21,9%). Ще 19,3% респондентів вважають, що батьки, приймаючи рішення стати багатодітними, не думають про майбутнє; 18,6 % опитаних схильні до думки, що такі батьки вбачають головний сенс життя у дітях; 17,8% опитаних вважають, що багатодітність позбавляє самотності в старості; 15,8 % думають, що багатодітність зміцнює подружні стосунки і 9,8% схиляються до думки, що причиною багатодітності є помилки у контрацепції.

Отже, якщо першочергову роль серед чинників багатодітності респонденти відводять переважно факторам, в основі яких лежать духовні й моральні цінності — релігійні переконання, сенс життя, сімейні відносини, то серед вторинних чинників нарівні з ними (а подекуди й вагомішими) виявились ті, що не з найкращого боку характеризують багатодітних батьків — безвідповідальне ставлення до майбутнього дітей, бажання отримати матеріальну допомогу, слабка обізнаність у питаннях організації сімейного та сексуального життя. Отже, навіть ті люди, які позитивно ставляться до багатодітності, знаходять у ній і негативні моменти. Наслідком суперечливого ставлення до багатодітності може бути те, що нині багато сімей не приймуть рішення народжувати троє й більше дітей, незважаючи на власні дітородні схильності.

Тож знаючи ставлення респондентів до багатодітності, проаналізуємо сукупності респондентів, які власне є багатодітними та тих, хто планує мати троє або більше дітей, визначимо їх характерні риси й особливості.

Установки щодо багатодітності. Осіб, які вказують заплановану кількість дітей троє й більше, можна розглядати як потенційне поповнення сукупності багатодітних сімей. Від того, наскільки вони реалізують свої репродуктивні плани, залежить, чи будуть в Україні багатодітні сім'ї у майбутньому. У складі молодшого покоління респондентів (тих, кому від 20

до 35 років) частка потенційно багатодітних незначно вища, ніж серед представників старшого дітородного віку (35 і старші). Якщо розподіл потенційних багатодітних із складу старшого покоління за типами поселень доволі рівномірний, то у молодшого частка тих, хто планує мати троє й більше дітей серед сільських жителів відчутно менша за частку міських — 38 % проти 62 %, що є досить несподіваним результатом. Можна припустити що традиція багатодітності в сільській місцевості знаходиться зараз на критичній стадії свого розвитку й в недалекому майбутньому може зникнути взагалі. Розглянемо інші соціально-демографічні й економічні характеристики осіб, які планують стати багатодітними батьками та тих, хто наразі має троє або більше дітей.

Релігійність членів багатодітних сімей. Протягом багатьох віків історичного розвитку висока релігійність була характерною для українського суспільства. У той же час нормою вважалась багатодітність. У сучасній Україні ці явища перестали бути нормою, але існує стереотип, що багатодітні сім'ї, як правило, релігійні і їхня багатодітність — це наслідок реалізації заповіді «плодіться й розмножуйтесь». Розглянемо реальну ситуацію щодо ступеня релігійності членів багатодітних сімей (рис.3.5.3.)

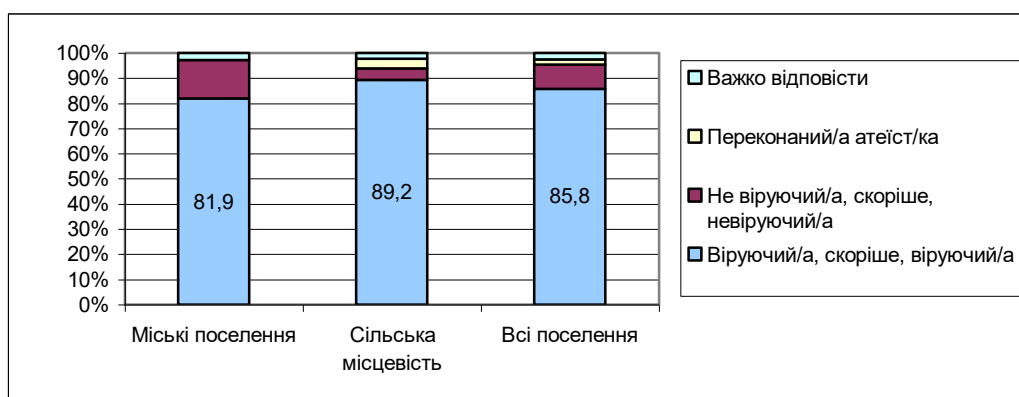

Рис. 3.5.3. Розподіл багатодітних батьків за їх ставленням до релігії, % (квітень 2008 р.)

Отже, можна впевнено говорити, що релігійність є особливістю багатодітних сімей в Україні. До категорії віруючих віднесло себе 85,8% з числа тих, хто має трьох або більшу кількість дітей. Вищим є відсоток релігійних серед багатодітних сільських жителів — 89,2% проти 81,9% — у

міських поселеннях. Серед тих небагатьох респондентів, які мають п'ятеро і більше дітей, тільки одна людина назвала себе атеїстом.

Загалом же *релігія є важливою* (варіант відповіді на питання щодо життєвих цінностей) тільки для 57,7% опитаних. Частка релігійних жінок значно вища за відповідну частку чоловіків. Серед багатодітних жінок релігія є важливою для 65,5%, тоді як серед чоловіків — лише для 50,1%.

Серед осіб, які запланували народити троє й більше дітей, рівень релігійності виявився ще вищим. До віруючих віднесли себе 91,8% потенційно багатодітних сільських жителів та 84,0 % міських жителів із складу вікового контингенту від 20 до 35 років. Випадки, коли особи, які планують стати багатодітними, не вважають себе віруючими, є поодинокими. У віковій групі понад 35 років частка віруючих дещо менша, але все одно дуже висока — 89,2% у сільській місцевості та 77,4% — в міських поселеннях. Тут, скоріш за все, ще дається взнаки радянське атеїстичне виховання. У цілому ж висока релігійність є характерною рисою як потенційно, так і реально багатодітних респондентів.

Рівень освіти багатодітних респондентів. Про ступінь освіченості багатодітних батьків дозволяє судити їх розподіл за освітніми рівнями, який представлено на рис. 3.5.4.

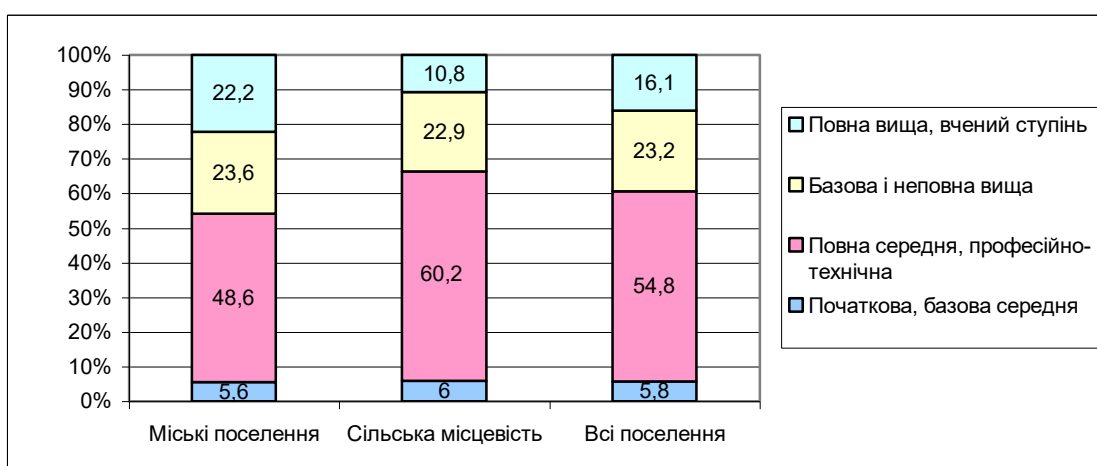

Рис. 3.5.4. Розподіл багатодітних батьків за рівнем освіти, % (квітень 2008 р.)

Найбільш численною серед багатодітних батьків є ті, хто має повну середню та професійно-технічну освіту (54,8%), помітно меншими є частки з базовою і неповною вищою освітою (23,2%) та з повною вищою освітою (16,1%). Рівень освіти багатодітних городян відчутно вищий за сільських жителів: серед респондентів із міських поселень значно вищою є частка осіб з повною вищою освітою й менш вагомою — частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою. Та більш предметно про особливості освітнього складу багатодітних респондентів можна говорити, лише порівнявши його з розподілом усієї сукупності респондентів за рівнем освіти (рис. 3.5.5.)

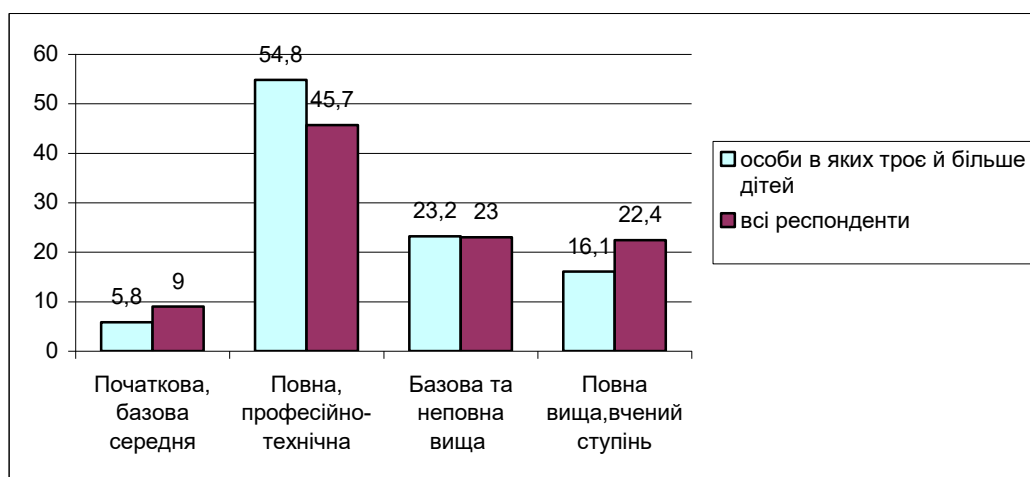

Рис. 3.5.5. Розподіл багатодітних батьків та усіх респондентів за рівнем освіти, % (квітень 2008 р.)

Як бачимо, серед багатодітних вищою є частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою (54,8% проти 45,7% у середньому за сукупністю) та нижчою — частка осіб, які мають повну вищу освіту або вчений ступінь (16,1% проти 22,4%). Ця відмінність значною мірою формується за рахунок сільської місцевості, де частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою становить 60% від усієї сукупності багатодітних батьків. Однак це не набагато вище аналогічної частки для всієї сукупності опитаних жителів сільської місцевості (яка становить 57,5%). Щоправда, цей розрив дещо більший у міських

поселеннях, адже тут частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою серед усіх опитаних становить 40,8%. Частка ж осіб з повною вищою освітою практично однакова серед багатодітних у сільській місцевості та у міських поселеннях.

Подібні риси освітнього розподілу спостерігаються і щодо осіб, які вказали як заплановану кількість дітей троє й більше, з тією відмінністю, що у складі даного контингенту суттєвішою є частка осіб з повною вищою освітою — 25,2 % і меншою — частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою — 47,3 %. У цілому ж склад за освітнім рівнем сукупності осіб, які вже стали багатодітними батьками, і тих, які це тільки планують ними бути, не має значних відмінностей (табл. 3.5.1.) Єдиною вагомою відмінністю є більш висока частка серед потенційних багатодітних осіб з вищою освітою: як у віковій групі 20–35 років, так і у групі осіб, старших 35 років. У молодшому поколінні сільських респондентів помітним є зменшення частки потенційних багатодітних з порівняно нижчим освітнім рівнем (з повною загальною середньою та професійно-технічною освітою). Сподіваємось, згадане є свідченням того, що принаймні у сільській місцевості багатодітність є свідомим вибором більш освіченої частини населення.

Таблиця 3.5.1. Розподіл багатодітних респондентів та тих, хто планує народити трьох і більше дітей, за віковими групами і рівнем освіти, %

	Опитані, які вказали наявну кількість дітей троє й більше		Опитані, які вказали заплановану кількість дітей троє й більше, у віці			
			20–35 років		35 років і старші	
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Початкова, базова середня освіта	5,6	6,1	2,5	8,0	3,3	3,0
Повна, професійно-технічна освіта	48,6	60,2	46,9	48,0	39,3	59,1
Базова і неповна вища	23,6	22,9	22,2	24,0	24,6	25,8
Повна вища, вчений ступінь	22,2	10,8	28,4	20,0	32,8	12,1
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Отже, у цілому рівень освіти багатодітних батьків суттєво не відрізняється від освіченості усієї сукупності респондентів. Це спростовує думку про те, що багатодітні батьки належать переважно до малоосвічених, а то й до маргінальних верств суспільства.

Соціально-професійний склад багатодітних респондентів. Ще одним показником, що поряд з рівнем освіти характеризує позиції багатодітних батьків у суспільній ієрархії, є їх розподіл за соціально-професійними групами. Найчисленнішою професійною групою серед багатодітних є ті, хто відніс себе до кваліфікованих працівників переважно фізичної праці (28,2%). Їх частка у складі багатодітних респондентів помітно вища у сільській місцевості (31%), ніж у міських поселеннях (25%). Вельми значною (близько 20%) є також частка домогосподарок, непрацюючих серед респондентів, які мають троє і більше дітей.

Серед міських багатодітних доволі вагомою виявилась і частка менеджерів та державних службовців середньої ланки, самозайнятих (18,1%). Кожен дев'ятий багатодітний міський респондент та десята частина багатодітних батьків на селі була представлена професійною групою «рядові спеціалісти та їх помічники». У сільській місцевості у складі багатодітних батьків доволі часто зустрічаються також напів- і некваліфіковані працівники та безробітні. Підсумовуючи, можна констатувати, що для багатодітних батьків дещо більшою мірою характерна зайнятість переважно фізичною працею, однак при цьому у містах значна частина багатодітних пов'язана з розумовою працею (у тому числі з переважно адміністративною діяльністю).

Матеріальне становище багатодітних сімей. Про матеріальне становище цих сімей на загальному тлі (за самооцінкою респондентів) дозволяє судити рис.3.5.6. Як бачимо, самооцінка матеріального становища багатодітних сімей доволі висока, як і відповідна самооцінка для всіх респондентів. Більшість багатодітних відносить себе до середнього прошарку — 53,2% проти ще більшої частки таких серед усіх респондентів (61,3%).

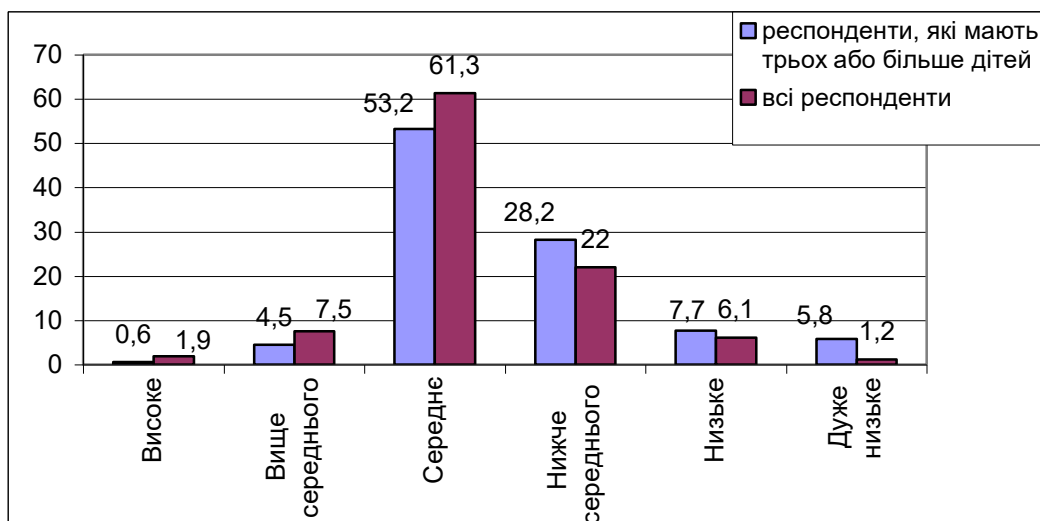

Рис. 3.5.6. Матеріальне становище багатодітних сімей (за самооцінкою) та усіх респондентів, % (квітень 2008 р.)

Водночас серед багатодітних респондентів значною є й частка тих, які віднесли себе до прошарку нижче середнього (28,2 %). При цьому частка осіб, які віднесли себе до цієї групи, як і до ще нижчих прошарків, у багатодітних респондентів є вищою, ніж в усій сукупності опитаних.

У розподілі міських і сільських респондентів за самооцінкою матеріального становища видно, що сільські жителі, з одного боку, більш схильні вважати себе середнім прошарком (56% проти 50% в міських поселеннях), з іншого — тут відчутно вища частка представників низького прошарків (у сумі вони становлять 16,6 %, тоді як у міських поселеннях — 9,8 %) (рис. 3.5.7).

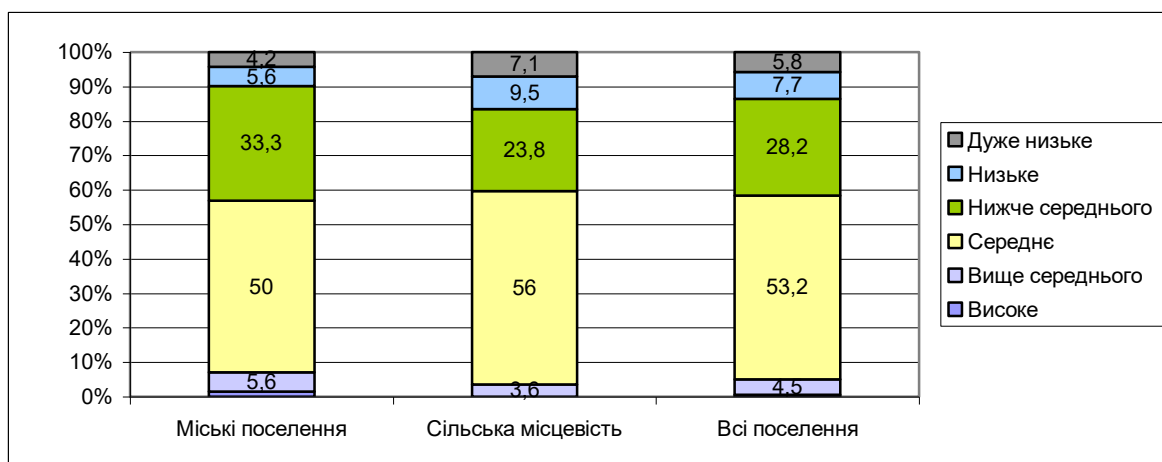

Рис. 3.5.7. Розподіл багатодітних респондентів за самооцінкою матеріального становища у розрізі типу поселення, % (квітень 2007)

Отже, більшість багатодітних сімей не відносить себе до нижчих прошарків і оцінює своє матеріальне (та й соціальне) становище як середнє. Водночас за більш об'єктивними оцінками матеріально-фінансового становища (достатність коштів для задоволення окремих потреб) вимальовується дещо інша картина (див. рис.3.5.8 та 3.5.9).

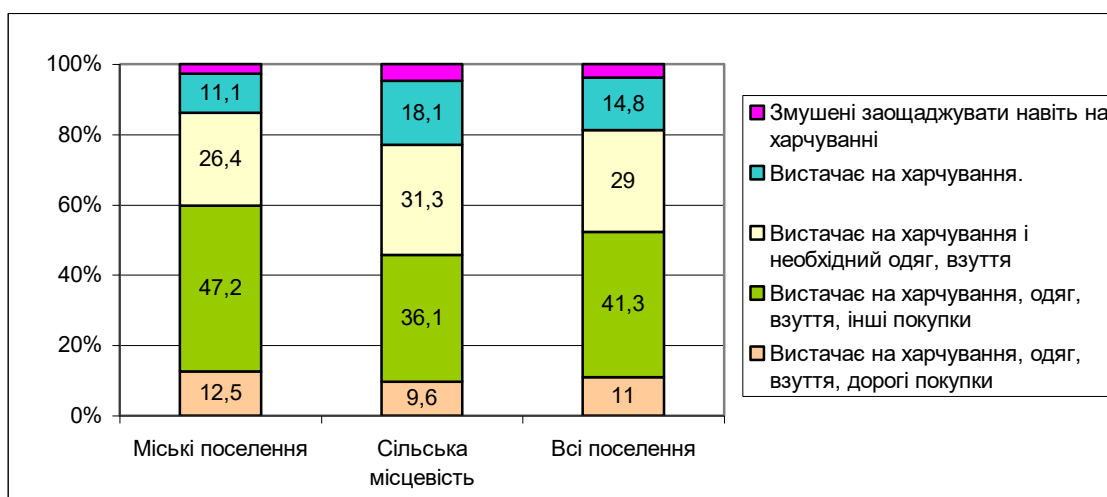

Рис. 3.5.8. Розподіл багатодітних респондентів за матеріально-фінансовим становищем їх сімей, % (квітень 2008 р.)

Розподіл багатодітних респондентів за фінансовими можливостями показує, що дозволити собі дорогі покупки собі можуть тільки 11% від їх загальної кількості. Слід зазначити при цьому, що у категорію «дорогі покупки» входять такі речі як телевізор і холодильник, які вже давно не є предметами розкоші. Більшості багатодітних сімей доходів вистачає на продукти харчування, одяг, взуття і недорогі покупки (41,3 %). Ця група респондентів, як і попередня, є більш численною у міських поселеннях, ніж у сільській місцевості. У селах же переважають багатодітні респонденти із нижчих (за ознакою фінансового стану) станом категорій. Так, доволі вагомою є частка осіб, яким вистачає коштів тільки на харчування — 18,1 % у сільській місцевості проти 11,1 % – у міських поселеннях. Численною серед усіх багатодітних респондентів є сукупність осіб, яким вистачає грошей лише на харчування, одяг та взуття — 31,3 % у сільській місцевості і 26,4 % у міських поселеннях.

Порівняння ж становища багатодітних й інших категорій респондентів (за наявною кількістю дітей) демонструє таку картину (рис. 3.5.9).

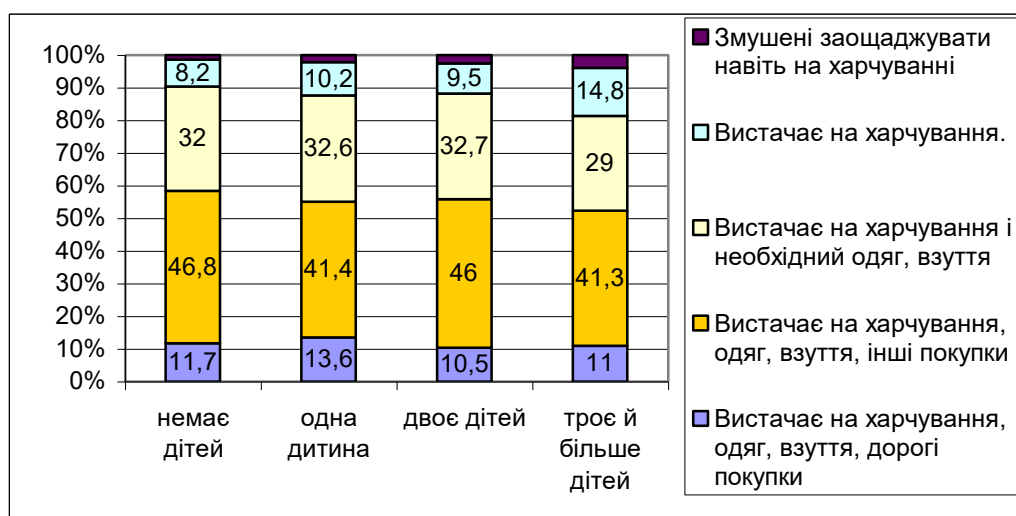

Рис. 3.5.9. Матеріально-фінансове становище респондентів з різною кількістю наявних дітей (квітень 2008 р.)

Як бачимо, за цими оцінками становище респондентів, які мають двоє дітей і однодітних особливо не відрізняється, але у складі респондентів з трьома і більшою кількістю дітей значно зростає частка малозабезпечених, тобто тих, кому вистачає коштів лише харчування і тих, хто змушений заощаджувати на ньому.

Про нинішнє ж матеріальне становище (за запропонованими критеріями) тих респондентів, які планують стати багатодітними, дають змогу судити показники, наведені у табл. 3.5.2. та 3.5.3. Як це видно з табл. 3.5.2., найбільш налаштовані на багатодітність особи відносять себе до середнього прошарку населення, і в молодших поколіннях це більш відчутно, ніж у старших. У сільській місцевості доволі значною є частка осіб з низьким матеріальним становищем, які виявили бажання бути багатодітними (18,2 % серед осіб, старших 35 років). Саме їх можна вважати тією категорією населення, матеріальна підтримка якої сприятиме більш повній реалізації відповідних дітородних установок. Тож заходами щодо покращання їх матеріального становища можна певною мірою вплинути на загальне становище з народжуваністю в Україні.

Таблиця 3.5.2. Розподіл осіб, які планують мати троє або більше дітей та багатодітних батьків за матеріальним становищем, %

	Опитані, які вказали наявну кількість дітей троє і більше		Опитані, які вказали заплановану кількість дітей троє і більше, віком			
			20–35 років		35 років і старше	
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Високе	1,4	0	1,2	0	3,2	0
Вище середнього	5,6	3,6	4,9	6,1	4,8	3
Середнє	50	56	64,6	61,2	56,5	53
Нижче середнього	33,3	23,8	23,2	20,4	25,8	25,8
Низьке	9,8	16,6	6,1	12,2	9,7	18,2
Всього	100	100	100	100	100	100

У цілому ж із цих даних (як і з наведених раніше у підрозділі 3.4) можна зробити висновок, що особи з порівняно невисоким матеріальним становищем більше налаштовані на багатодітність ніж ті, хто вважає себе відносно заможним. Отже, матеріальне благополуччя далеко не завжди сприяє виникненню бажання стати багатодітними батьками. Схильність до багатодітності набагато більшою мірою залежить від внутрішнього світу людини, ніж від її матеріального становища.

Таблиця 3.5.3. Розподіл осіб, які планують мати троє або більше дітей та багатодітних батьків за фінансовими можливостями, %

	Опитані, які вказали наявну кількість дітей троє й більше		Опитані, які вказали заплановану кількість дітей троє й більше, віком			
			20–35 років		35 років і старше	
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Вистачає грошей на харчування, одяг, взуття, дорогі покупки	12,5	9,6	14,9	14	16,4	4,6
Вистачає на харчування, одяг, взуття, інші покупки	47,2	36,1	45	42	47,5	43,1
Вистачає на харчування і необхідний одяг, взуття	26,4	31,3	31,3	30	23	30,8
Вистачає на харчування.	11,1	18,1	3,8	12	9,8	15,4
Змушені заощаджувати навіть на харчуванні	2,8	4,8	5	2	3,3	6,2
Разом	100	100	100	100	100	100

Показники, наведені у табл. 3.5.3 засвідчують, що серед налаштованих на багатодітність доволі багато осіб, які знаходяться у центральній частині

розподілу за фінансовими можливостями. Якщо у міських поселеннях серед потенційних багатодітних помітною є частка відносно заможних осіб, які можуть дозволити собі дорогі покупки, то у сільській місцевості порівняно висока питома вага осіб, яким вистачає грошей тільки на харчування. З віком частка більш забезпечених респондентів серед налаштованих на багатодітність підвищується, а малозабезпечених—зменшується. Це може свідчити про вплив матеріальних труднощів на дітородні установки — стикнувшись з ними у більш старшому віці частина тих, хто планував стати багатодітним, відмовляються від своїх намірів.

Багатодітні сім'ї з неповнолітніми дітьми. Ця категорія сімей є дуже чутливою до різного роду соціально-економічних негараздів. Особи, які мають неповнолітніх дітей, у сукупності респондентів становили дещо менше половини загалу, тобто це досить вагома частка. Хоча те, що все-таки більша частина багатодітних батьків має вже тільки повнолітніх дорослих дітей, опосередковано свідчить про непопулярність багатодітності серед населення у сучасних соціально-економічних умовах.

Найпершою відмітною рисою багатодітних сімей з неповнолітніми дітьми є дещо нижча самооцінка свого матеріального становища. Тут значно вища частка тих респондентів які, хто відносять себе до прошарку нижче середнього — 35% (серед усіх багатодітних до цієї групи себе відносять 28%). Якщо врахувати ту обставину, що населенню України притаманне критичне ставлення до свого матеріального становища (якщо брати фінансові можливості) і водночас певне завищення свого соціального статусу, то можна стверджувати, що багатодітні респонденти з неповнолітніми дітьми більш схильні вважати себе малозабезпеченою категорією населення, ніж решта.

Набагато скромніші у багатодітних з неповнолітніми дітьми також і власне оцінки свого фінансового становища. Частка сімей, яким вистачає грошей тільки на харчування, становить 18,5 %, а у сільській місцевості — 20% (у загальному багатодітних — 14,8%). Суттєвішою є й частка осіб, яким вистачає коштів лише на харчування й одяг — 35,4 % (у цілому серед

багатодітних респондентів — 29%). Відповідно, меншою є питома вага відносно забезпечених сімей, які крім одягу і харчування можуть собі дозволити й інші покупки. Все це свідчить про те, що багатодітні сім'ї з неповнолітніми дітьми є малозабезпеченою категорією населення, яка потребує допомоги. Це підтверджується і об'єктивними показниками, отриманими на основі даних обстежень умов життя домогосподарств (які проводяться Держкомстатом України). Так, рівень бідності (за відносним критерієм) серед домогосподарств з трьома й більшою кількістю дітей в Україні у 2006 р. становив 68 % проти 28,1% – для усієї сукупності домогосподарств України. При цьому особливе занепокоєння викликає несприятлива динаміка даного показника, адже у 2000 р. частка бідних сімей серед багатодітних становила 54,1 %, у 2003 — 63,5 %, а рівень бідності населення України – 26,4 % та 27,2 % відповідно. Тобто реально рівень бідності багатодітних сімей є значно вищим, ніж у цілому по Україні.

Щодо інших характеристик респондентів, які мають троє або більше неповнолітніх дітей, не особливо відрізняються від загальної сукупності багатодітних. Вони також переважно релігійні (87,9%), працюють в основному на посадах рядових виконавців (так, серед них 22% кваліфікованих працівників фізичної праці і 17% рядових спеціалістів).

Задоволеність життям, відчуття щастя. Як заключну характеристику багатодітним респондентів розглянемо ступінь їх задоволеності задоволеність обставинами свого життя, притаманність відчуття щастя.

Як це видно з рис. 3.5.10, члени багатодітних сімей не схильні вважати себе менш щасливими порівняно з рештою опитаних. Вельми подібний розподіл багатодітних і інших респондентів за мірою задоволення обставинами власного життя свідчить про схожі життєві погляди й притаманність певного оптимізму. Багатодітні батьки так само сприймають світ, як і решта респондентів, і принаймні абсолютно не схильні вважати себе нещасливими.

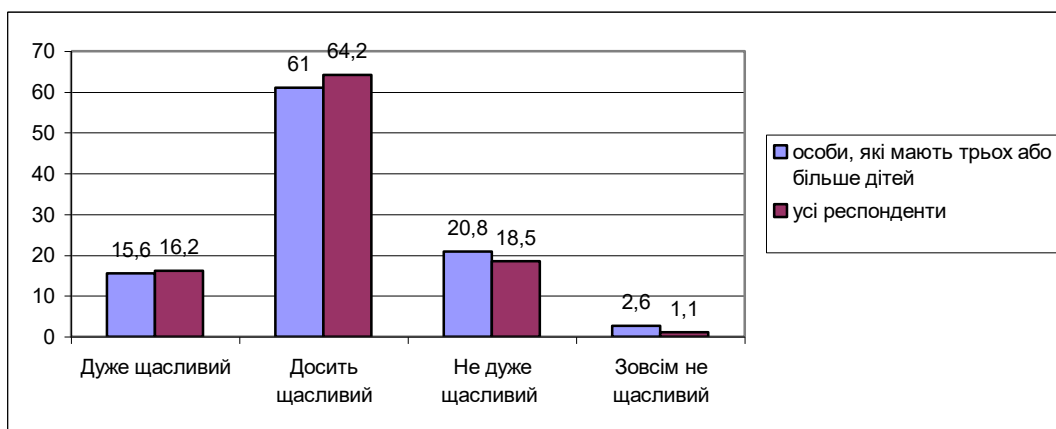

Рис. 3.5.10. Розподіл усіх і багатодітних респондентів за відповіддю на питання «Чи можете сказати, що Ви щасливі?», % (квітень 2008 р.)

Слід зазначити також, що серед багатодітних респондентів з неповнолітніми дітьми тих, хто вважає себе *щасливим* і *дуже щасливим* у цілому більше, ніж серед усіх багатодітних батьків, а також і порівняно з усіма респондентами. Звертає на себе увагу те, що багатодітні батьки неповнолітніх дітей, які живуть у містах, у цілому демонструють найвищу частку тих, хто вважає себе дуже щасливим. Мабуть, дійсно, ці люди знаходять сенс свого життя у дітях і отримують задоволення від спілкування з ними.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що багатодітні сім'ї є органічною складовою сучасного українського суспільства. Багатодітні батьки вирізняються високим ступенем релігійності, їхнє матеріальне становище досить складне, але насамперед — внаслідок загальної соціально-економічної ситуації в Україні, а потім вже — через власне багатодітність. Члени багатодітних сімей залучені у систему освіти, а багатодітні батьки зайняті у різних видах економічної діяльності нарівні з рештою населення. Вони не вважають себе представниками нижніх верств населення, хоча визнають наявність фінансових та матеріальних проблем. Задоволеність власними обставинами життя у них доволі висока.

Маємо також підстави для висновку, що потреба населення у багатодітності більшою мірою задовольняється, ніж не задовольняється. Особистісні фактори врешті-решт відіграють більш вагому роль, ніж матеріальні.

Відмирання ж традицій масової багатодітності в Україні вже відбулося, і підстав для більш широкого розповсюдження багатодітності у майбутньому немає. Основна демополітична мета держави щодо багатодітності — забезпечення достойних умов народження й виховання дітей у тих нечисленних багатодітних сім'ях, які є невід'ємною складовою сучасного суспільства, та створення можливостей для якомога повнішого задоволення існуючих дітородних установок населення.

3.6. Причини соціального сирітства та ставлення населення до питання опіки й усиновлення дітей, позбавлених батьківського піклування

Одним з актуальних питань сучасної соціальної політики в Україні залишається підтримка дітей, що залишилися без батьківської опіки. Протягом останніх років відбувається реформування системи опіки, розвиток сімейних форм виховання, посилення роботи з кризовими сім'ями. Але проблеми соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності дітей потребують не лише заходів на рівні органів виконавчої влади, а й активного залучення громади та підтримки суспільства в цілому.

Як свідчать результати опитування, чинниками поширення соціального сирітства, бездоглядності та безпритульності дітей в нашій країні, є, перш за все, дисфункційність сімей – зловживання батьків алкоголем та наркотичними засобами (70%), безвідповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків (62%), поширення насильства та жорстокості у сім'ї (26%), злочинна діяльність батьків (17%). Разом з тим, 39% вказали на бідність сімей з дітьми, 24% на падіння моральності серед населення та 17% на відсутність дієвих соціальних програм державної підтримки сімей з дітьми. На сирітство через смерть батьків чи одного з них вказали 11%. (див. табл. 3.6.1)

Таблиця 3.6.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання „Які найбільш суттєві причини поширення соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності дітей в Україні?“, %

Зловживання батьків алкоголем та наркотичними засобами	70
Безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків	62
Бідність сімей з дітьми	39
Поширення насильства та жорстокості у сім'ї	26
Зниження рівня моральності серед населення	24
Відсутність дієвих соціальних програм державної підтримки сімей з дітьми	17
Злочинна діяльність батьків	17
Поширення сирітства дітей у наслідок смерті батьків/одного з батьків	11
Психічні захворювання	4,5

Як засвідчує опитування, серед населення України віком 15-49 років переважає думка про те, що дітям, позбавленим батьківської опіки, слід насамперед надавати можливість бути всиновленими (61%), виховуватися в прийомних сім'ях (66%) або дитячих будинках сімейного типу (44%), на противагу перебуванню в державних установах (дитячі будинки / інтернати тощо) (див. табл. 3.6.2). При цьому саме усиновлення громадянами України набуло найбільшої підтримки як найкраща форма (див. „перший вибір у табл. 3.6.2).

Таблиця 3.6.2. Розподіл відповідей респондентів на запитання „Як Ви вважаєте, яка форма влаштування є якнайкращою для дітей, позбавлених батьківської опіки?“, %

<i>Серед всіх опитаних</i>	<i>Перший вибір</i>	<i>Другий вибір</i>	<i>Сума відповідей</i>
1. Усиновлення громадянами України	41	20	61
2. Прийомна сім'я	32	34	66
3. Дитячий будинок сімейного типу	17	27	44
5. Усиновлення іноземними громадянами	6	11	17
4. Виховання дітей у спеціалізованих закладах: школи-інтернати, дитячі будинки, будинки дитини	4	8	12
<i>Серед тих, хто припускає можливість усиновлення/встановлення опіки</i>	<i>Перший вибір</i>	<i>Другий вибір</i>	<i>Сума відповідей</i>
1. Усиновлення громадянами України	52	22	74
2. Прийомна сім'я	33	40	74
3. Дитячий будинок сімейного типу	10	23	33
5. Усиновлення іноземними громадянами	4	12	16
4. Виховання дітей у спеціалізованих закладах: школи-інтернати, дитячі будинки, будинки дитини	2	3	5
<i>Серед тих, хто обговорював питання усиновлення/опіки</i>	<i>Перший вибір</i>	<i>Другий вибір</i>	<i>Сума відповідей</i>
1. Усиновлення громадянами України	49	20	69
2. Прийомна сім'я	32	37	69
3. Дитячий будинок сімейного типу	12	27	39
5. Усиновлення іноземними громадянами	4	12	16
4. Виховання дітей у спеціалізованих закладах: школи-інтернати, дитячі будинки, будинки дитини	3	4	6

Найменшим схваленням серед дорослого населення користуються варіанти усиновлення дітей, позбавлених опіки, іноземними громадянами (вважають найкращим варіантом 6%, а допускають за результатами двох можливих виборів варіантів – 17%) та їх виховання у дитячих будинках / інтернатах (4% - вказали як перший вибір та 12% як сума двох виборів).

Слід підкреслити, що серед тих, хто припускає можливість усиновлення дитини у свою сім'ю або опіки над дитиною-сиротою, такі форми виховання дітей, що позбавлені батьківської опіки, як усиновлення або прийомна сім'я, мають більш високий рівень підтримки, а виховання дітей у спеціальних закладах – менший.

Майже п'ята частина опитаних не відкидають можливості, що вони самі могли б взяти під опіку дитину, котра потребує батьківської опіки, або організувати дитячий будинок сімейного типу (табл.3.6.3) На загал, дещо більшою мірою допускають для себе можливість усиновити / взяти під опіку дитину жінки, люди молодшої вікової категорії (до 30 років), ті, хто має вищу освіту та вищий рівень добробуту.

Таблиця 3.6.3 Розподіл респондентів за відповіддю на питання „Чи допускаєте Ви можливість, що Ви самі усиновите/взьмете під опіку дитину, позбавлену батьківської опіки, або організуєте дитячий будинок сімейного типу?“, %

	Всі	Стать		Вік, років						
		Чол.	Жін.	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
1. Так	19	16	21	23	22	23	17	18	16	14
2. Ні	81	84	70	77	78	77	83	82	84	86

Частина тих, хто зазначив, що в сім'ї обговорювалися такі питання, практично вдвічі менша від тих, хто припускає таку можливість - 11% опитаних. При цьому, у віковій груп старше 25 років – це близько 14%. Жінки частіше за чоловіків зазначили, що таке питання обговорювалося у сім'ї (табл.. 3.6.4).

Таблиця 3.6.4. Розподіл респондентів за відповіддю на запитання: „Чи коли-небудь обговорювалася у Вашій сім’ї можливість взяти на виховання дитину, яка залишилася без батьківського піклування?“, %

	Всі	Стать		Вік						
		Чол.	Жін.	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
1. Так	11	9	13	4	7	14	12	14	14	14
2. Ні, ніколи	89	91	87	96	93	86	88	86	86	86

Державна політика розвитку сімейних форм виховання має враховувати громадську думку, яка наголошує, що для зацікавленості громадян необхідно, поруч із загальними заходами підвищення рівня життя (55%), запровадити спеціальні дії щодо морального стимулювання, формування значущості прийняття дитини-сироти в сім’ю на виховання (46%), забезпечення достатнього рівня оплати на утримання дитини (32%), а також належний соціальний супровід (психологічну та педагогічну допомогу батькам) (29%). Більше чверті (29%) наголосили на необхідності забезпечення таємниці влаштування дитини в сім’ю. Кожний п’ятий (22%) зазначив важливість особистого прикладу представників еліти українського суспільства (див. табл. 3.6.5).

Табл. 3.6.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання „На Вашу думку, що має підвищити зацікавленість громадян України до прийому на виховання в сім’ю дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування?“, %

	Всі	Хто припускає всиновлення	Хто обговорював
Підвищення рівня матеріального забезпечення громадян	55	56	56
Підвищення соціальної значимості прийняття дитини-сироти у сім’ю на виховання	46	51	49
Достатній рівень оплати такої діяльності	32	29	31
Забезпечення таємниці влаштування дитини в сім’ю	29	32	31
Створення структур, які б надавали психологічну та педагогічну допомогу батькам у вихованні таких дітей	29	37	36
Особистий приклад громадян, які мають певну “вагу” в українському суспільстві (представники уряду, відомі політики, спортсмени, естрадні співаки тощо)	22	20	18

(Сума відповідей респондентів перевищує 100%, тому що респондент міг обрати декілька варіантів відповіді)

Аналіз відповідей серед тих респондентів, які припускають для себе можливість всиновлення/прийняття під опіку та обговорювали ці питання, показує, що для них зростає актуальність створення структур, які б надавали психологічну та соціальну підтримку батькам у вихованні таких дітей, та підвищення соціальної значущості сімейного виховання дітей, що позбавлені батьківської опіки.

Ті, хто обрали варіант відповіді „*достатній рівень оплати такої діяльності*”, називали розмір такої оплати в межах від 300 до 6 000 грн. Середній рівень запиту сягнув 2,0-2,5 тис. гривень, що співпадає з результатами відповідей дорослого населення стосовно достатнього для нормального життя рівня доходу із розрахунку на одного члена сім'ї (за результатами опитування у грудні 2007 р. в межах моніторингу громадської думки населення, який проводиться Українським інститутом соціальних досліджень та центром «Соціальний моніторинг»).

Серед основних причин, через які люди не бажають або не готові усиновити або взяти під опіку дитину – наявність власної дитини та відсутність можливості прийняття у сім'ю ще дитини/дітей (45%). Для частини громадян перепоною є власний вік (19%) та стан здоров'я (4%). Разом із тим, значна частина населення (18%) не беруться всиновлювати/брати під опіку дитину через недостатню фінансову підтримку із боку держави (зауважимо, що всиновлення, на відміну від опіки, взагалі не підлягає державному фінансуванню). Як і за результатами інших досліджень, стримуючий вплив матеріального чинника підтверджується і тим, що до всиновлення/опіки більшою мірою готові люди із вищим рівнем добробуту. Частина громадян (8,5%) вважають, що процедура оформлення документів є складною і це виступає для них бар'єром. Серед інших бар'єрних чинників – негативне ставлення до дітей, які перебувають в установах державної опіки (8%), небажання взагалі займатися вихованням дітей (7%), не бажання чоловіка/дружини (7%), недостатність рівень соціальних послуг (7%), брак

інформації з питання (6%) та ніші (див. табл. 3.6.6). Слід зазначити, що 11% відповіли, що ніколи не міркували над питаннями щодо бар'єрів.

Табл. 3.6.6. Розподіл відповідей респондентів на запитання „Що для Вас є вагомими перепонами, щоб усиновити/взяти під опіку дитину?“, %

<i>Перепони:</i>	<i>Всі</i>	<i>Хто припускає всиновлення</i>	<i>Хто обговорював</i>
У мене є свої діти і немає можливості щодо усиновлення/опіки ще дитини/дітей	45	25	38
Я не можу усиновити/взяти під опіку через свій вік	19	22	16
Недостатня фінансова підтримка з боку держави	18	31	35
Дуже складна процедура оформлення документів на усиновлення / опіку	8,5	17	22
У мене негативне ставлення до дітей, що перебувають в органах опіки (дитячих будинках/інтернатах)	8	4	6
Я не хочу займатися вихованням дітей	7	3	3
Мій партнер (чоловік/дружина) не згоден/а на усиновлення/становлення опіки	7	7	9
Недостатньо соціальних послуг (дит. садки, школи, лікарні)	7	11	13
Бракує інформації про можливість усиновлення/встановлення опіки	6	17	16
Мені заважає те, що говоритимуть у суспільстві про усиновлену/взяту під опіку дитину	5	7	9
Я не можу усиновити/взяти під опіку за станом здоров'я	4	4	8
Ніколи не розмірковував/ла з цього приводу	11	8	2

Сума відповідей респондентів перевищує 100%, тому що респондент міг обрати декілька варіантів відповіді

Аналіз відповідей серед тих респондентів, які припускають для себе можливість всиновлення/прийняття під опіку та обговорювали ці питання, більш точно дозволяє визначити чинники не на „загалі”, а серед прошарку тих, кого можна розглядати реальним потенціалом для поширення сімейних форм виховання для дітей, що позбавлені батьківської опіки. Отже фінансова підтримка набуває ваги головного фактору. Крім того, важливим є спрощення процедури оформлення документів або надання допомоги сім'ям

к цьому питанні та розвиток системи доступних соціальних послуг. Зростає також важливість чиннику адекватної і достатньої інформації про можливість опіки та усиновлення.

Отже, на рівні поглядів населення, умови для розвитку в Україні сімейних форм виховання дітей, позбавлених батьківської опіки, досить сприятливі: усиновлення громадянами України та прийомна сім'я більшістю населення вважається найкращою формою опіки для дітей, позбавлених батьківської опіки; трохи менше половини населення вважають найкращою формою опіки дитячий будинок сімейного типу.

Загалом, припускають для себе можливості того, що вони могли б усиновити або взяти під опіку дитину близько 19% населення віком 15-49 років, а реально обговорювали -14% серед населення вікової групи 25-49 років. Дещо більшою мірою допускають для себе можливість жінки, ті, хто має вищу освіту та вищий рівень добробуту.

Серед низки причин або перешкод, через які люди не бажають або не мають можливості всиновлювати або брати під опіку дітей, позбавлених батьківської опіки, які необхідно враховувати під час формування та вдосконалення державної соціальної політики – це недостатній рівень фінансової підтримки таких сімей; низький рівень соціальної значущості прийняття дитини в сім'ю на виховання, з одного боку, та відсутність таємниці усиновлення, з іншого; недостатній рівень соціальних послуг та соціального супроводу таких сімей; брак інформації щодо можливостей усиновлення та взяття під опіку; потреба у допомозі в оформленні документів.

IV. ВПЛИВ СІМЕЙНОЇ Й ПРОНАТАЛІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ

4.1. Оцінка населенням можливостей та результатів здійснення демографічної політики

Окремий блок питань обстеження було присвячено проблемам формування демографічної політики в Україні: виявленню думок респондентів з приводу ролі держави у регулюванні демографічної поведінки, ставлення респондентів до вже здійснюваних заходів соціально-демографічної політики, їх побажань стосовно вдосконалення і розвитку сімейної політики тощо.

Як показали результати опитування, більшість респондентів визнають роль держави у регулюванні й стимулюванні дітородної активності населення і є прихильниками її активних дій у царині сімейної політики. (рис.4.1.1).

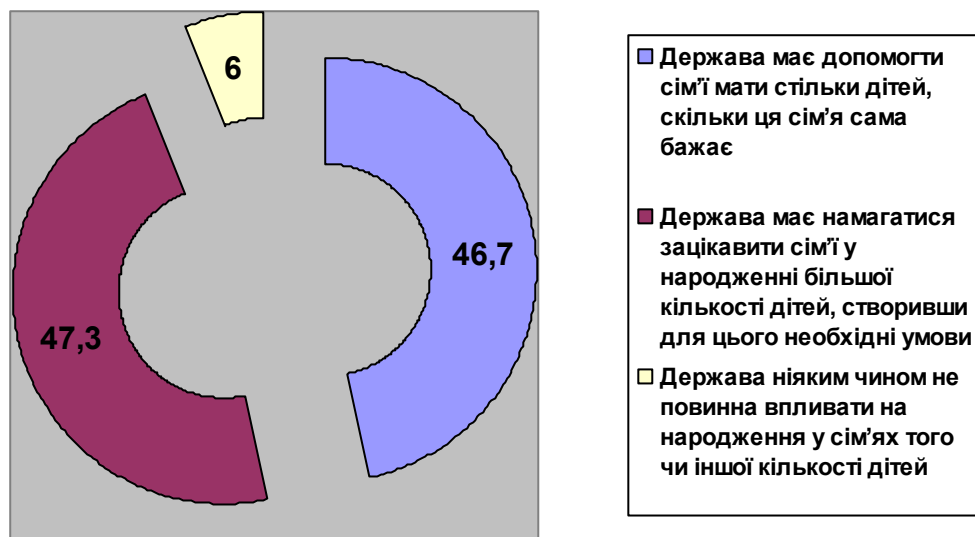

Рис. 4.1.1. Розподіл респондентів за оцінкою ролі держави у регулюванні дітородної активності населення, % (квітень 2008 р.)

За загального незначного переважання у складі респондентів тих, хто наполягає на пронаталістській спрямованості державної політики⁹³, серед респондентів молодших вікових груп, а також у складі жінок (порівняно з чоловіками) дещо більшою є частка опитаних, які покладаються на дітородний вибір сімей і вважають, що держава має сприяти його реалізації. Що ж до невеликої групи опитаних, на думку яких держава ніяким чином не повинна впливати на народження у сім'ях тієї чи іншої кількості дітей, то серед них дещо підвищеним є «представництво» чоловіків, молоді та осіб, які за шлюбним станом відносяться до овдовілих, а також респондентів, що вирізняються кращим матеріальним становищем.

Принципово важливою уявляється нам оцінка респондентами тих факторів змін в умовах життя або у демографічній політиці, які здатні найбільшою мірою сприяти підвищенню народжуваності в країні. У цьому сенсі якнайбільше прихильників виявилось у такого чинника як **“підвищення рівня оплати праці”**, що уявляється цілком закономірним з огляду на низькі стандарти оплати праці в Україні, підвищений рівень бідності сімей з дітьми та поширеність феномену бідності працюючого населення. Серед інших факторів-лідерів за сумою набраних голосів респондентів виділяється також **“поліпшення житлових умов населення”**. **“Створення сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством”** як чинник підвищення дітородної активності населення набрав вдвічі менше голосів, ніж фактор **поліпшення житлових умов** і майже втричі менше, ніж фактор **підвищення оплати праці**, однак при цьому виявився третім у трійці лідерів серед обраних респондентами чинників підвищення народжуваності в Україні. З порівняно невеликим відривом від нього ідуть також фактори **“збільшення одноразової допомоги при народженні дитини”**; **“запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми”** та **“запровадження щомісячних допомог на дітей (до повноліття) усім сім'ям”**(табл.4.1.1).

⁹³ Її націленості на народження більшої кількості дітей

Таблиця 4.1.1. Думки респондентів щодо основних чинників підвищення дитородної активності населення в Україні, % (квітень 2008 р.)

Фактори	Частка респондентів, які обрали даний фактор, %	Рангове місце фактора
Підвищення рівня оплати праці	68,6	I
Запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми	21,0	V
Збільшення одноразової допомоги при народженні дитини	21,8	IV
Розширення мережі дитячих дошкільних закладів та поліпшення якості їх послуг	16,3	VIII
Створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з материнством (батьківством)	23,4	III
Поліпшення житлових умов	47,3	II
Збільшення адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми	11,5	X
Підвищення соціального престижу батьківства і материнства, формування дружнього до сімей з дітьми соціального середовища	11,2	XI
Збереження безкоштовної середньої й вищої освіти та підвищення її якості	18,5	VII
Підвищення доступності якісного медичного обслуговування для дітей	14,2	IX
Запровадження щомісячних допомог на дітей (до повноліття) усім сім'ям	20,5	VI
Інформаційно-просвітницька діяльність, спрямована на формування установок на народження двох-трьох дітей	1,8	XII

*сума часток не дає 100%, оскільки респонденти обирали три варіанти відповідей

Крім тих факторів, які пов'язані з поліпшенням економічного становища і житлових умов населення (як шляхом підвищення рівня самозабезпечення, так і через систему державних допомог), респонденти помітну роль у підвищенні дитородної активності відводять також тим заходам, що “здешевлюють” утримання дітей для батьків (сім'ї) і водночас полегшують піклування про них та поліпшують його якість (виховання, навчання, медичне обслуговування тощо). Так, доволі відчутна частка опитаних обрала із запропонованих такі фактори як збереження

безкоштовної середньої й вищої освіти та підвищення її якості, розширення мережі дитячих дошкільних закладів і поліпшення якості їх послуг та підвищення доступності якісного медичного обслуговування для дітей.

Водночас, як бачимо, доки вагомою лишається значущість соціально-економічних анти-мотивів дітонародження (що засвідчують і представлені раніше відповіді респондентів стосовно перепон до народження бажаної кількості дітей, відкладання народжень тощо), факторам соціально-психологічного впливу (підвищення соціального престижу батьківства і материнства, інформаційно-просвітницька діяльність пронаталістського спрямування), що можуть сприяти підвищенню дітородної активності населення, опитані відводять незначну роль.

Слід вказати також на певні міжпоселенські відмінності щодо уявлень респондентів про фактори можливого підвищення дітородної активності. Так, сільські респонденти порівняно з городянами ще більшу роль (фактично виключну – близько 3/4 усіх варіантів відповідей) відводять підвищенню рівня оплати праці, відносно більша їх частка наполягає на збереженні безкоштовної освіти та підвищенні її якості, на підвищенні доступності якісного медичного обслуговування⁹⁴, а також на запровадженні щомісячних допомог на дітей. Порівняно більш значущим уявляється селянам також підвищення соціального престижу батьківства і материнства та інформаційно-просвітницька діяльність, спрямована на формування бажаних репродуктивних установок. На цьому тлі городяни відносно більшу роль відводять поліпшенню житлових умов, створенню умов для поєднання професійної зайнятості з материнством (батьківством), запровадженню вагомих податкових пільг та збільшенню існуючих допомог сім'ям з дітьми (одноразової при народженні, малозабезпеченим сім'ям тощо).

Половина респондентів вважає, що мірою поліпшення матеріально-побутових умов життя можна очікувати підвищення дітородної активності

⁹⁴ Що видається цілком природним з огляду на особливу гостроту проблем доступу сільського населення до якісних соціальних послуг.

населення в Україні та ще майже 2/5 опитаних думають, що це підвищення матиме місце, однак буде незначним (рис. 4.1.2). Показово, що найбільш оптимістично щодо підвищення дітородної активності налаштовані саме сільські респонденти (особливо бідні їх верстви). Підвищену частку позитивних відповідей на дане питання продемонстрували також особи з порівняно низьким освітнім рівнем, соціальні групи безробітних та непрацюючих, домогосподарок.

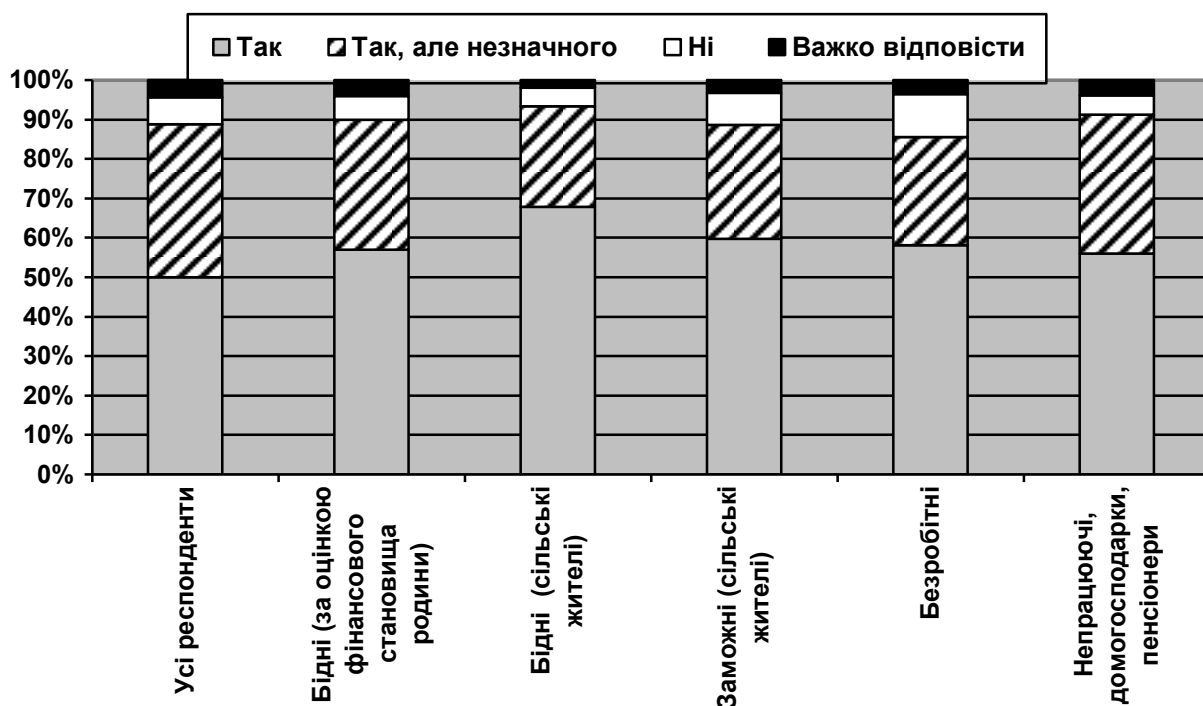

Рис. 4.1.2. Розподіл окремих категорій респондентів за варіантами відповіді на питання «Чи можна очікувати підвищення народжуваності у нашій країні мірою поліпшення матеріально-побутових умов життя населення?», % (квітень 2008 р.)

Відповіді респондентів на запитання «**Чи вплинуло запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини на Ваші плани стосовно кількості дітей у сім'ї?**» засвідчують, що вплив цього заходу демографічної політики поширився на невелику частину осіб дітородного віку. Так, стверджувальну відповідь на дане запитання дали дещо більше

14% жінок та понад 12% чоловіків (13% опитаних городян і майже 14% сільських респондентів).

Більша частина респондентів, які визнали, що запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини вплинуло на їх плани стосовно кількості дітей у сім'ї, майже порівну розподілилась між тими, у кого вже народилась дитина за період після введення даної допомоги (майже 1/3), та тими, хто заявив, що планує народити дитину через 2-3 роки (дещо більше 35%). Чекає на народження дитини у цьому році десята частина тих респондентів, які дали позитивну відповідь на питання щодо впливу запровадження вагової одноразової допомоги на їх дітородні плани. При цьому серед бездітних респондентів, які визнали вплив даного демополітичного заходу на свої дітородні плани, значна частина планує саме народити дитину через 2-3 роки, помітно менша – чекає на народження дитини у цьому році. У складі тих, хто нині має одну дитину, близько третини визнали, що вплив одноразової допомоги при народженні на їх дітородні плани виявився саме у тому, що вони народили цю дитину після запровадження допомоги; однак більш вагома частина цих одно дітних респондентів (близько 45%) також заявила, що планує народити дитину через 2-3 роки. Ті, хто народив другу дитину після введення вагової одноразової допомоги при народженні, домінують саме серед дводітних респондентів, котрі визнали вплив даного демополітичного заходу на свої дітородні плани. Фактично те ж саме можна констатувати і стосовно багатодітних нині респондентів (тих, хто після введення допомоги народив третю, четверту а бо дитину більш високої черговості). Цікавим фактом, який підтверджує загальні закономірності формування багатодітності, є той, що серед невеликої групи багатодітних респондентів, які мають четверо і більше дітей і при цьому визнали вплив одноразової допомоги на свої дітородні плани, більше третини вказали, що планують ще народити дитину через 2-3 роки.

Аналіз впливу заходів щодо запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини на різні групи населення, які різняться за

матеріальним становищем, соціальним станом тощо показує, що порівняно частіше визнають вплив даного заходу на свої дітородні плани представники середніх та почасти – низькодоходних (статусних) груп населення, аніж ті групи, котрі «розташовані» на протилежних «полюсах» стратифікаційної піраміди (найбідніші⁹⁵ та заможні (й високостатусні)).

Незалежно від конкретного впливу одноразової допомоги на дітородні плани респондентів, більшість із них (майже 3/4) вважає витрати держави на збільшення цієї допомоги виправданими. Прихильники державних витрат на одноразову допомогу при народженні дитини доволі рівномірно розділились на тих, хто сподівається на демографічний ефект запровадження даної допомоги, тобто вважає, що це сприятиме підвищенню народжуваності в країні (48%) та осіб, які вважають, що витрати на одноразову допомогу дають соціальний ефект, тобто сприятимуть поліпшенню матеріального становища сімей з дітьми (52% прихильників). Із тієї частини (а саме – чверті) респондентів, які критично або й негативно оцінюють збільшення державних витрат на одноразову допомогу при народженні дитини, дещо менше половини вважає, що ці витрати не зовсім виправдані, кошти краще було б спрямувати на інші заходи по стимулюванню дітородної активності; троє з кожних десяти вважає витрати не виправданими, оскільки вони суттєво не впливають на дітородну активність; решта — оцінює дані витрати як зовсім не виправдані і такі, що можуть мати негативні наслідки, або має іншу думку з цього приводу. Слід зазначити, що серед найбільш освічених верств населення (тих, які мають повну вищу освіту, науковий ступінь), серед професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею та у складі більш заможних респондентів частка прихильників нинішньої одноразової допомоги при народженні дитини і особливо тих, хто вважає, що витрати на неї сприятимуть підвищенню народжуваності, є помітно меншою

⁹⁵ Численних матеріальних проблем цих верств населення запровадження даної допомоги, думається, не здатне вирішити.

(а частка критично налаштованих – більшою), ніж серед респондентів без вищої освіти і тих, хто має низькі та середні доходи.

У рамках обстеження було здійснено також спробу виявити думки і пропозиції населення щодо поліпшення системи державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми, для чого респондентам було поставлено відповідне «відкрите» запитання (**«Які Ваші пропозиції щодо поліпшення державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми?»**)⁹⁶. За сумарною кількістю набраних голосів (відповідей) «лідерство» між собою поділили два варіанти відповідей: найбільш загальний — *«матеріальна підтримка держави»* та більш конкретна пропозиція щодо запровадження *щомісячної допомоги на дітей* (до повноліття). На наступному місці (з невеликим відривом) опинився варіант відповіді *«зробити доступним житло»*, четверту позицію посіло *«підвищення рівня оплати праці»*, за ним майже рівнозначні позиції зайняли *«безплатна медицина»* і *«безплатна освіта»*, більш-менш відчутним був також відсоток відповідей *«розширення мережі дитячих дошкільних закладів»* та *«табори для дітей»*.

Безумовний інтерес з точки зору формування і вдосконалення сімейної й пронаталістської політики представляють також відповіді респондентів на інше «відкрите» запитання: **«За яких змін в умовах Вашого життя Ви б зважилися на народження ще однієї або більше дітей?»**. Найбільшою виявилась частка опитаних, які такою умовою вважають достатнє матеріальне забезпечення (ця умова лідирує серед усіх відповідей «зі значним відривом»); доволі вагома частина респондентів вказала також на необхідність належних житлових умов. Водночас цілком співставною, скажімо, з кількістю тих, хто народив би ще дитину за наявності прийняттого житла, є й чисельність осіб, які заявили, що не зважились би на народження ще однієї дитини ні за яких умов⁹⁷. Доволі часто траплялися також відповіді на це питання на кшталт «за умови одруження (виходу заміж)», а, крім того,

⁹⁶ Варто зазначити, що значна частина респондентів не дала відповіді на це запитання.

⁹⁷ І, що особливо бентежить, серед цих респондентів переважали не багатодітні, а саме однодітні (або малодітні) особи.

й тісно пов'язана з вищезначеними відповідями-лідерами передумова наявності «добре оплачуваної роботи». Серед інших більш-менш значущих умов «додаткового приросту народжень», на які вказали респонденти дітородного віку, варто відзначити ще «макро-передумову» «досягнення політичної стабільності» в країні та фактор скоріше особистісного рівня – «поліпшення стану здоров'я» респондентів, що, як це показують більш масові медико-демографічні дані, є, тим не менше, серйозною загальнонаціональною проблемою.

4.2. Напрями підтримки розвитку сім'ї та поліпшення умов дітородної діяльності населення

Зміни на краще в реалізації установок на бажану кількість дітей в сім'ї, які являли б собою перелом у кризовій ситуації із задоволенням потреб у материнстві й батьківстві в Україні, пов'язані з неординарними зусиллями, спрямованими на докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення і на формування відповідної потребам сім'ї і суспільства демографічної свідомості, тобто не лише з налагодженням ефективного соціально-економічного розвитку, а й зі значним підвищенням результативності національної демографічної політики.

Демографічна політика не може обмежуватись впливом на один або кілька сегментів суспільного життя і має бути не складовою державної політики, а її особливою спрямованістю, демографічною орієнтацією. Тож для вирішення проблем виходу з демографічної кризи необхідне здійснення такої стратегії соціально-економічного розвитку, яка передбачає посилення демографічної спрямованості й підвищення демографічної ефективності усіх сфер суспільного життя, «демографізацію» усіх видів державної політики, тобто їх пристосування до вирішення демографічних проблем. У зв'язку з цим необхідно забезпечити більшу прив'язку до вирішення демографічних проблем взагалі і проблеми народжуваності, зокрема, всіх складових

соціально-економічної політики: політику заробітної плати, соціального захисту, житлову, податкову політику та ін.

У сучасних умовах необхідне також переміщення «центра ваги» з тих напрямів демографічної політики, які пов'язані зі зміною кількісних параметрів демовідтворення, на пошук шляхів поліпшення його якісної складової. Необхідність такої переорієнтації зумовлена принаймні двома обставинами. По-перше, загальною логікою демоекономічного розвитку, за якою з суспільно-економічним прогресом роль кількісних параметрів населення та робочої сили знижується, натомість роль якісних характеристик — неухильно зростає, а відтак — встановлюється новий тип демографічної рівноваги, для якого характерна порівняно низька народжуваність і незначне чисельне поповнення (або й убуток населення) за умови підвищення якості наявних поколінь. По-друге, соціально-демографічний стан України нині істотно відрізняється від такого у розвинутих країнах не тільки й не стільки кількісними параметрами, скільки якісними характеристиками населення та умовами їх формування.

Поліпшення шлюбно-сімейної ситуації, злам несприятливих тенденцій і певне підвищення рівня народжуваності в Україні слід пов'язувати не лише із забезпеченням сталого економічного зростання, але й з неординарними зусиллями, спрямованими на підтримку сімейного способу життя і докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення України, на формування відповідних потребам сім'ї і суспільства дітородних установок. Необхідний **концептуально новий підход** до визначення місця шлюбу і сім'ї у відтворенні населення, у забезпеченні стратегії демографічного розвитку країни. Згідно з **новим концептуально-методичним підходом** становлення ринкової економіки змінює співвідношення джерел у матеріальному забезпеченні відтворення населення і робочої сили; воно більшою мірою „перекладається” на доходи від особистої економічної діяльності. Відповідальність за утримання і виховання дітей в Україні зараз покладається переважно на батьків та сім'ю, тобто посилюється роль

заробітної плати у домогосподарстві. Зростає роль шлюбу та сім'ї у життєзабезпеченні і вихованні дітей, їх оздоровленні, лікуванні, отриманні освіти і фаху тощо.

Метою демографічної політики у царині народжуваності та розвитку сім'ї є створення соціально-економічних передумов для повноцінного функціонування і розвитку сім'ї, формування і задоволення потреби в дітях.

Державна політика щодо поліпшення умов дітородної діяльності населення та сприяння розвитку сім'ї повинна формуватися і вдосконалюватися на таких засадах:

- поєднання підходів, спрямованих на стимулювання самозабезпечення сімей, підвищення відповідальності й взаємодопомоги, із зміцненням системи соціального захисту сім'ї, материнства і дитинства (за реалізації адресних принципів надання допомог);

- послідовності й довгостроковості стратегій, надійності соціальних гарантій, поповнення демополітичних заходів у відповідності з соціально-демографічними тенденціями і наявними можливостями їх ресурсного забезпечення;

- поєднання важелів, які безпосередньо спираються на фінансові ресурси, з тими, що орієнтовані на нефінансові інструменти;

- широкого задіяння ринкових механізмів впливу (через податки, кредитну підтримку тощо);

- децентралізації та підтримки соціальних ініціатив різного рівня, налагодження міжінституційної взаємодії у формуванні та реалізації політики щодо розвитку сім'ї в усій повноті притаманних їй функцій щодо відтворення населення.

Політика у даній царині має бути орієнтована на принципи: фундаментальної ролі сім'ї у забезпеченні відтворення населення, вільного вибору індивідами і сім'ями моделі їх економічної й демографічної поведінки, досягнення гендерного рівноправ'я та справедливості, підтримки на

належному рівні умов життя усіх груп населення за пріоритетності надання необхідних ресурсних можливостей сім'ям з дітьми.

Основними ж напрямками політики підтримки розвитку сім'ї та поліпшення умов дітородної діяльності населення в Україні можна вважати:

- підвищення стандартів оплати праці до рівня, що забезпечував би не лише відтворення якісної робочої сили, але й якісне утримання та виховання необхідного для сім'ї та суспільства числа дітей;

- створення сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством та батьківством: удосконалення ринку соціальних послуг по догляду за дітьми, їх вихованню і навчанню, зокрема, модернізацію системи дошкільних закладів і поліпшення умов їх діяльності; стимулювання роботодавців до впровадження механізмів гнучкої зайнятості для забезпечення можливості поєднання роботи з вихованням дітей;

- посилення соціального захисту сімей, материнства і дитинства, зокрема, найбільш уразливих та нужденних категорій сімей для гарантування їм рівня життя, не нижчого за встановлені соціальні стандарти; вдосконалення існуючої системи допомог сім'ям з дітьми;

- зміни у системі оподаткування фізичних осіб, зокрема, введення вагомих податкових знижок для осіб, які мають кількох дітей; розвиток механізмів страхування сімей та дітей; формування системи сімейних банківських вкладів із пільговими підвищеними відсотками нарахувань у залежності від кількості дітей у сім'ї;

- вдосконалення державної житлової політики як інструмента демографічної політики, зокрема, сприяння поліпшенню житлових умов сімей з дітьми і посилення соціального захисту тих, хто проживає у незадовільних житлових умовах; розвиток системи молодіжних житлових комплексів та житлово-будівельних кооперативів, співфінансування та пільгове кредитування житлового будівництва, придбання житла на вторинному ринку;

- підтримку сімейних форм трудової кооперації; розширення й

підвищення доступності кредитування з метою розвитку фермерства, сімейного малого й середнього бізнесу;

- впровадження механізмів надання сім'ям з дітьми ваучерів на освіту або освітніх кредитів;

- розробку і впровадження ефективної моделі комплексного патронування соціально неблагополучних сімей, а також неповних сімей з неповнолітніми дітьми місцевими держадміністраціями та недержавними організаціями з урахуванням міжнародного досвіду; підтримку прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, посилення нагляду та контролю за умовами утримання і виховання дітей в цих осередках;

- розвиток системи охорони здоров'я матерів і дітей, підвищення якості й доступності її послуг; поліпшення репродуктивного здоров'я на основі реалізації концепції профілактики та сучасної медико-генетичної, акушерської допомоги, сприяння поширенню використання сучасної контрацепції замість абортів; прискорення впровадження нових технологій лікування безпліддя;

- зміцнення у суспільній свідомості цінностей і орієнтацій на міцну, гармонійну сім'ю з дітьми; підвищення престижу материнства і батьківства як соціально важливої діяльності; формування «дружнього» сім'ям з дітьми соціального середовища;

- сприяння формуванню свідомого ставлення до сімейних та батьківських обов'язків, підвищенню відповідальності обох батьків за виховання й утримання дітей як в умовах стабільного шлюбу, так і у випадку його кризи, розпаду (розлучення), взяття повторного шлюбу; зменшенню впливу на дітей негативних наслідків розлучення батьків.

- поліпшення інформаційно-консультативної допомоги (у тому числі у кризових та складних життєвих ситуаціях) сім'ям, дітям та підліткам шляхом розширення мережі та сприяння діяльності Центрів соціальної допомоги, Центрів сім'ї, статевого виховання тощо; широку популяризацію результатів діяльності відповідних інституцій; вивчення позитивного зарубіжного досвіду підтримки шлюбних пар, сімей з дітьми, допомоги їм у кризові моменти,

адаптація цього досвіду до умов України та його впровадження.

Поліпшення соціально-економічного становища сімей з дітьми і підвищення народжуваності неможливі без переходу на більш високий рівень продуктивності праці та її оплати. Існує об'єктивна необхідність значного підвищення частки фонду оплати праці у валовому внутрішньому продукті, у встановленні такої ціни на робочу силу, яка б забезпечувала її повноцінне відтворення. Взагалі ж покладатися на самозабезпечення більшості сімей та розраховувати на свідомий вибір ними «на користь» принаймні дводітності, на наш погляд, можна не раніше, ніж буде вирішена ключова проблема підвищення оплати праці до рівня, який покриватиме принаймні необхідні витрати не лише на відтворення робочої сили працівника, але й на утримання та виховання його дітей⁹⁸. Наявність такого рівня заробітної плати є необхідною й першочерговою передумовою здійснення скільки-небудь ефективної демографічної політики.

Створення умов для поєднання матерями професійної діяльності з вихованням дітей можна розглядати не лише як складову пронаталістського вектора соціально-демографічної політики, але і як напрям, реалізація якого є значущою і щодо досягнення гендерного паритету у суспільстві, освоєння жінками бажаних професійно-статусних позицій. У цій царині теж доцільно дотримуватися принципу збереження, почасти — й відновлення надбань минулого (в частині доступного утримання дітей у дитячих дошкільних закладах, функціонування груп продовженого дня у школі тощо), використання можливостей, що їх надають традиції «сімейної кооперації» (за участю прабатьківського покоління) у справі виховання дітей, та їх поєднання з розвитком тих форм, позитивні результати використання яких надає досвід розвинутих країн з ринковою економікою. Останній спонукає запозичити практики створення денних центрів по догляду за малолітніми дітьми, надання можливостей користування (на доступних умовах)

⁹⁸ Заробітна плата не тільки не повинна бути нижчою не лише прожиткового мінімуму для працездатної особи, але має включати коефіцієнт утримання (0,3 або 0,5), що враховує необхідність утримання дитини.

послугами домашніх вихователів або спеціальних соціальних працівників при організації догляду за дітьми (віком до 14 років); постійного контролю й удосконалення зв'язків–взаємодій сім'ї та тих інституцій, що покликані допомагати у вихованні дітей, збереженні й відновленні їх здоров'я. Слід зазначити також, що у соціально-демографічній політиці ряду країн (Німеччина, Швеція та ін.) робиться особливий акцент на реальному врахуванні інтересів працюючих осіб з дітьми, що базується, зокрема, на кооперації профспілок з підприємцями і урядом. Серед послідовно втілюваних у життя, гарантованих і контрольованих заходів у цьому напрямі слід насамперед назвати надання можливості батькам з малолітніми дітьми працювати за гнучким графіком, організацію муніципального навчання (перенавчання) жінок–домогосподарок, які бажають розпочати свою справу або працювати за наймом тощо. У багатьох державах Європи із сильною сімейною політикою (скандинавські країни, Франція) мірою зростання трудової активності жінок (переходу до моделі «working mother») основний акцент сімейної політики був перенесений на розвиток системи дитячих дошкільних закладів. У Франції, наприклад, з 1997 р. оголошено впровадження «нової сімейної політики», яка характеризується як прямою матеріальною підтримкою сімей з дітьми, так і забезпеченням ефективного поєднання виховання дітей з трудовою діяльністю батьків. Щоб батьки розглядали народження дитини не як кінець професійної кар'єри чи безстрокову відпустку, а як гармонійне доповнення сім'ї, суспільство має взяти на себе частину турбот батьків по вихованню дітей, зокрема, вони повинні бути упевненими, що зможуть влаштувати дитину у потрібний час до дошкільної установи, де їй забезпечать належний догляд, рівень розвитку та освіти. На жаль, такої упевненості у нас сьогодні немає. У зв'язку з деяким підвищенням народжуваності останніми роками, з одного боку, і скороченням чисельності дошкільних закладів потреба у їх послугах сьогодні задовольняється не повною мірою. Руйнуванню суспільної системи дошкільних закладів поряд з іншими факторами певною мірою сприяло

негативне ставлення частини батьків до цієї форми утримання та виховання дітей⁹⁹, породжене низькою якістю обслуговування у більшості з них та високим рівнем оплати їх послуг. Але, як показав досвід економічно розвинутих країн, зокрема США, система дошкільних закладів, якщо вони працюють на сучасному рівні, тобто забезпечують сприятливі умови для фізичного, інтелектуального і духовного розвитку дітей, є важливим і високоефективним засобом підтримки сімей з дітьми, які досягли 1,5–2-річного віку. В економічно розвинутих країнах все більш широкі верстви населення усвідомлюють ті прості істини, що сім'я не може дати дитині те, що під силу лише колективу вихователів–професіоналів, що дошкільні заклади можуть бути ефективним засобом розвитку дітей, охорони їх здоров'я і водночас створюють для жінок більш сприятливі можливості вибору варіантів поєднання сімейних обов'язків з професійною діяльністю. Тому частка дітей, які виховуються в дитячих дошкільних закладах, в цих країнах має тенденцію до зростання, причому чим вищий рівень освіти батьків і середньодушовий доход сім'ї, тим вища ця частка. Відомо, що розвиток системи дошкільних дитячих закладів на високому рівні не лише найбільшою мірою задовольняє вимоги до виховання дітей, а є й економічно високоефективним¹⁰⁰. Тому політика щодо утримання і виховання дітей дошкільного віку має полягати не в руйнуванні суспільної системи дошкільних дитячих закладів, а в збереженні і подальшому розвитку всього того позитивного, що було надбано в минулому з особливою акцентуванням уваги на якісному аспекті їх діяльності та використанні нових форм організації роботи на засадах різних форм власності.

⁹⁹ Як свідчать дані обстеження «Здоров'я–1996», 60,2% батьків не задовольняло харчування дітей в дошкільних закладах, 34,0% — комунально-побутові умови, 31,1% — поганий догляд за дитиною з боку обслуговуючого персоналу, 24,7% — висока плата за утримання дитини (Здоров'я дітей та жінок в Україні. – ЮНІСЕФ, ПРООН, ВООЗ, 1997. – С. 14).

¹⁰⁰ «З точки зору найжорсткіших вимог ефективності цей захід має величезне економічне значення. У дитячому закладі одна людина забезпечує професійний догляд за багатьма дітьми, а в сім'ї одна людина непрофесійно доглядає одну дитину або небагатьох дітей. Отже, знайдеться вельми небагато інститутів, які настільки безпосередньо сприяють підвищенню продуктивності праці» (Джон К. Гэлбрейт. Экономическая теория и цели общества. – М.: «Прогресс», 1979. – С. 297).

Враховуючи поширений у розвинутих країнах досвід «раннього» поновлення економічної діяльності матерями після народження дітей (що стимулюється як високим рівнем заробітків, так і можливістю організації якісного догляду за малолітніми дітьми) та потребу жінок у підтриманні конкурентоздатності на ринку праці доцільно і в Україні створювати можливості для матері за бажанням працювати невдовзі після народження дитини, зокрема, шляхом поновлення функціонування (на якісно новому рівні) у дошкільних закладах ясельних груп. Наразі ж, слід визнати, розвиток державної системи шкільних та дошкільних закладів, її модернізація та якість відповідних послуг ще не стали предметом серйозної уваги на державному рівні. А тим часом інвестування у підвищення доступності і якості освіти усіх рівнів можна розглядати і як фактор, що додає потенційним батькам впевненості у належному розвитку майбутньої дитини і тим самим підтримує дітородну активність населення і є важливим напрямом поліпшення якості людського потенціалу в Україні на перспективу.

З огляду на вітчизняні реалії та зарубіжний досвід у сфері соціального захисту сімей з дітьми, материнства й дитинства, вважаємо за необхідне вжити заходів щодо вдосконалення системи сімейних допомог в Україні. Так, існуюча нині щомісячна допомога, що виплачується до досягнення дитиною трирічного віку, за розміром має бути доведена до рівня прожиткового мінімуму¹⁰¹, виходячи з цієї ж величини має розраховуватися і допомога малозабезпеченим сім'ям — лише за цієї умови можна розраховувати на певний соціально-демографічний ефект дії даного інструмента соціальної політики.

Що ж до одноразових допомог (зокрема, виплат при народженні дитини), то, як показує досвід, навіть в некризових умовах вони діють за

¹⁰¹ Довідково: на 2008 р. затверджено прожитковий мінімум: з 1 січня — 592 гривні, з 1 квітня — 605 гривень, з 1 липня — 607 гривень, з 1 жовтня — 626 гривень та для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років: з 1 січня — 526 гривень, з 1 квітня — 538 гривень, з 1 липня — 540 гривень, з 1 жовтня — 557 гривень; дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня — 663 гривні, з 1 квітня — 678 гривень, з 1 липня — 680 гривень, з 1 жовтня — 701 гривня; працездатних осіб: з 1 січня — 633 гривні, з 1 квітня — 647 гривень, з 1 липня — 649 гривень, з 1 жовтня — 669 гривень; осіб, які втратили працездатність: з 1 січня — 470 гривень, з 1 квітня — 481 гривня, з 1 липня — 482 гривні, з 1 жовтня — 498 гривень..

принципом «доза – ефект», тобто їх введення (або збільшення) має короткочасну дієвість і не змінює принципово загальну демографічну ситуацію. Так, запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини в Україні¹⁰² по суті покликане не стільки підвищити народжуваність, скільки збільшити можливості для сімей на більш-менш задовільному рівні піклуватись про народжену дитину, для матері — у перший рік життя немовляти бути поруч з ним, а, крім того, дещо скоротити розрив у рівні матеріального забезпечення між сім'ями з різною кількістю дітей.

Водночас слід усвідомлювати, що подібні заходи матеріального «стимулювання» дітородної активності справляють певний (зазвичай нетривалий) ефект на вже сформовані репродуктивні установки, однак фактично не впливають на становлення бажаної моделі репродуктивної поведінки. Так, є всі підстави стверджувати, що підвищення народжуваності в останні роки відбувається в основному завдяки реалізації відкладених (або запланованих на більш пізній термін) народжень у тих, хто мав відповідні репродуктивні установки (скажімо, саме на двох або більше дітей), а не завдяки тому, що, наприклад, установка подружжя на одну дитину змінилась установкою на дві (або більше) дитини.

Стосовно застосування європейського досвіду фінансової підтримки сімей з дітьми в Україні слід вказати на необхідність певного переміщення акцентів зі збільшення одноразової допомоги при їх народженні¹⁰³ на формування (у відповідності з нарощуванням ресурсних можливостей) системи щомісячних дитячих допомог, зокрема, збільшення вікової межі та розміру систематичних допомог на дітей. Адже у більшості європейських

¹⁰² У відповідності зі статтею 12 Закону України про державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України «Допомога при народженні дитини надається у розмірі 12240 грн — на першу дитину, 25000 грн — на другу дитину, 50000 грн — на третю і наступну дитину. Виплата допомоги здійснюється одноразово при народженні першої дитини в сумі 4800 гривень, другої дитини — 5000 гривень, третьої та наступної дитини — 5000 грн, решта на першу дитину виплачується протягом наступних 12 місяців, на другу дитину — 24 місяців, на третю і наступну дитину — 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» (Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 5–6, 7–8).

¹⁰³ До речі, скориставшись досвідом Фінляндії, можна було б запропонувати сім'ям отримувати одноразову допомогу у грошовій чи ж товарній формі, на вибір, передбачивши при цьому більший обсяг допомоги у формі товарів для дитини або домашнього господарства, порівняно з грошовою.

країн система сімейних допомог цілком слушно побудована таким чином, що поряд з одноразовою допомогою при народженні має місце систематична підтримка (у різних формах) сімей протягом тривалого періоду утримання й виховання підростаючого покоління. Цьому, зокрема, сприяють щомісячні або щоквартальні грошові виплати на дітей; як правило — до досягнення дитиною 18–20-річного віку з можливістю пролонгації при продовженні навчання у вищих навчальних закладах.

У багатьох розвинутих європейських країнах обсяг таких виплат зростає для кожної наступної народженої дитини. При цьому у ряді країн існує гранична межа (черговість) зростання, після якої обсяг виплат значно зменшується. Виняток становить Франція, де щомісячна допомога починає виплачуватись тільки з народженням другої дитини. Взагалі, у таких країнах як Франція, Бельгія, Люксембург і Угорщина система виплат спрямована на підтримку багатодітних родин і вже з другої–третьої дитини відносна величина щомісячної виплати стає доволі вагомою.

У випадку догляду за дитиною одним з батьків, або наявності у неї вад фізичного чи розумового розвитку обсяг виплат значно збільшується або знімається вікова межа виплат щомісячної допомоги. Взагалі ж досвід більшості розвинутих країн демонструє суттєву підтримку сімей з одним працюючим батьком (матір'ю)¹⁰⁴. У ряді країн виплачується також окрема щомісячна допомога батькам–одинакам (135 євро на місяць у Швеції, 44 євро у Польщі, 6,06 євро на день— в Австрії) та допомога по догляду за дітьми–інвалідами (від 78 до 338 євро залежно від групи інвалідності у Фінляндії, 138 євро в Австрії, 46 — у Словаччині).

У контексті підвищення адресності допомог у нашій країні та підвищення рівня охоплення ними малозабезпечених, скорочення обсягів бідності сімей з дітьми особлива увага має надаватися таким проблемним щодо можливостей економічного самозабезпечення сім'ям як сім'ї з дитиною–інвалідом або матір'ю (батьком)–інвалідом, неповні сім'ї з

¹⁰⁴ У більшості європейських країн неповні сім'ї мають більшу підтримку, ніж сімейні пари.

кількома дітьми, багатодітні, складні сім'ї з малолітніми дітьми й хворими особами похилого віку та інші сім'ї, які потрапили у складну життєву ситуацію. Стосовно вказаних категорій сімей з дітьми (особливо неповні сім'ї, багатодітні) вдосконалення механізму соціального інвестування має відбуватись саме шляхом посилення його адресності. Необхідно відійти від практики надання виплат однакового розміру всім сім'ям певної категорії, впровадити на основі соціального моніторингу цієї групи сімей соціальний патронаж саме тих сімейних осередків, котрі його потребують, і надавати саме їм як матеріальну, так і соціальну допомогу необхідного розміру, законодавчо зафіксувавши її мінімальну та максимальну межу. При цьому необхідною є не лише належна фінансова підтримка згаданих сімей, а й подальший розвиток системи їх соціального й медичного патронажу, а також соціальної реабілітації.

В умовах нестабільності шлюбних відносин, високого рівня розлучуваності населення, коли кожна п'ята дитина в Україні проживає у неповній сім'ї, держава має дбати про гідні умови життя дітей, батьки яких розлучились, у тому числі шляхом законодавчого регулювання відносин щодо їх матеріального утримання батьками. В Україні з кінця 2005 р. діє мінімальний стандарт розміру аліментів — не менше 30% прожиткового мінімуму на одну дитину відповідного віку. Логічно підняти його розмір принаймні до 50% прожиткового мінімуму, що не тільки забезпечить більш справедливий розподіл обов'язків по утриманню дитини між матір'ю та батьком, але і зменшить ризик бідності для неповних сімей з дітьми.

Низка країн Європи, у тому числі й ті, що відносно небагато витрачають на виплату сімейних допомог, широко використовують дієві методи доволі щедрої непрямой підтримки родин з дітьми. Прийнятним для застосування у вітчизняних умовах інструментом непрямой допомоги сім'ям з дітьми є податкові пільги, що також можуть бути диференційовані у залежності від числа дітей у сім'ї. Поступова заміна прямих грошових виплат на систему податкових пільг є однією з останніх тенденцій фінансової

допомоги родинам з дітьми у більшості європейських країн. Податкові пільги дозволяють гарантувати мінімальний дохід родинам з працюючими батьками. Природа податкових пільг така, що вони зростають з підвищенням доходу, а отже — і зі зростанням податку, тому для низькооплачуваних працівників вони не відіграють значної ролі. Якщо прямі виплати і допомоги на дітей орієнтовані на поліпшення соціально-економічного становища переважно малозабезпечених сімей, то вагомі податкові знижки є радше формою допомоги середньодоходним сім'ям з дітьми, оскільки їх абсолютний розмір збільшується по мірі підвищення заробітків. Принагідно зазначимо, що у більшості розвинутих країн Європи (окрім Іспанії, Греції) основну частину допомог сім'ям з дітьми становлять саме податкові знижки, а також універсальні (незалежні від доходів сім'ї) допомоги, які виплачуються на дітей до повноліття, у п'яти європейських державах — підвищуються з віком дітей, у деяких країнах — підвищуються з врахуванням черговості народженої дитини.

Для прикладу, у Великобританії податковий кредит включає щомісячні пільги для дітей у розмірі 205 євро, на дітей–інвалідів його розмір становить 277 євро, на дітей з частковою інвалідністю 112 євро. В Австрії сім'ї з двома дітьми надається річна пільга у розмірі 380 євро. Та найбільший внесок у сімейний дохід податкові пільги вносять у Бельгії й Італії.

Крім податкових пільг, у багатьох країнах сім'ї з дітьми (особливо малозабезпечені), користуються пільгами по оплаті житла й комунальних послуг, мають переваги при отриманні пільгових кредитів (зокрема, на будівництво житла) тощо.

Взагалі чи не найперспективнішим з точки зору позитивного пронаталістського впливу в Україні могло б бути поступальне поліпшення житлових умов сімей з дітьми у нашій країні. Прикладом істотного впливу покращання житлових умов на розвиток сім'ї можна вважати різкий підйом рівня народжуваності у США у 1945–1955 рр., який, на думку деяких

дослідників, був певною мірою викликаний бурхливим розвитком приміського домобудівництва в цей період¹⁰⁵.

З переходом до ринкових відносин в Україні стосовно житлової проблеми відбулося «перенесення центру ваги» з хронічного дефіциту житла на непомірно високу його вартість (як порівняно з реальними життєвими стандартами більшості українців (особливо сімей з дітьми), так і по відношенню до якості житла). Існування в Україні стихійного, нерегульованого ринку житла з монополюючими цінами з одночасним збереженням залишків механізму безкоштовного надання житла згідно з принципами планової командної економіки унеможливорює нині радикальне вирішення житлової проблеми.

Забезпечити просування у вирішенні даної проблеми здатна лише радикальна реформа житлової політики в Україні, яка поєднала б формування цивілізованого ринку житла з гнучким механізмом надання соціального житла певним категоріям населення. Важливим напрямом соціальних інвестицій повинно стати інвестування будівництва соціального житла та фінансування системи пільгового кредитування придбання житла певними категоріями населення, в першу чергу сім'ями з двома та більшою кількістю дітей. Система пільгового кредитування придбання житла молодими сім'ями існує в Україні й зараз, однак вона охоплює лише незначну частину молодих сімей (переважно через дефіцит кредитних засобів, що надаються на пільгових умовах) і не є достатньо прозорою й ефективною. Доцільним було б також для усіх наданих сім'ям кредитів на будівництво житла поставити умови їх погашення у залежність від народження дітей у сім'ї або від кількості наявних дітей (так, наприклад, при народженні першої дитини наполовину зменшувати ставку відсотків по кредиту, другої— перетворити кредит на безвідсотковий, третьої і наступних— погасити частину «тіла» кредиту)¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Социология семьи. Под ред. А.И.Антонова. – М.: ИНФРА-М, 2005.– С. 99.

¹⁰⁶ У цьому випадку фінансово забезпечити зменшення зобов'язань сімей з дітьми по кредитах має держава.

Розвитку і вдосконалення у нашій країні потребує система молодіжних житлових комплексів та житлово-будівельних кооперативів, співфінансування житлового будівництва, придбання житла на вторинному ринку; сприяння поліпшенню житлових умов сімей з дітьми і посилення соціального захисту тих, хто проживає у незадовільних житлових умовах. Актуальним у цьому контексті є подальше вивчення механізмів надання соціального та пільгового житла у різних країнах Європи з метою адаптування їх кращих зразків до умов України.

Слід наголосити, що лише в умовах формування сучасного механізму забезпечення житлом населення на принципах ринкової соціально орієнтованої економіки, з одночасною реформою системи оплати праці, що забезпечить відповідність цін на житло рівню доходів широких верств населення, соціальні інвестиції у вирішення житлової проблеми будуть дійсно ефективними, оскільки стануть ланкою загального цілісного механізму забезпечення гідних житлових умов для населення України.

У соціально-демографічній політиці стосовно народжуваності та розвитку сім'ї, на наш погляд, значно більш вагому роль (ніж це наразі є і ніж це прийнято вважати) мають відігравати і ті інструменти, які не спираються безпосередньо на фінансові ресурси, а пов'язані із формуванням (та відродженням) бажаної системи цінностей, з впливом на соціально-психологічну мотивацію демографічної поведінки через здійснення заходів інформаційно-пропагандистського, консультативного характеру тощо. Інформаційно-пропагандистські заходи покликані готувати і спрямовувати суспільну думку у напрямі проведення активної демографічної політики, сприяти, щоб розуміння необхідності відродження сімейних цінностей, гармонізації шлюбно-сімейних стосунків, підвищення дітородної активності та поліпшення якості людського потенціалу стало однією із загальнонаціональних ідей країни.

Якщо необхідність покращення соціально-економічних умов для створення й життєдіяльності сім'ї, народження і виховання дітей, лежить, так

би мовити, на поверхні суспільного життя, то значення зміцнення потреб у сімейному способі життя (у населення, його окремих верств, особистості) не завжди усвідомлюється як громадськістю, так і керівництвом держави. Однак без зміцнення цих потреб, без просімейної налаштованості всієї системи життєвих цінностей будь-які умови життя будуть оцінюватись як несприятливі для створення сім'ї та народження дітей¹⁰⁷.

Формування соціально-економічного середовища, „дружнього”, „доброзичливого” до сім'ї, особливо до сім'ї з дітьми¹⁰⁸, є однією з умов формування відповідних демографічних потреб та їх „конкурентоспроможності” у загальній системі потреб. Тільки націленість всіх сфер суспільно-економічного і духовного життя на гармонійний розвиток як всього населення, так і кожної особистості на всіх вікових етапах її життєвого шляху, а не лише на економічне зростання та особисте матеріальне збагачення будь-якими методами, створить об'єктивні передумови для формування потреби у сім'ї та дітях.

Оскільки, як це доведено фахівцями соціологами та психологами, становлення матримоніальних та репродуктивних настанов особистості відбувається у доволі юному віці¹⁰⁹, остільки формування установок підростаючого покоління на пріоритет сімейних дружніх стосунків, на сім'ю з щонайменш двома дітьми, відповідальність дітей перед батьками має стати важливим напрямом діяльності дошкільних та шкільних закладів. Зусилля слід спрямувати не на зміну вже сформованих репродуктивних установок, а на їх формування, починаючи з дошкільного віку. Позитивно вплинути на шлюбно-сімейні процеси, народжуваність та життєздатність населення країни здатне впровадження на всіх рівнях освіти орієнтації на духовні цінності, на здоровий спосіб життя, на традиції родинної любові, на підвищення соціального статусу материнства і батьківства.

¹⁰⁷ Антонов А. И. Падение рождаемости, кризис семьи и неизбежность депопуляции в Европе в первой половине XXI века (социологический подход). – Демографические исследования, № 6 - http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=13&idArt=782

¹⁰⁸ Найрізноманітнішими засобами: від створення іміджу сучасної успішної й щасливої людини, яка обов'язково має сім'ю й дітей, до облаштування дитячих куточків, кріселець у громадських місцях тощо.

¹⁰⁹ Белова В.А. Число детей в семье. – М.: Статистика, 1975. – 175 с.

Зрештою, лише у випадку, якщо потенційні батьки будуть вважати одруження та більші сім'ї привабливішими як спосіб життя, будуть бачити у дітях не конкурентів у володінні життєвими благами, а незрівнянну цінність, можна розраховувати на певний демографічно-репродуктивний ренесанс в Україні. Активізації соціально-психологічної мотивації сімейного будівництва та дітонародження можуть сприяти: формування привабливого іміджу матеріально забезпеченої й психологічно благополучної родини «середнього класу» принаймні з двома дітьми; трансформація гендерних стереотипів, зміна балансу батьківських і материнських ролей у сім'ї; підвищення рівня обізнаності батьків у питаннях виховання дітей та збереження їх здоров'я, формування сприятливого психоемоційного клімату у сім'ї, подолання кризових ситуацій тощо. Хоча потреби у сімейному способі життя та дітях формуються під впливом всіх сфер життєдіяльності соціуму, непересічну роль у реалізації заходів інформаційно-пропагандистського характеру, спрямованих на формування сімейних цінностей, мають відігравати засоби масової інформації (телебачення, радіомовлення, друковані видання, комп'ютерні мережі тощо), а також інституції, що надають консультативні послуги, різні громадські організації.

Необхідна розробка ефективної стратегії пропаганди сімейних цінностей засобами сучасних медіа-технологій. Саме розробка такої стратегії та її реалізація повинні, на нашу думку, вже сьогодні стати об'єктами соціального інвестування. Необхідно вкладати кошти як в розробку цільової соціальної реклами, так і в підтримку „включення сімейних сюжетів” у різноманітні інформаційні та рекламні матеріали (через систему оподаткування, ціноутворення тощо). При цьому слід, однак, наголосити, що інформаційно-пропагандистський та соціально-психологічний «супровід» не тільки не даватиме ефекту, а й дискредитуватиме державну демографічну політику, якщо не підкріплюватиметься неухильним виконанням нормативно-правових актів, що зачіпають соціально-демографічні інтереси населення, а також заходами економічного характеру, у тому числі й

безпосередньою фінансовою допомогою сім'ям з дітьми, яка показує, наскільки суспільство поділяє з сім'єю відповідальність за дітей.

Слід також поступово змінювати суспільну думку щодо значущості праці у сім'ї, в першу чергу по догляду за дітьми, у напрямі визнання її суспільно важливою діяльністю, яка прирівнюється до праці в інших сферах національної економіки (цей підхід пропонують, наприклад, канадський демограф А. І. Романюк та німецький дослідник Юрген Лімінський). У цьому контексті щомісячні сімейні допомоги на дітей, які спрямовані наразі на усунення нерівності між сім'ями різної величини і створення необхідних матеріальних умов для виховання дітей, можуть (і повинні) розглядатись як оплата праці матері чи батька, чи іншого члена родини по догляду за дитиною. Погляд на сімейні виплати на дітей не як на „допомогу сім'ї”, а як на оплату суспільно корисної праці батьків, поступове поширення цих виплат на сім'ї з дітьми різного віку, корекція їх розміру у залежності від кількості дітей в сім'ї, дасть змогу не тільки збільшити „участь суспільства” у матеріальному утриманні дітей, але й сформувані інший погляд на батьківство як на суспільно необхідну працю, пом'якшити протиріччя між сімейними обов'язками (особливо жінок) та професійною діяльністю. Вищезазначене має «спрацювати» також на підвищення престижу материнства та батьківства не тільки як соціально значущої діяльності, але і як важливої царини самореалізації особистості.

Поліпшення умов життя сімей та дітородної діяльності населення з дотриманням запропонованих пріоритетів та принципів дасть можливість підвищити ефективність соціальних інвестицій і просунути на шляху досягнення поставленої мети — зміцнення інституту сім'ї, підвищення дітородної активності населення в Україні та прискорення виходу з демографічної кризи. Ефективність же сімейної й пронаталістської політики в Україні нині слід оцінювати не тільки за приростом народжень, але й за критеріями поліпшення умов дітородної діяльності населення — зниженням рівня бідності сімей з дітьми, підвищенням доступності якісної освіти й

медичних послуг, скороченням масштабів соціального сирітства, поліпшенням стану здоров'я матерів і дітей.

4.3. Заходи соціально-демографічної політики щодо підтримки багатодітних сімей у контексті європейського досвіду

В історичному аспекті багатодітність була загальноприйнятою суспільною цінністю і нормою для всіх країн Європи. В умовах високої смертності (у тому числі дитячої) та низького розвитку продуктивних сил вона була необхідною умовою відтворення населення та запорукою економічної стабільності сім'ї. Починаючи з XIX сторіччя, відбулись значні зміни у соціально-економічному становищі населення в Європі, наслідком яких стало значне скорочення частки багатодітних сімей. Важко визначити часові межі змін у потребі в дітях, але, виходячи із загальних показників народжуваності у перші десятиріччя XX ст. в Європі, є підстави стверджувати, що ця потреба знизилась до мінімальної межі багатодітності, яка приймалась на рівні п'яти дітей. До середини ж століття переважаючими стали середньодітні та малодітні сім'ї. Взагалі сама межа багатодітності вже досить давно знизилась (принаймні на рівні соціально-демографічної політики) до трьох–чотирьох дітей, і в сучасному суспільстві більш багатодітні сім'ї розглядаються швидше як ексклюзивне явище, ніж як загальноприйнята норма. Якщо в сім'ї п'ятеро й більше дітей, то дуже часто мова йде про певні соціальні групи зі специфічними дитородними установками, релігійними переконаннями та уявленнями про сім'ю.

У сучасній Європі явище багатодітності не є поширеним. Якщо розкласти сумарний показник народжуваності за черговостями народження, то побачимо, що у США при значенні показника на рівні 2,0 дітей (1996-1999 рр.) лише 0,5 дит. припадало на третіх дітей та дітей вищих черговостей, 0,7 дит. — на других дітей і 0,8 — на першу дитину. У Фінляндії при значенні сумарного показника народжуваності 1,7, на третіх і наступних дітей припадає 0,4, в

Нідерландах — 0,3 з 1,7, в Іспанії 0,1 — з 1,2 дитини.¹¹⁰ Для подальшої характеристики сучасного поширення багатодітних сімей в Європі розглянемо частку четвертих і наступних дітей у загальній сукупності народжених.

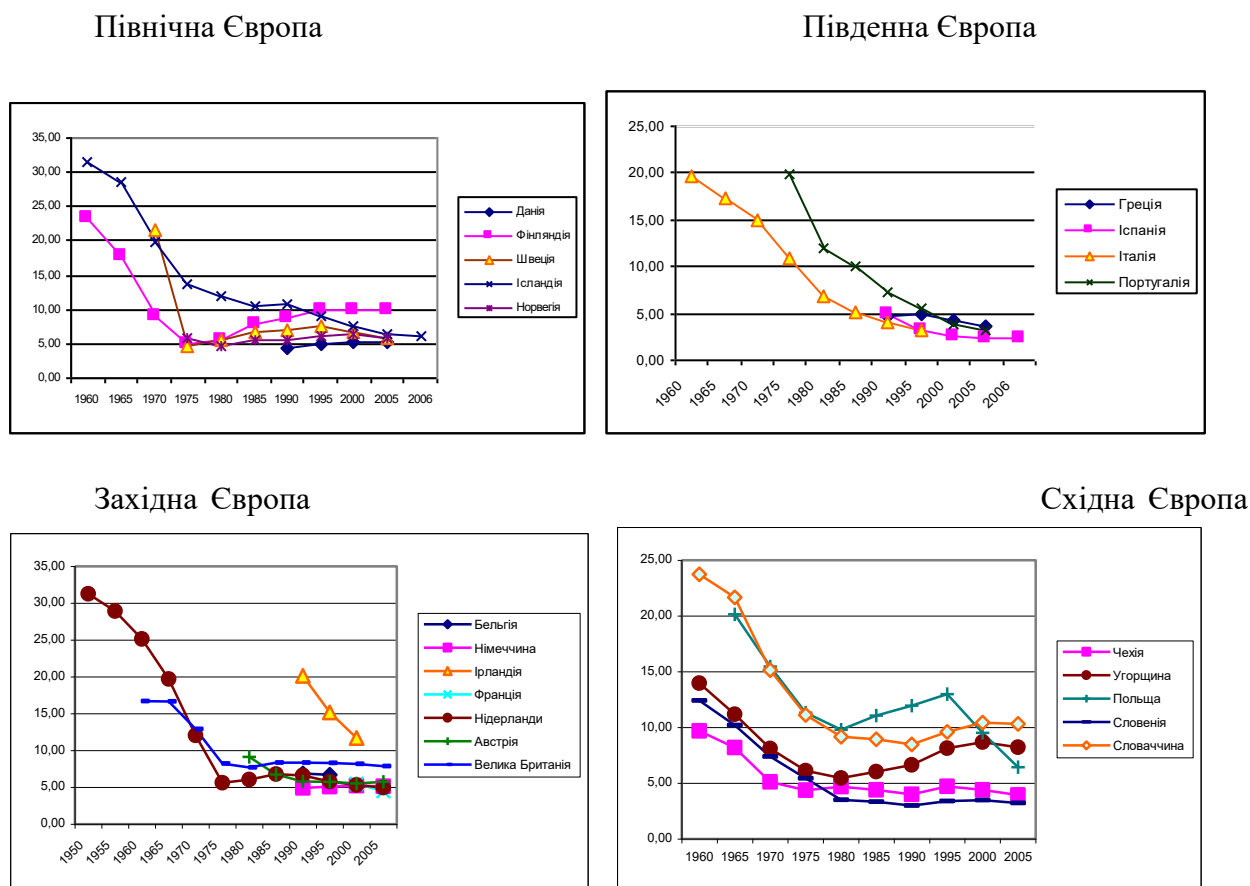

Рис.4.3.1. Частка четвертих і наступних за черговістю дітей серед новонароджених за регіонами Європи, %. * складено на основі Eurostat

Як бачимо, народження четвертих і наступних дітей в сучасній Європі не є поширеним явищем. У 1950–1960 рр. ХХ ст. частка цих дітей була доволі високою і становила понад 20 % у більшості країн Європи. Тільки у Східній Європі частка четвертих і наступних дітей у більшості країн була меншою 1/5. Падіння показника у наступні десятиліття відбувалось по різному в регіонах Європи. В Північній та Західній Європі частка четвертих дітей і малюків більш

¹¹⁰ Антонов А. Падение рождаемости, кризис семьи и неизбежность депопуляции в Европе в первой половине XXI века (социологический подход) «Демографические исследования», № 601.05.2007

високої черговості знижувалась до середини 1970-х рр., після чого стабілізувалась у межах 5–10 %, а в деяких країнах почала зростати (Нідерланди, Фінляндія). У Південній Європі спад розпочався пізніше — із другої половини 1970-х рр. і по суті триває й досі. Рівень, до якого опустився цей показник, нижчий, ніж в країнах півночі й заходу континенту і становить 3–4 %. У Східній Європі частка четвертих і наступних дітей досягла свого мінімуму у середині 1980-х рр., після чого стабілізувалась й подекуди незначно зростає.

Загалом можна констатувати, що діти високих черговостей становлять у більшості країн Європи менше 1/10, а часто й менше 5 %, що надзвичайно мало й характеризує сім'ї з великою кількістю дітей як вкрай рідкісні, хоча ще півстоліття тому вони були доволі поширеними. Значно більш поширені тридітні сім'ї, які у сучасному суспільстві теж вважаються багатодітними (рис. 4.3.2).

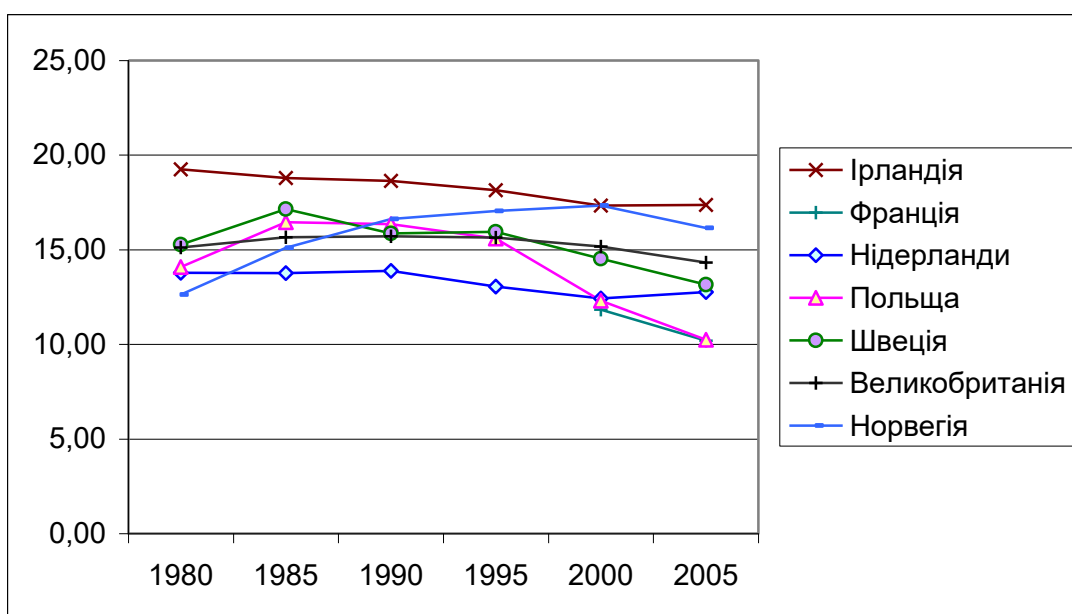

Рис. 4.3.2. Динаміка частки дітей третьої черговості народження у деяких країнах Європи, %

Щодо демополітичних аспектів, то можна стверджувати, що специфічної політики, орієнтованої на стимулювання багатодітності, у більшості країн Європи не існує. У розвинутих країнах орієнтація йде на сприяння народженню других і третіх дітей, але аж ніяк не четвертих, п'ятих і більш високих черговостей. Державна підтримка багатодітних сімей,

звичайно, існує, але метою її є, як правило, забезпечення достойного рівня життя сім'ї та створення умов для догляду за дитиною та її виховання, а не стимулювання більшої кількості народжень. Таким чином, це принципово інший концептуальний підхід в організації соціальної допомоги. Наприклад, в Австралії здійснення сімейної політики проходить під гаслом «один — мамі, один — батьку, а ще один — державі», тобто має місце чіткий акцент на заохоченні тридітності.

Показовим винятком з цього правила є Франція, сімейна політика якої хоча й орієнтована в основному на заохочення до народження других й особливо третіх дітей, але при цьому сприяє і подальшим народженням.

Однією з характеристик політики по відношенню до багатодітних сімей можна вважати обсяг щомісячних виплат на дітей (за черговістю їх народження) у різних країнах Європи (табл. 4.3.1). Оскільки в центрі уваги багатодітність, то виплати ранжовані за обсягами після народження третьої дитини.

Таблиця 4.3.1. Обсяг щомісячних виплат на дітей відповідно до черговості народження у деяких країнах ЄС, євро

	Черговість народження					
	1	2	3	4	5	6
Люксембург	186	441	803	362	362	362
Франція	0	117	267	417	567	717
Бельгія	77	143	213	213	213	213
Ірландія	141	141	177	177	177	177
Німеччина	154	154	154	179	179	179
Швеція	112	123	150	211	224	224
Фінляндія	100	110	131	151	172	172
Великобританія	107	72	72	72	72	72
Греція	9	25	56	67	67	67
Угорщина	44	47	55	83	83	83
Польща	11	11	14	17	17	17
Словаччина	14	14	14	14	14	14
Естонія	10	10	10	10	10	10

*Складено на основі MISSOC (Mutual information system on social protection, European Commission, 2007).

Як бачимо, серед європейських країн значними розмірами щомісячних виплат при народженні третьої й наступних дітей виділяється Франція. Окремим випадком можна назвати Люксембург, де значні виплати

здійснюються при народженні саме третьої дитини (така диференціація існує декілька років і про її ефективність говорити поки що зарано). В Угорщині, Ірландії, Бельгії, Греції, Швеції, Фінляндії та Німеччині допомога при народженні четвертої, п'ятої й шостої дитини не набагато більша, ніж при народженні другої. У деяких країнах після третьої дитини допомога перестає зростати з черговістю, а в Люксембурзі її обсяг зменшується. В Естонії, Великобританії, Норвегії, Польщі, Словаччині обсяги щомісячних виплат залишаються незмінними. Вікова межа виплат як правило становить 18–20 років, з можливістю пролонгації при продовженні навчання у вищих навчальних закладах. Звичайно, існують інші види матеріального та нематеріального сприяння сім'ям з дітьми, але обсяг щомісячних виплат можна вважати найбільш показовим щодо характеристики сприяння багатодітним сім'ям.

Наведена вище допомога виплачується протягом тривалого періоду й надається широкому колу отримувачів. Крім цих виплат, вагоме місце у системі державної підтримки сімей з дітьми займають одноразові гранти при народженні дитини, розміри якого значно різняться по країнах Європи (1043 євро у Бельгії, 4200 євро в Норвегії, 820 євро у Франції, 728 євро у Великобританії, 425 євро у Латвії, 129 євро в Польщі).

Крім того, існують різного роду допомоги, що сприяють вихованню, навчанню дітей, покращанню матеріального становища сім'ї, виплати, спрямовані на боротьбу з бідністю серед багатодітних та ін. Принципи й умови надання допомог відмінні по країнах. Розглянемо систему підтримки багатодітних сімей на прикладі Франції.

Становлення сімейної політики у Франції пройшло багатодесятилітню історію. В останні десятиліття основні інтервенції держави у життя сімей здійснювались у 1976–1978рр. та 1984–1986 рр. В середині сімдесятих було впроваджено материнські відпустки, грошові виплати сім'ям з дітьми, самотнім батькам, виховання дітей було офіційно визнано різновидом заняття. У середині вісімдесятих було збільшено виплати сім'ям та самотнім

батькам, впроваджено виплати при використанні платних послуг по догляду за дитиною та введено допомогу, яка надається після народження третьої дитини, якщо батько чи мати вирішили зупинити професійну кар'єру та зайнятись вихованням дітей. у 1994 році право на цю допомогу також отримали батьки двох дітей.¹¹¹

Щомісячна допомога на дітей значно диференційована за черговістю народження — відсутня при народженні першої дитини, становить 117 євро після народження другої дитини, 267 євро — третьої, 417 євро — четвертої, 567 євро — п'ятої і 717 євро — після народження шостої дитини. Виплати здійснюється до 20 років, після 11 років сума збільшується на 34 євро в місяць, а після 16 років додається ще 60 євро.

Грант при народженні становить 820 євро й виплачується на сьомому місяці вагітності. Протягом трьох років виплачується ще 170 євро на місяць.

Допомога по догляду за дитиною виплачується протягом 6 місяців після народження першої дитини і трьох років — після народження другої і наступних. Її обсяг становить 530 євро при відмові від трудової діяльності, 403 євро при 50% зайнятості і 305 євро при зайнятості від 50 до 80 % робочого часу. Для батьків третіх за черговістю дітей народжених після 1 липня 2008 р. існуватиме вибір — 758 євро на місяць протягом року при повній відмові від економічної активності чи більш тривалі виплати за умови часткової зайнятості.

Допомоги, пов'язані з утриманням та вихованням дитини: від 160 до 370 євро на місяць за умови виховання дитини у віці до 6 років за межами сім'ї або при наймі професійної доглядальниці. Обсяг виплат залежить від доходу сім'ї.

Існує система щоденних виплат у випадку, якщо дитина має серйозні вади здоров'я. Протягом трьох років при використанні відповідного догляду

¹¹¹ Katja Koppen Second births in western Germany and France DEMOGRAPHIC RESEARCH VOLUME 14, ARTICLE 14, PAGES 295-330 PUBLISHED 28 APRIL 2006

встановлено 310 днів, відповідно до потреб дитини з оплатою 39 євро в день. Якщо доход сім'ї нижче обумовленого рівня, виплачується додатково ще 11 євро в місяць.

Для самотніх батьків з однією дитиною передбачена окрема допомога у розмірі 561 євро на місяць плюс 117 євро на кожну дитину.

Як окремі надбавки існує декілька видів допомог, що виплачуються при наявності потреби після перевірки матеріального становища сім'ї — 268 євро для дітей у віці 6—18 років за умови їх навчання у школі, 155 євро для сім'ї з трьома дітьми у віці від 3 до 21 року. Існує також 6 видів допомоги дітям—інвалідам обсягом від 90 до 1000 євро на місяць¹¹²

Отже, у Франції серед засобів, спрямованих на підтримку власне багатодітних сімей, виділяють три основні групи:

- 1) Різноманітні сімейні допомоги.
- 2) Надбавка для багатодітних сімей, доход яких є нижчим середнього.
- 3) Податкові пільги, вагомість яких зростає з кожною наступною народженою дитиною. Цей засіб створений для багатодітних сімей, але інколи також застосовується по відношенню до інших сімейних пар з низьким доходом.

Неозброєним оком помітно, що виплати дуже значні й охоплюють велику сукупність проблемних моментів, пов'язаних з багатодітністю. Стабільне суспільство й всеохоплююча політика сприяння народжуваності дала свої результати – Франція в останні роки посідає лідируючі позиції в Європі за показниками народжуваності (єдина країна Європи, де сумарний показник народжуваності у 2006–2007 рр. становив 2,0 дитини на жінку). З іншого боку, існуюча система соціальної підтримки сімей з дітьми надзвичайно дорога навіть для потужної французької економіки, а тому можливості її застосування в країнах, менш розвинутих економічно, дуже обмежені, хоча багато її елементів варті уваги.

¹¹² Mutual information system on social protection, European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Unit E.4 2007

Як правило, багатодітні сім'ї в європейських країнах отримують значну кількість соціальних пільг різного роду. В тій же Франції з 1921 року складається карта розміщення багатодітних сімей (тобто з трьома й більше дітьми) на території країни. По пред'явленню сімейної книги всім членам багатодітних сімей надаються знижки на проїзд на залізничному транспорті (варто нагадати, що у Франції залізниці є предметом національної гордості, оскільки вважаються одними з кращих у світі), які зростають з черговістю народження дитини. Коефіцієнт зменшення становить 30% після третьої народженої дитини, 40% — після четвертої, 50% — після п'ятої і 75% — після народження шостої дитини. Також надається 50% знижка на проїзд у метро, знижки в кінотеатрах, музеях та ін.¹¹³

В Іспанії багатодітним сім'ям надається 20% знижка на проїзд у транспорті в межах країни, яка змінюється залежно від регіону країни, знижка при покупці житла (до 40%), пільгова плата за перебування дітей у дошкільних закладах та навчання в університетах, талони на харчування у шкільних їдальнях, безплатні підручники та інші пільги, пов'язані з повсякденним життям дитини.

Підсумуємо економічне становище багатодітних сімей у розвинутих європейських країнах на прикладі Франції.

Якщо реальний місячний дохід сім'ї (мається на увазі сімейної пари) без дітей становить 2789 євро (2003 р.), то дохід сім'ї з однією дитиною — 3058 євро, з двома — 3373 євро, з трьома — 3576 євро, з чотирма і більшою кількістю — 3563 євро (924 з яких — внесок різного роду сімейних допомог — у сім'ї з однією дитиною він становить всього 79 євро). Якщо взяти середній рівень життя в країні за 100%, то рівень життя сім'ї без дітей становить 124 %, сім'ї з однією дитиною — 108 %, з двома — 101 %, з трьома — 92 %, з чотирма й більше — 74%.¹¹⁴ Як бачимо, тут теж помітно, що економічне становище пар з двома й трьома дітьми значно стабільніше

¹¹³ Didier B et France Preton Pioux Deux ou trois enfants? Influence de la politique familiale et de quelques facteurs sociodemographiques Population-F, 60(4), 2005, 489-522

¹¹⁴ Nathalie Blanpain Les conditions de vie des familles nombreuses ETUDES et RESULTATS n° 555 - fevrier 2007

ніж пар, у яких чотири дитини або більше, незважаючи на фінансову підтримку держави.

Іншою складовою підтримки багатодітних сімей є діяльність «третього сектора» — неурядових некомерційних організацій. Діяльність такого роду організацій, як правило, покликана вирішити ті ж самі проблеми, що й робота державних органів, і їх існування обумовлене тим, що найбільш активні члени суспільства намагаються зробити посильний внесок у боротьбу з певними соціально-економічними проблемами. Фінансування може здійснюватись як з боку держави, так і через залучення коштів недержавних структур та окремих громадян. У Великобританії існує близько 3000 фондів, які фінансують роботу «третього сектора», в Німеччині — не менше 6000 різних фондів.¹¹⁵ Бюджетне фінансування найбільш доречно у тих випадках, коли є потреба залучити добровольців і поставлене завдання вимагає нестандартного рішення, коли потрібна індивідуалізація діяльності та окремий підхід до отримувачів послуг.

Ситуація з багатодітністю в Україні цілком знаходиться у руслі розвитку європейських демографічних процесів. Статистика свідчить, що протягом останніх десятиліть кількість та питома вага багатодітних сімей стабільно зменшується. Частка сімей з трьома або більшою кількістю дітей у загальній кількості сімей з дітьми становила 13,0% у 1970 р., 8,7% — в 1979 р., 8,4% — в 1989 р., 5,7% — у 2001 р. У 2006 р. тільки в 4,7% індивідуальних домогосподарств з дітьми у віці до 18 років проживало троє й більше дітей, при цьому у 2,8 % — у міських поселеннях і у 8,8 % — у сільській місцевості. Найбільш поширеною є багатодітність у сільській місцевості Західного регіону України — частка домогосподарств з трьома й більше дітьми тут перевищує 12%, а подекуди наближається до 20% (Волинська та Рівненська області). У решті регіонів частка багатодітних домогосподарств у загальній кількості домогосподарств з дітьми

¹¹⁵ Организации третьего сектора и социальное развитие / Под общей редакцией Д. Бабаджановой, М., Spectrum, 2004.

надзвичайно низька, особливо у міських поселеннях (у Харківській, Полтавській та Запорізькій областях — дещо більше 2 %).¹¹⁶

Основна матеріальна допомога держави багатодітним сім'ям здійснюється через загальнодержавну систему допомоги сім'ям з дітьми.

Відповідно до «Закону України про державну допомогу сім'ям з дітьми» призначаються такі види державної допомоги:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- одноразова допомога при народженні дитини;
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- допомога на дітей самотнім матерям.

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається у розмірі 100% середньомісячного доходу жінки, але не менше 25% розміру встановленого законом прожиткового мінімуму. Розмір одноразової допомоги при народженні дитини становить на даний час 12500 грн при народженні першої дитини, 25 000 грн при народженні другої дитини і 50 000 грн при народженні третьої дитини.

Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 130 грн. Допомога самотнім матерям надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 30% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, надається у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та

¹¹⁶ Становище багатодітних сімей в Україні: Державна доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2006 року) / М-во у справах сім'ї та молоді; Державний ін-т розвитку сім'ї та молоді; Керівники авт. Колективу: Л. Є. Смола, Є. М. Луценко. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.

середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів та пенсій за попередні шість місяців.¹¹⁷

Щодо її фінансової допомоги багатодітним, то з 1 січня 2008 р. всім жінкам, яким присвоєне звання «мати-героїня», виплачується одноразова допомога у десятикратному розмірі від прожиткового мінімуму.

Багатодітні сім'ї мають також низку пільг. Цій категорії забезпечується зниження плати за утримання дітей у дитячих дошкільних закладах на 50%. Жінки, нагороджені орденом «Мати-героїня», звільняються від плати за навчання дітей у державних школах естетичного виховання, а плата за навчання в них дітей з багатодітних сімей зменшується на 50%. Місцеві органи влади зобов'язані забезпечувати організацію пільгового проїзду цих дітей міським пасажирським транспортом. Держава гарантує пільгові умови для вступу дітей з багатодітних сімей до державних та комунальних професійно-технічних, вищих навчальних закладів за умови наявності у них достатнього рівня підготовки.

З питань медичного обслуговування багатодітні сім'ї мають право на безкоштовне забезпечення ліками при лікуванні дітей вдома до досягнення ними 3 років. Багатодітні сім'ї мають право на відпуск лікарських засобів для амбулаторного лікування за рецептами лікарів з оплатою 50% вартості для дітей у віці від 3 до 6 років.

З житлових питань сім'ям, які мають трьох та більше неповнолітніх дітей, надається право безоплатної приватизації квартир або будинків незалежно від розміру їх загальної площі. Багатодітні сім'ї користуються правом першочергового одержання житла особами-членами сім'ї, які перебувають на пільговому квартирному обліку.

Існують також податкові пільги: платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу (заробітної плати) на суму податкової соціальної пільги у розмірі, що дорівнює 150%

¹¹⁷ Закон України Про державну допомогу сім'ям з дітьми - від 21.11.1992 № 2811-ХІІ

суми пільги (для платника податку, який має троє чи більше дітей віком до 18 років— у розрахунку на кожную дитину).

Відповідно до закону «Про відпустки» батьки з кількома дітьми також мають пільги. Щорічні відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві за бажанням працівника надаються жінкам перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину–інваліда. Працівникам, діти яких у віці до 18 років вступають до навчальних закладів, розташованих в іншій місцевості, за їхнім бажанням надається щорічна відпустка або її частина (не менше 12 календарних днів) для супроводу дитини до місця розташування навчального закладу та у зворотному напрямі. За наявності двох або більше дітей зазначеного віку така відпустка надається окремо для супроводу кожної дитини. Жінці, яка працює і має двох або більше дітей віком до 15 років надається щорічно додаткова оплачувана відпустка тривалістю 7 календарних днів без урахування святкових і неробочих днів.

У частині пенсійного забезпечення всі жінки, які народили п'ятеро й більше дітей й виховали їх до шестирічного віку, мають право на призначення пенсії на 5 років раніше настання пенсійного віку. Також їм встановлюється пенсія за особливі заслуги перед Україною (35-40% прожиткового мінімуму).

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що певні пільги багатодітним сім'ям в Україні, звичайно, існують (як і іншим малозабезпеченим верствам). Але є підстави вважати, що чітка концепція сприяння держави багатодітним сім'ям відсутня, а більшість пільг є недостатньо вагомими. Соціальний захист багатодітних сімей в Україні не йде ні в яке порівняння з європейськими країнами, хоча подібне спостерігається і в інших аспектах сімейної політики. Це пов'язано насамперед із нестабільністю загальної соціально-економічної ситуації та низьким рівнем життя населення в Україні.

